

Г. Қекебаева, Р. Мырзабекова, Е. Қартабаева

ДУНИЯ ТАРИХИ

(Оттура әсирләр)

Умумий билим беридиган мектепләрниң
6-синиплири үчүн дәрислик

Қазақстан Жүмһурийити Билим
вə пəн министрлиги тəстиклігендə

6

Алмута “Мектеп” 2018

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

УДК 373.167.1

ББК 63.3я72

К48

Тәржиман: *Ш. Аюпов*

Көкебаева Г., в.б.

К48 Дүния тарихи. Умумий билим беридіған мәктәпләрниң 6-синиплири үчүн дәрислик / Г. Көкебаева, Р. Мырзабекова, Е. Қартабаева. — Алмута: Мектеп, 2018. — 160 б., сүрәтлик.

ISBN 978—601—07—1043—6

К 4306020600—095
404(05)—18

УДК 373.167.1
ББК 63.3я72

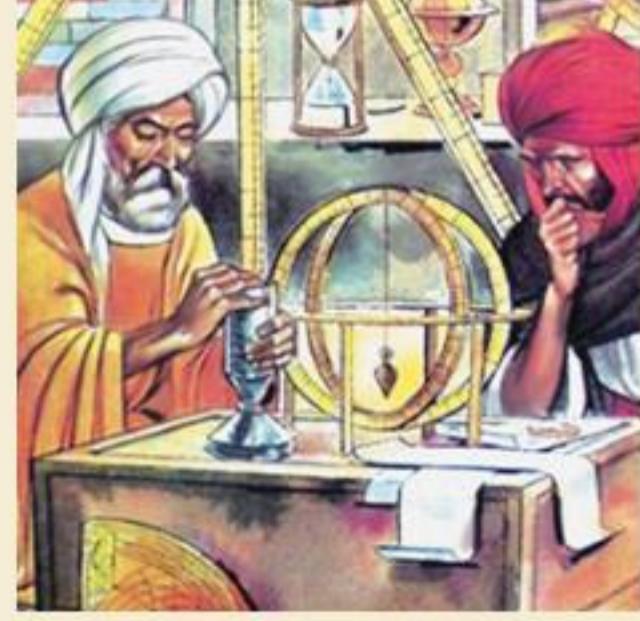
ISBN 978—601—07—1043—6

© Көкебаева Г., Мырзабекова Р.,
Қартабаева Е., 2018
© Тәржиман: Аюпов Ш., 2018
© “Мектеп” нәшрияти,
бәдиий безәк, 2018
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә айт мұлкий һоқуқлар
“Мектеп” нәшриятиға тәэллүк

**I бөлүм
БАЛДУРҚИ ОТТУРА ӘСИРЛӘР**

**II бөлүм
ТӘРӘҚҚИЙ
ӘТКӘН ОТТУРА
ӘСИРЛӘР**

**III бөлүм
КЕЙИНКИ ОТТУРА ӘСИРЛӘР**

МУНДЭРИЖӘ

Киришмә 6

I бөлүм. БАЛДУРҚИ ОТТУРА ӘСИРЛӘР

Рим империясинаң ғулиши

§ 1. Тарихтика оттура әсирләр чүшөнчиси	8
§ 2. Фәрбий Рим империясинаң ғулиши.....	13
§ 3. V–Х әсирләрдике Византия империяси	19
§ 4. Киев Русиниң тәшкиллиниши	24

Феодаллик түзүм

§ 5. Феодаллик егилик	28
§ 6. Феодаллик жәмийәт	31
§ 7. Оттура әсирлик шәһәрләрниң тәрәкқияти...	34

Ислам тарихи

§ 8. VII—XIII әсирләр арилиғидике исламниң тәрәкқият тарихи.....	38
§ 9. Ислам мәдәнийитиниң “Алтун әсири”	42

II бөлүм. ТӘРӘККИЙ ӘТКӘН ОТТУРА ӘСИРЛӘР

Крест жүрүшлири

§ 10. Крест жүрүшлириниң сәвәплири, бериши вә ақивлетлири	46
§ 11. Крест жүрүшлиридин кейинки христианлик Европа вә мусулман алими.....	51

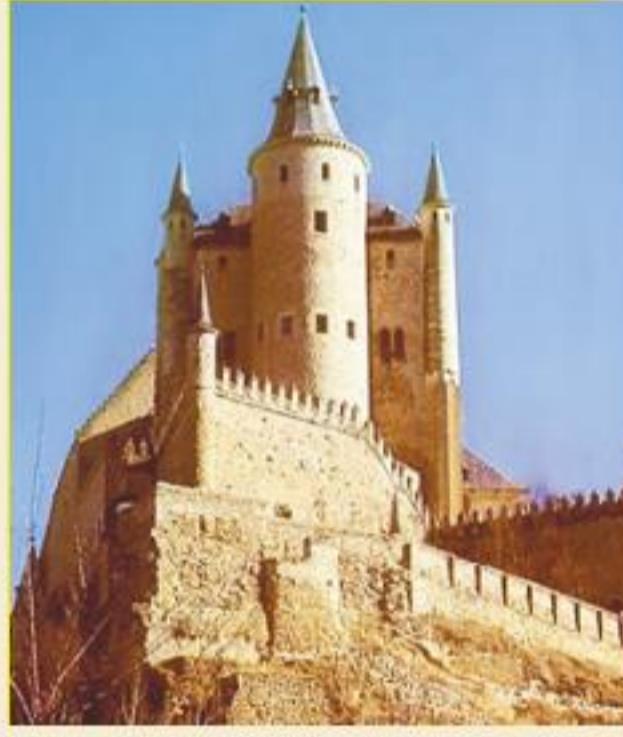
Монголлар

§ 12. Монгол империясинаң құрулуши	54
§ 13. Евразия сәясий хәритисиниң өзгиришигә монгол басқунчилигиниң тәсири	60

III бөлүм. КЕЙИНКИ ОТТУРА ӘСИРЛӘР

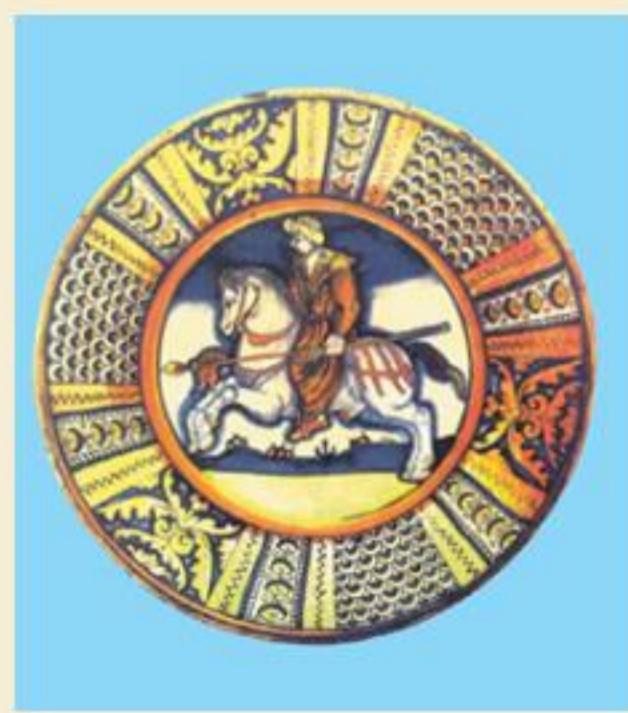
XIV ә. ахири вә XV ә. 1-йеримиидике оттура әсирлик европилиқ жәмийәт

§ 14. Франция вә Англиядике деханлар қозғилаңлири	66
§ 15. Европидике феодаллик урушлар	70
§ 16. Жанна д'Арк вә Йүзжиллик уруштиki Францияниң галибийити.....	73
§ 17. Европида мәркәzlәшкән дәләтләрниң қелиплишиши	75

Фәрип вә Шәриқтиki абсолютизм

§ 18. Феодаллик дәләтләрниң тәрәкқият дәвирлири	78
§ 19. Англия, Франция вә Россиядикى абсолютизмниң аләнидиликлири.....	82
§ 20. Хитай вә Япониядикى монархияниң аләнидиликлири	87
§ 21. Осман империясидикى монархияниң аләнидиликлири.....	92

Сода, қол һүнәрвәнлик вә аләмни өзләштүрүш

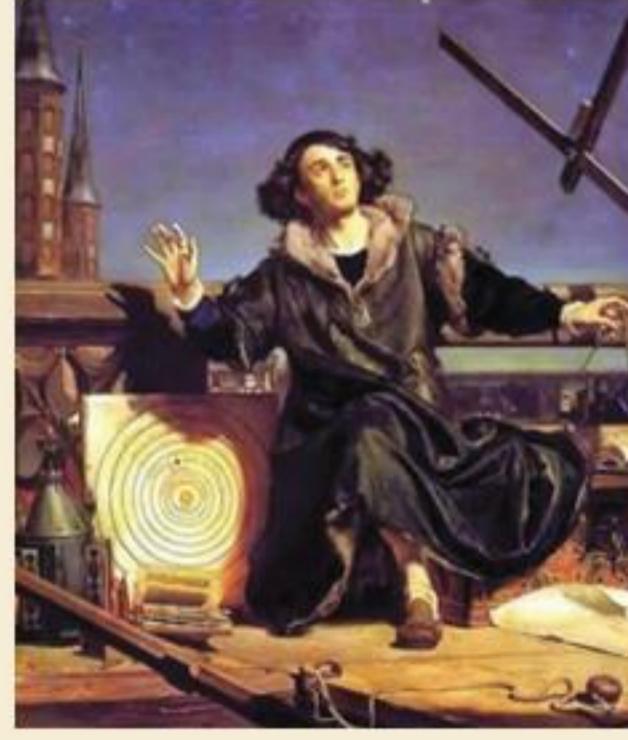
§ 22. Улук Ипек йоли	97
§ 23. Улук географиялык көшпиятлар вә йеци йәрләрни ечиш дәври.....	102
§ 24. XV өсирдикى Америка хәлиқлири. Дәсләпки мустәмликә империяләр (Португалия, Испания)	107

Қайта өрләш дәври

§ 25. Фәрбий Европидикى Қайта өрләш дәвриниң мәдәнийити	112
§ 26. Гуманистлар ғайилириниң оттура өсирлик мәдәнийәт тәрәкқиятига тәсири.....	117
§ 27. Шәриқлиқ Ренессанс	121

Реформация

§ 28. Реформацияниң сәвәплири вә униң Европа өллиригә тарқилиши	125
§ 29. Мартин Лютер наразилигиниң тарихий өһмийити. Реформацияниң йәкүнлири.....	128

Илмий революция

§ 30. Аләмниң назирқи илмий қияпитиниң асасини салғучилар вә уларниң избасарлири	132
Тәкраплаш-пишшиғдаш соаллири.....	135
Пән бойичә жиллиқ тәкшүрүшкә бегишлиған тапшурмилар.....	137
Аталғулар луғити.....	143
Исимлар көрсөткүчи.....	151

КИРИШМӘ

Яш достлар! Силәр өткән оқуш жилида Қедимий дуния тарихи билән тонуштиңлар. Әнді тарихниң Оттура әсирләр дәп атилидиған кәлгүси дәврини оқуп-үгинишни башлайсиләр. Оттура әсирләр — инсаннийәт тарихидики наһайити мурәккәп вә қизиқарлық дәвир. Бу дәвирдә пәйда болған дөләтләрниң көпчилиги та назирки вакиттиму можут.

Бу дәрисликтә силәр Фәрип вә Шәриқ хәлиқлири һәм дөләтлириниң Оттура әсирләрдики тәрәққият тарихи билән тонушисиләр. Дәрисликниң һәрбир йеңи дәрисиниң бешида берилгән “*Бу дәристә*” рубрикиси мәтингниң асасий мәзмунини ениклайды. “*Тирәк сөзләр*” рубрикиси силәрни тарихий чүшәнчә вә аталғулар билән ишләшкә йетиләйду. Бу йәрдә силәргә дәрисликниң ахирида берилгән *аталгулар лугити ярдәмлишиду*. “*Ойлан*” рубрикисида һәрбир муһим мәсилеләр өтрапида ой-пикриңларни йәкүнләшкә йетәкләйдиған соаллар берилгән. “*Ениқла*” рубрикисида мәтингдин алған өхбаратлар билән ишләйсиләр. “*Билимиңни тәкшүр*” рубрикисида мәтинг билән биллә тәвсийә қилинидиған қошумчә материални оқуғандын кейин бәжиралидиған тапшурма вә соаллар берилгән. Тапшурмиларни өзәңлар мустәқил яки муәллимниң йетәкчилегидә бәжирәләйсиләр.

Дәрисликтин алған билиминлар силәргә инсаннийәт жәмийитиниң тәрәққият йолидики муһим дәвирниң тәсвирини өслигә кәлтүрүшкә ярдәмлишиду дәп үмүт қилимиз. Оттура әсирлик Шәриқниң улук мутәпәккүр алими Әбу Насир әл-Фарабий: “*Нәқиқий бәхиткә йетиш үчүн тинмай оқуп-үгиниш вә издиниш һажәт*” — дегән екән.

Силәрниң билим алимидикуи издинишиңларга утуқ тиләймиз!

Муәллиiplәr

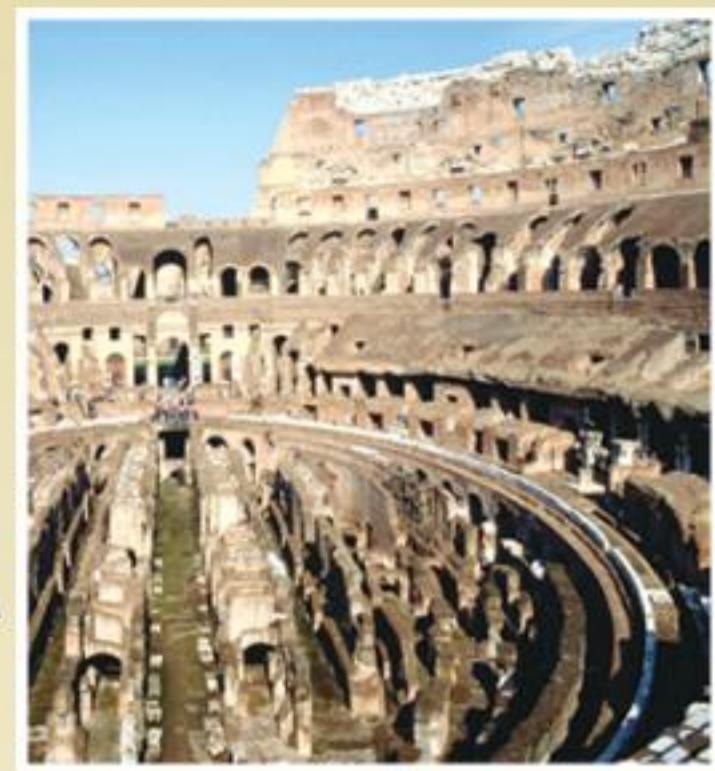
*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

бөлүм

БАЛДУРҚИ ОТТУРА ӘСИРЛӘР

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

РИМ ИМПЕРИЯСИНДАҢ ҒУЛИШИ

§ 1. ТАРИХТИКИ ОТТУРА ӘСИРЛӘР ЧҮШӘНЧИСИ

Будәристә:

- оттура әсирләр чүшәнчесиниң мәна-маһийитини ениқлаймиз;
- оттура әсирләр тарихиниң хронологиялык чәк-даирисини ениқлаймиз вә уни вақит сизигіға салимиз;
- “балдурқи, тәрәқкий әткән вә кейинки оттура әсирләр” чүшәнчилери билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр

Орта әсирләр
“Қара түнәк” дәври
Гуманистлар
Қайта өрләш
Йеңи дәвир
Балдурқи оттура әсирләр
Тәрәқкий әткән оттура әсирләр
Кейинки оттура әсирләр

Қедимий Рим антикилиқ дәвирдики жәмийәтлик тәрәққиятниң үлгө-нәмуниси вә мәркизи болди. Римниң вәйран болуши — антикилиқ мәдәнийәтниңмү завали болди. Европида антикилиқ сәнъет, философия, илимпән, маарип унтулди, қедимий мемарчилиқ сәнъитиниң ядикарлиқлири вәйран болди. Мана шунинң үчүн бу дәвир тарихқа асманнігоя қараңғы булутлар қаплиған “қара түнәк” яки зулмәт вә наданлик, жаһаләт дәври сүпитидә кирди.

Римлиқ тәртип-интизам вә мәдәнийәт Европиниң шималидин кәлгән, римлиқлар *варварлар* дәп атиған герман қәбилилириниң һүжүмлири нәтижисидә ғулиди. Варвар аталғуси дәсләп Қедимий Грекиядә пәйда болуп, “*barbars*” сөзи “грек әмәс, ят йәрлик” дегәнни билдүрәтти. Греклар өз дәлитетини, тилини, сәнъитини, умумән, өзлири кәшип әткәнниң һәммисини әң яхши үлгө-нәмүнә дәп несаплиди. Шунлашқиму улар грек тилиға охшимайдыған тилларда сөзләйдиган хәлиқләрни варварлар дәп атиди (“*Varvarlar*” — қедимқи юнанлиқлар (грек) вә римлиқларда: мәдәнийәттін арқида қалған чәтәлликләргә берилгән нам).

Римлиқларму, греклар охшаш, чегариниң нерисидики натонуш хәлиқләрни шундақ аташти. Булар Рим дәлитетидин ташқирида яшайдыған герман қәбилилири, кельтлар (бритлар, скоттлар, пиклар) вә славянлар еди. Грек вә римлиқлар бу хәлиқләрни варварлар дәп атисиму, бу хәлиқләрниң өзигә хас тарихи, арзу-арманлири, өз Вәтини можут еди. Улар Римға

Оттура əсирләрдики Рим

бекинмайдын йәрләрдә яшиди вә мал чарвичилиғи һәм деханчилиқ билән шуғулланди, өзигә хас сәнъет вә урпи-адәтлирини тәрәккүй әткүзді. Қедимий Рим ғулиғандын кейин Европида илгәрки антикилиқ вә варварлиқ өнъәниләрниң арилишип кетишидин пәйда болған йене жәмийәт мәйданға чиқти, бу жәмийәтни алимлар феодализм дәп атиди. *Феодализм — шәртлик йәр егәллинешкә аласланған жәмийәтлик мұнасивәтләрниң түри.*

Ойлан

Оттура əсирләр чүшәнчеси қандақ пәйда болди?

Европилик жәмийәтниң тәрәккүй етиши беришида антикилиқ сәнъет вә илим-пәнгә қайтидин қизиқиши пәйда болди. Қедимий заманиниң илмий, рәссамчилиқ вә мемарчилиқ сәнъити қайта əслигә кәлтүрүлүшкә башлиди. Әдәбиятта, сәнъет əсөрлиридә қедимий заман рәссам вә һәйкәлтарашлириниң адәмни вә наятниң түрлүк тәсвирилирини әкис әттүргән мавзулири қайта тикләнди. Антикилиқ философларниң әмгәклири қайтидин илмий муамилигә чүшти. Оттура əсирләрниң бу дәврини *Қайта өрләш* яки *Ренессанс дәври* дәп атайду.

Флавио Бьондо

Антикилиқ мәдәнийәт вә илим-пәнни қайта жанландурушқа түрткә болған, шәхснин мәнпийитини қоғыған жәмийәт өрбаплири вә язғучишаирлар, умумән, ижаткарлар “гуманистлар” дәп аталди (лат. “*hūmanus*” — “инсаний, адимий” деген сөздин келип чиққан). Гуманистларниң ойичә, Фәрбий Рим империясиниң ғулиши антикилиқ мәдәнийәт вә илим-пәнниң чүшкүнлигигә улашти, шу дәвирдин башлап Қайта өрләш дәвригичә Европини “қара тұнәк” — жаһаләт вә наданлиқ дәври басты. Гуманистлар өзлири наят көчүргән дәвир — Қайта өрләш дәврини

инсанийәт тарихидики “*йеңи дәвир*” дәп санаشتы. Әшу антикилиқ вә йеңи дәвирләрниң арилигини гуманистлар *Оттура әсирләр* дәп атиди. Оттура әсирләр чүшәнчисини илимға тунжға қетим итальянлик тарихчи, гуманист *Флавио Бьондо* (1392—1463-жж.) жарий қилди.

Шундақ қилип, Фәрбий Рим империясиниң ғулиши, қулдарлик жәмийәтниң парчилиниши инсанийәт тарихидики Оттура әсирләр дәп аталған йеңи дәвирниң башлининиши болди.

Ойлан

Оттура әсирләр тарихиниң хронологиялық чәк-даириси қандақ?

Оттура әсирләр милади V әсирниң ахидидин XVII әсирниң оттурисиғичә созулған тарихий дәвирни өз ичигә алиду: V әсирниң ахиди — Фәрбий Рим империясиниң ғулиши, XVII әсирниң оттуриси — йеңи жәмийәткә йол ачқан инглиз инқилави. Оттура әсирләрдә та һазирғичә можут бирқатар дөләтләр пәйда болди.

Кедимиң дүния	Оттура әсирләр															Йеңи дәвир	Назир-қи заман					
Әсирләр (йүзжилликтар)																						
←	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Миладиғичә																						

Оттура әсирләр тарихини үч басқучқа бөлиду:

1. *Балдурқи оттура әсирләр* (V ә. — XI ә. оттуриси) — герман қәбилилириниң Фәрбий Рим империясини бесивелип, униң қол

астидики йәрләргә аммивий көчүши билән тәриплиниду. Бу дәвирдә Европида йеңи дәләтләр пәйда болуп, феодаллик жәмийәт шәкилләнди. Йеңи дәләтләрниң сәясий наятида, мәдәнийәт вә мәнавиятида римлик вә германлик әнъәниләр арилишип кәтти. Тәбәқилик-шәкиллик монархияләр қелиплашти. Мәнавий наята христиан чиркосиниң тәсири күчийишкә башлиди. XI ə. бешида христиан чиркоси ғәрбий (католик) вә шәрқий (православие) болуп иккигә бөлүнүп кәтти. Сәясий тарқақлық башланди.

2. Тәрәққий əткән оттура əсирләр (XI ə. оттуриси — XV ə.) шәһәрләрниң гүллиниши вә сәясий, ихтисадий, мәнивий наятында йеңи өзгиришләр билән тәриплиниду. Адәмниң мәнивий наяты, мәдәнийәт, илим вә маарип чиркониң жицдий назаритидә болди. Мәркәзләштүрүлгән дәләтләр тәшкиллинип, мутлақ (абсолютлук) монархияләр шәкилләнди.

3. Кейинки оттура əсирләр (XV ə. 2-йерими — XVII ə. оттуриси) — феодализмниң ғулишиға вә йеңи капиталистик жәмийәтниң шәкиллинишигә елип кәлгән түп-асалик сәясий, ихтисадий вә мәнивий өзгиришләрниң башлиниш дәври. Бу дәвирдә дин саһасыда реформация (ислаһат) башланди. Гуманистик идеология шәкилләнди. Абсолютизм боһранға учриди. Улук географиялик кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечиш әмәлгә ешип, европиликлар “Йеңи дуния” дәп аталған Америка қитъеси билән тонушти. Европа әллири йецидин ечилған йәрләрни бесивелип, мустәмликигә айланурди.

Ениқла

Немишкә гуманистлар Оттура əсирләрни “қара түнәк”, “жәналәт дәври” дәп атиди?

Оттура əсирләр тарихи		
Балдурқи оттура əсирләр V ə.—XI ə. оттуриси	Тәрәққий əткән оттура əсирләр XI ə. оттуриси — XV ə.	Кейинки оттура əсирләр XV ə. 2-йерими — XVII ə. оттуриси
<ul style="list-style-type: none"> • Йеңи дәләтләр пәйда болди. • Христиан чиркоси иккигә бөлүнүп кәтти. • Сәясий чечилаңғулук башланди. 	<ul style="list-style-type: none"> • Шәһәрләр гүлләнди. • Абсолютлук монархияләр қелиплашти. • Адәмниң пүткүл наяты католик чиркосиниң жицдий назаритидә болди. • Мәркәзләштүрүлгән дәләтләр тәшкилләнди. 	<ul style="list-style-type: none"> • Дин саһасыда реформация башланди. • Гуманистик идеология қелиплашти. • Улук географиялик ечишлар әмәлгә ашти. • Абсолютизм боһранға учриди.

Ениқла

Илим-пән вә бәдии әдәбиятта Оттура өсирләр қандақ тәрипләнди?

“Қара түнәк” оттура өсирләр (гуманистларниң пикри)	“Йорук” оттура өсирләр (бәдии әдәбиятта)
<p>Антиклиқ мәдәнийәт, илим вә маарип унтулди.</p> <p>Адәмниң мәнивий наяты толук чиркоға бекіндүрүлди.</p> <p>Католик дининиң ғайлилиригө зит көзқараштикләр көйдүрүлди.</p> <p>Авам хәлиқ саватсизлиқ, наданлиқ вә хурапийлиққа патти.</p>	<p>Оттура өсирлик рыцарълар алийжанаплиқ, улуғварлиқ, жасарәтниң үлгиси болди.</p> <p>Еғир зулмәт дәвридә вәтинини дүшмәндин қоғдашни билгән дана һөкүмранлар мәйданға чиқти.</p> <p>Наят вә тәбиәт сирлириға чөкүп, чүшәнгән алым-монахлар чиқти.</p> <p>Хәлиқ меңнәткәш, рәһимдил вә меңриван болди.</p>

Ойлан

Оттура өсирләрни һәм “қараңғы”, һәм “йорук” дәвирләрдәп бөлүшкә болиду. Силәрчә буниң қайси һәқиқәткә йеқин?

Билимниңни тәкшүр

1. Оттура өсирләр чүшәнчиси қандақ пәйда болди?
2. Гуманистлар деген кимләр?
3. Хрестоматияниң З-бетидики Флавио Бъондо тоғрилиқ мәтинни оқуп, оттура өсирләргө тәриплімә беріңдер.
4. Оттура өсирләр тарихи қандақ басқұчларға бөлүниду?

§ 2. ФӘРБИЙ РИМ ИМПЕРИЯСИННИҢ ҒУЛИШИ

Рим империясики боһран. Милади III ә. ахираиде Рим жәмийитидә боһран башланды. Дөләтлик һакимийәт өзинин турақлиғини йоқатты.

Ички зиддийәтләрдин һалсириған империя ташқи күчләргө қарши бәрдашлик берәлмиди. III—IV әә. римлиқлар варварлар дәп атиған герман қәбилилиринин басқунчилик нұжумлири Римниң тәғдирини һәл қилды.

Герман қәбилилири овчилиқ вә мал чарвичилиғини өзләштүрди. Уларниң наятий мәвкәсидә дуния-байлиқниң роли чоң болмиди. Барлығи өз ара тәң болди. Даңилири, урук башчилири, қаһинлирила азирақ имтиязлардин пайдиланды.

Рим империясиниң ихтисадий чүшкүнлиги вә сәясий турақсизлиғи адәмләрниң аң-сәвиійәсигә тәсир қилди. Әндиликтә адәмләр Рим худалириға ишәнмәйдиган болди. Улар йеңи дин — христианликқа йүзләнди.

Бу дәристә:

- Фәрбий Рим империясиниң ғулаш сәвәплирини ениклаймыз;
- Герман қәбилилири асасини салған “варварлық дөләтләр” тарихи билән тонушимиз.

Тираж сөздәр

Варварлар
Рим империяси
Лимес
Герман қәбилилири
Тинг
Хәлиқләрниң Улук көч-көчи

Ойлан

Рим империяси немә сәвәптин Ғәриптә ғулиди?

Қедимий германлықтардың урук-қәбилиликтің үзгіліші. Герман қәбилилири миладиниң бешіда Рейн, Одер, Дунай дәриялиринин арилиғидиқи йәрләргө орунлишип үлгәрди.

Германлықтарда муһим мәсилеләрниң барлығи қәбилә жиғини — *тингта* һәл қилинди. Германлықтар, барлық бутқа сиғинғучилар охшаш, худалар көп дегендеге ишәнди. Герман қәбилилириниң Рим империясиниң территориясынан бесип кириши IV ә. ахираиде умуми үзлүк түс алғанлықтан, IV—VII әә. арилиғини “Хәлиқләрниң Улук көч-көчи” вақти дәп атайду. Мошу вақит арилиғида герман қәбилилири йүзлигән жиллар мабайнида маканлиған жайлирини ташлап, йеңи йәрләрни бесивелишқа атлиниду.

Бу дәвирдә урушуш герман қәбилилири учүн турақлиқ кәсипкә айланып. Герман қәбилилирини Рим империясиниң бепаян

Рим шәһири. Италия. Бүгүнки Колизей

мунбет йәрлири вә бай шәһәрлири қызықтурди. Германлиқтарниң басқунчиліғидин қоғдениш үчүн римлиқлар империя вә герман қәбилилириниң арилиғидики чегарини мустәһкәмләшкә кишисти. Чегариға топа дөгилап, ора-кодаң қезип, таш тамлар билән қоршалған һәrbий лагерьларни салди. Чегара яқылитетпес селинған мундақ бәкинишлирини римлиқлар лимес дәп атиди.

IV ə. ахири вә V ə. бешида империя вә герман қәбилилири арисидики күч нисбити тез өзгирип, чегара йоқитилип, лимеслар вәйран қилинді. Европа хәритиси тонуп болғусиз өзгәрди. Бу хил басқунчиліқтарниң долқуни Fәrbий Рим империясини вәйранчилікка селип, унің орниға германлиқтарниң корольлуклири пәйда болди. Улук Рим империяси ғулап, Европа оттура әсирләргә қәдәм ташлиди.

395-жили Рим империяси гәrbий вә шәrkий болуп бөлүнди.

475-жили Римда император болуп Ромул Августул жакаланди. У ахирқи император еди. Fәrbий Рим империяси 476-жили ғулиди. Византия дәп аталған Шәrkий Рим империяси болса 1453-жилғиңе можут болди.

Ойлан

Герман қәбилилиридә цивилизацияның тәрәкқиятиға немә сәвәп болди?

Улук көч-көч дәвридики һунлар. Рим империясинаң ғулишиға һун қәбилилири өз үлүшини қошти. Язма вә археологиялық мәлumatлар бойичә түркій қәбилә — һунлар Европиға Мәркизий Азиядин кәлгән. Һунлар — пүткүл түркій хәлиқләрниң әждатлири болуп несаплиниду. Бу — илмий испатланған көзқараш. Мәсилән, көрнәклик алим А. Н. Бернштам өз әмгәклиридә һунларниң түркійләрниң әждатлири екәнлиги һәккүдә ениң язған еди.

IV ə. 70-жиллири һунлар Шималий Қара деңиз өтрапида пәйда болушқа башлиди. Улар Азов деңизи вадисини дәсләп маканлиған аланларни бекіндурди. Шундақ қилип Fәrbий һунларға Итил вә Дунайғаң созулуп ятқан йәрләр бекінди.

Мошу вакитта һунлар билән Шәркій Рим империяси оттурисида тоқунушлар йүз бәрди. Fәrbий Рим империяси билән болса уларниң мунасивәтлири тиничлик асасида риважланды, чүнки һунларниң ялланма жәңчилири, болупму V ə. 20-жж. Рим әскәрлириниң мәлум бөлигини тәшкіл қылған еди. V ə. һунлар Паннонияға (кейинки Венгрия, Австрия, Югославияниң бәзибир тәвәлири) орунлаштидә, бу тәвә Һун империясинаң Fәripтика мәркизигә айланды. Һун һөкүмрани Аттила (тәхминән 395—453-жж.) Fәrbий Рим империясигә нисбәтән мустәқил сәясәт жүргүзүшкә башлиди. Аттила һөкүмранлық қылған 434—453-жиллар арилиғида һун держависиниң территорияси баричә кәңийип, өз тәрәкқиятиниң чоққисиға көтирилди. Грек вә Рим мәнбәлири Аттиланиң бирнәччә әвлат мабайнида һунларға һөкүмранлық қылған падиша уруғидин келип чиққанлиғини көрситиду.

Византияниң V ə. тарихчиси Приск Панийский өзиниң “Византия тарихи” намлық әмгигидә Аттилани жирик дөләт әрбаби вә данишмән һөкүмран сұпитидә тәрипләйдү. Приск Панийский Аттила һөкүмранлиғидиң дөләтни Рим империясинаң әң ховуплук рәқиви сұпитидә тәсвирләйдү.

Һунлар көчмән мал чарвичилиғи билән шуғулланды. Улар урук-қәбиләвий түзүм шараптида яшиди. Йәр пүткүл қәбилә егилигидә болди. Муһим мәсилиләрни һәл қилиш үчүн һунлар көпчилик кеңишини өткүзүп, шу йәрдә қариған, уруш шараптида һәrbий даһиларни сайлиған. Аммиан Марцеллин һунларниң жәңгиварлық хисләтлирини: “Улар өзлиригә ховуп туғулса дүшминини урушқа чакириду. Урушқан чағда рәқивини чәмбәрсіман қоршавелип, чуқан селип һәйвә қилатти. Найайити әпчил вә чәбдәс болған улар уштумтут һәрjan чечилип, мәйдан сизигини бузмиған һалда рәқивини оңайла тиз пүктүрәтти. Уларниң дүшмән бәкинишини қандақ егөллишини назарәт қилиш мүмкин өмәс, чүнки улар

көзни ечиң-жумғичә рәқивини вәйранә тәслим қиливетиду”, — дәп язиду. Һунлар һәрбий сәнъет жәһәттин һәқиқий жәңгивар хәлиқ болған. Улар урушни жирақтын атидиган учи өткүр оқя вә пухта садақ арқилиқ жүргүзәтти. Йеқин жәң қилишишта һечким улардәк қилич билән чевәр соқушалмайду. Улар рәқивини қачуруп қоймаслиқ үчүн арқан вә тузақ-чалма елип журиду.

Һунлар һәққидики мәлumatларни got тарихчиси Иордандинму учритишқа болиду: “Улар пака бойлуқ, кәң мүрилик, бирақ наһайити чапсан вә чәбдәс. Ат үстидә өзлирини наһайити әркин сезиниду. Садақ етишқа интайин мәнир, қәддини дайым мәғрүр тик тутушиду. Һунларниң урушқа ярамсиз яшанғанлири вә ажизлири өй егилеги билән шуғуллиниду. Қавул яшлири болса жасур жәңчиләргә айлиниду. Уларда құл тоғрилиқ һәтта чүшәнчиму йоқ, чүнки уларниң теги-тәкти бир ақсүйәкләр...”

Умумән Һун держависи Фәрбий Европа тарихида зор, өчмәс из қалдурди. Һунлар пәкәт басқунчиларла әмәс, шуниң билән биллә Шәриқ мәдәнийитиниң нәмунилирини Фәрипкә әкәлгүчиләр болди. Мәсилән, һун қурал-ярақлириниң үлгилири — бир бислиқ қилич вә хәнжәрләр, учи өткүр оқялар, даңлиқ ат әнжамлири һунларғычә Европиға намәлум еди. Һунларниң һәрбий қурал-ярақлирида аләнидә орунда турған садақ вә оқяни мукәммәлләштүрүш интилишида жуқури нәтижиләргә еришти. Наһайити пухта һәмдә өвришим яғачтин ясалған аләнидә шәкилдикі садақлардин етилған оқлар 150 метрдин көп мусапигә йетәтти. Һунлар ат үстидә елишиш вә етишишларниң һәқиқий мәнирлири еди. Улар атта чепип кетиветип алдига һәм арқиға бурулупму тез вә дәл оқ етишниң мәнирлири еди. Бу усул кейинирәк түркій хәлиқлириниң атлиқ әскәрлиригimu хас болди. Мәсилән, XVII әсирдә Осман империясиниң жәңчилириму һунларниң урушуш усуллири вә қурал-ярак түрлирини кәң пайдиланди.

Франклар. Хәлиқләрниң Улук көч-көчи дәвридә Фәрбий Европидики варварлық дәләтләрниң ичидикі әң күчлүги франклар болди. Франклар 486-жили Шималий Галлияға кәлди. Франклар герман қәбилилириниң соң топиға ятиду. Франкларниң бешіда франк падишилигиниң асасини салған, Меровей уруғидин чиққан 19 яшлиқ Хлодвиг турди (Хлод-Виг — “урушта даңқ қазанған” мәнасида). Меровей уруғиниң әвләди башқурғанлиқтын V әсирниң биринчи йерими вә VIII әсир арилиғи *Меровинглар падишилиги* дәп аталди. Бу сулалиниң падишилири қелиплашқан әнъәнә бойичә чачлирини узун өстәрди. Бу уларниң етиқадига бағлиқ болди. Хлодвиг — франк падишилириниң арисида дәсләп чоқунған адәм еди.

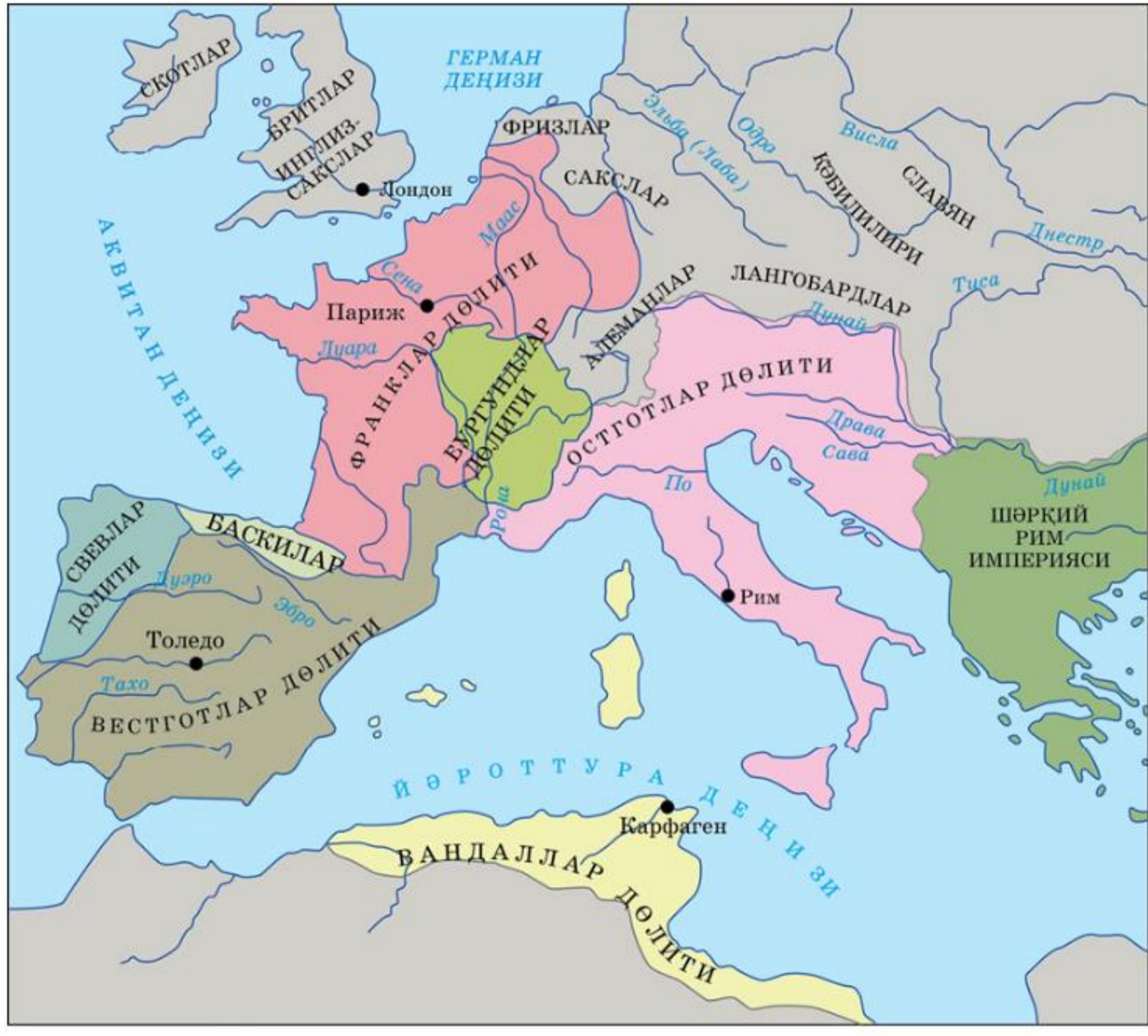

Ениқла

1. Фәрбий Рим империясиниң ғулиши вә варварлик дәләтләрниң пәйда болуши тоғрилиқ қошумчә мәнбәләрдин оқуп, хәритидин кельтвә германлиқтар орунлашқан тәвәләрниң көрсөт.

2. Герман қәбилилириның асасий иттипақдашлири кимләр, хәритидә улар қәйәрдә орунлашқан?

Хлодвиг дәвридики армияниң асасий күчи пиядә өскәрләр болди. Жилсайин норуз ейида пүткүл франк хәлқи король алдида қурал-ярақлириниң тәйярлиғини көрситип, тәкшүрүштин өткүзүшкә жиғилишқа тегиш болди. Баһардики бу баш қошуш “Норуз мәйдани” дәп атилишқа башлиди. Франк қәбилилири Галлияни бесивалғандын кейин дәләтниң тәрәққият йолини рәткә селиш зәрүрийити пәйда болди. Мошу мәхсәттә “Салий қануни” йезилди. VII ә. франкларниң

526-жилки варварлик дәләтләр

асасий мәшғулати деҳанчилик болди. Хлодвигниң әвлатлири өз һөкүмранлиғиниң ахирида “Норун корольлар” деген атақ алди. Чүнки улар һакимийэткә арилашмиди. Һакимийэт ишлири “майордомлар” дәп атилидиган өй башқурғучиларниң қолига өтти.

Ойлан

Франклар дөлити қәйәрдә қурулди?

Пипинлар сулалисидин чиққан майордом Франк дөлитиниң һөкүмрани болғандын кейин, франк корольлириниң йеңи сулалисиниң асаси селинди. Бу сулалә өз вәкиллириниң ичидин чиққан әң мәшһүр вә көрнәклиги Улуқ Карлниң исми билән “*Каролинглар сулалиси*” деген намға егө болди. Каролинг империяси IX әсиргә қәдәр ташқи дүшмәнләрниң зәrbисидин вә ички парчилиниш сәвәплиридин тез ғулашқа башлиди. 843-жили Улуқ Карлниң әвлатлири Верден шәһиридә баш қошуп, империяни қайта бөлүшүш тоғрилиқ келишим түзүшти.

Бөлүшүш тоғрилиқ бу келишим шу дәвирдики Каролинглик империяниң даирисидә шәкиллинишкә башлиған француз, герман вә итальян хәлиқлириниң орунлишиш чегарилириға уйғун кәлгәнликтин, Верден шәртнамиси әмәлиятта заманивий Европиниң үч дөлити — Франция, Германия вә Италияниң шәкиллинишиниң асасини салди.

Билимниңи тәкшүр

1. Рим империясидики боһранниң асасий сөвөи немидә?
2. Герман қәбилилиридики “ting” деген немә?
3. Рим империясиниң ғулиши вақтидики һун қәбилилири тоғрилиқ немә ейтисиләр?

§3. V–X ӘСИРЛӘРДИКИ ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСИ

Рим империясинаң иккигө бөлүнүши.

330-жили император Константин I Рим империясинаң пайтәхтини Босфор боғузидики кона Мегар тәвәсигө көчәрди. Йеңи пайтәхти император Константинниң һөрмитигө Константинополь дәп атиди. Рим империясинаң пайтәхтини *Босфор* (түркчә — Қара деңиз боғизи; грекчә *Bosporus*) боғизиға көчиришниң сәясий-ихтисадий вә мәдәний әһмийити зор болди. Сәвәви у Европа вә Азияниң арилиғидиқи, Қара вә Эгей деңизлириниң оттурисидиқи муһим сода йоллириниң қийлишишида орунлашқан. Йеңи пайтәхт Шәриқ вә Фәрип оттурисидиқи “Алтун көрүк” дәп аталди. Константинополь барлық ховуп-хәтәрдин қоғдалған һәrbий-стратегиялик мәркәз болди.

Шәриқтики Византия империясинаң тәшкиллиниш вақти 395-жил болуп несаплиниду. Шәрқий Рим империяси *Византия империяси* дәп атилишқа башлиди.

Византия империясинаң Юстиниан I вақтида күчийиш сәвәплири (527—565-жж.)			
Варварлар тәрипидин нұжумға учриимиди.	Йери мунбәт, тәбиий шарайти қолайлық, мөтиидил климат.	Құлларниң өмгигиге асасланған йеза егилиги яхши риважланды.	Әркін деҳанлар жамаәси вә йәр егеллигүчиләр көп болди.

Анали тәркиви наһайити хилму-хил болди: *грек, копт, еврей, әрәп, иллирик, әрмән, грузин* вә башқилар. VII әсиргичә Шәрқий Рим империясинаң дәләтлик тили *латин тили* болди. Қейинәрәк уни *грек тили* сиқип чиқарди.

Тонуп-билиш

Тамғиларниң мәна-маһийитини тәтқиқ қилидиған тарихниң бир саһаси *геральдика* дәп атилиду.

Византия жәмийити. Византия империясинаң тәбиий шарайти қолайлық, климати мөтиидил болди. Деҳанчилиқ яхши риважланды.

Бу дәристә:

- Византиядәлитиниң ички сәяситибилән тонушимиз;
- хошна әлләрбилән дипломатиялик алақалирини тәрипләймиз.

Тирәк сезләр

Константинополь
Босфор
Номисма
Сенат
Василевс

Византия империясинин герби

Фәрипкә нисбәтән Шәриқтә қуллар сани аз болди. Византияниң алтун ахчиси *номисма* оттура өсирләрдике хәлиқарылық ахча ретидә қоллинилди.

Византиядики асасий селиқ тури — *йәр селиги* болди. Селиқ мөлчәригә йәрниң көләми вә сапаси тәсир қилди. Селиқниң натураллик тури — буғдай, шарап, зәйтүн мейи ретидә елинди. Селиқ төлигүчиләрниң қатари 15 жилда бир мәртә қайта тәкшүрүлүп, рәтлинип турди. Дөләтлик ғәзнигә һәм ялланмиларму, һәм қулларму селиқ төләп турди.

Византия империясинин бер алаһидилиги — аһалиниң барлиғи ортақ мәжбүрий қанун вә һоқук нормилирииниң даирисидә болди. Юстинианниң һөкүмранлиғи дәвридә йезилған “*Пухралиқ һоқуқлар топлими*” византияликләрниң асасий қануни болди. У қанун *vasilevsnin* чәксиз һакимийитини вә мүлкий һоқуқлирини қөди.

Ойлан

Рим империяси немә сәвәптин Шәриқтә сақлинип қалди?

Издән

Қошумчә мәнбәләрдин пайдилинип, Византия империясиниң узақ (XV ə-чә) можут болушиниң сәвәвини ениқлаңлар.

Дөләтлик һакимийәт. Василевс алий сот хизмитини атқурди, ташқи сәясәтни башқурди, қанунларни чиқарди, өскәрләрниң баш қомандани болди. Униң һөкүмранлиғи худадин кәлгән дәп несанланди. Византия империясидә дөләтлик хизмәтниң үч тури шәкилләнди: *һәрбий*, *пухралиқ* вә *сарайлиқ*. Дөләтниң тәғдирини, муһим мәсилеләрни һәрбий әмәс бәлки пухралиқ һакимийәт һәл қилди. Императорниң мәслиһәтчи органи *сенат* (яки *синклит*) дәп аталди. Пухралиқ һакимийәт һәрбий һакимийәттин бөлүнди.

IV—V əсирләрдә дөләтлик һакимийәт билән христиан чиркоси оттурисида иттипақ түзүлди: император чиркониң бехәтәрлигини тәминлиди, чирко болса, өз новитидә, император һаки-

мийитини һәртәрәплимә қоллап, тәшвиқ қилди. Император христиан алиминиң қануний һөкүмрани дәп һесапланды, бирақ униң һакимийити мирасқа қалдурулмиди. Императорлук һакимийәтниң йеци һөкүмранға көчүши сенатниң қарагына бағлинишлик болди.

532-жили Константинополь шәһиридә Юстинианниң ички сәяситигә қарши уюштурулған *Ника* (“ғалибийәт”) қозғилиң болди.

Империяниң ташқи сәясити. Византияниң Фәрбий Рим империяси билән өз ара мунасивәтлири бирдә кәсқинлишип, бирдә пәсийип турди, бирақ 407-жили Фәрип вә Шәриқ Рим империялириниң оттурисида уруш өрти тутушуп кетишкә азла қалди.

Қара деңиз яқисида *хунларниң һөкүмранлиги* күчийип, 40-жиллири улар Константинопольни бесивелиш ховупини туғдурди. Византия һакимийити түрлүк дипломатиялик һейлә-микирләрни пайдилинип, бу ховуптин қутулушқа тиришти. Мундақ сәясәт наһайити қиммәткә тохтиди. Тиничлик сұлғилиригә қаримастин, Аттиланиң әскәрлири пат-патла шәртнамини бузуп турди.

Империяниң шәрқидиқи әһвалму хелә еғир болди. Византияниң Ирандики христианларни қоллиши ақиветидин, иккى әл оттурисида уруш башланди. Бу уруш Византия үчүн утуқсиз болди. Пәкәт Шәриқтики көчмәнләрниң һужумлирила парс һөкүмитини 442-жили Византия билән шәртнамә түзүшкә мәжбурлиди.

V әсирниң иккинчи йеримида Византияни *готлар мәсилеси* беарам қилди. 467-жили Византия дипломатияси Фәрбий Рим империясиниң тәхтигә өз тәсиридиқи императорни олтарғузуп, готларға қарши бирлишип күришиш мүмкінчилигигә еришти.

VI әсирниң оттурисидин башлап Византиягә *аварлар* ховуп төндүрди. Аварлар *хунлардин* кейин Паннониягә Мәркизий Азия даласидин түркйләрниң қисимидин кейин кәлгән. Византия тарихчилири аварларниң һәrbий тәшкиллиниш дәрижисиниң жуқури екәнлигини көрситиду. Аварларниң қурал-яриғиниң бәзибир бәлгүлирини византияликләр өзлириниң атлиқ әскиригә қобул қилип пайдиланди.

VII әсирниң 30-жиллиридин башлап Византиягә *әрәпләр* ховуп төндүрүшкә башлиди. Әрәпләр Византиядин Сирия, Палестина, Месопотамия, Мисирни тартивалди. VII әсирниң ахирида әрәпләр Византияниң Шималий Африкидиқи йәрлириниму тартивалди.

Византия ахчиси

Константинопольдикі Әвлия София ибадәтханиси
(назирқи Түркійә, Стамбул)

Пәкәт VIII әсирниң оттурисидила Византия империяси әрәпләргө қарши урушта утуқ қазинип, Сирияни қайтидин өзигә қаритивалди.

Юстиниан I ниң һөкүмранлық дәвери. Византия империясиниң күчәйгән дәвери император Юстиниан I ниң (527—565) һөкүмранлық дәвери болди. Юстиниан утуқлириниң асасий сәвәви у жүргүзгән ислаһатларға бағылғы болди. Униң аграрлық ислаһити деҳанчилиқниң риважлинишиға ижабий тәсир йәткүзди. Император дәләт қармиғидики йәр көләмини, дәләтлик устиханиларни көпәйтеп, күчәйтишкә тиришти. У Шәриқтә Иранни айлинип өтидиған йеңи сода йоллириниң ечилишиға көп көңүл бөлди. Ипәк чиқириш сирини биливалғандын кейин, уни ишләп чиқириш йолға қоюлди. Сирия вә Финикиядә Юстинианниң ипәк ишләп чиқириш орунлири болди. Ипәк ишләп чиқириши дәләт ғәзнесигә ейтарлық дарамәт елип кәлди.

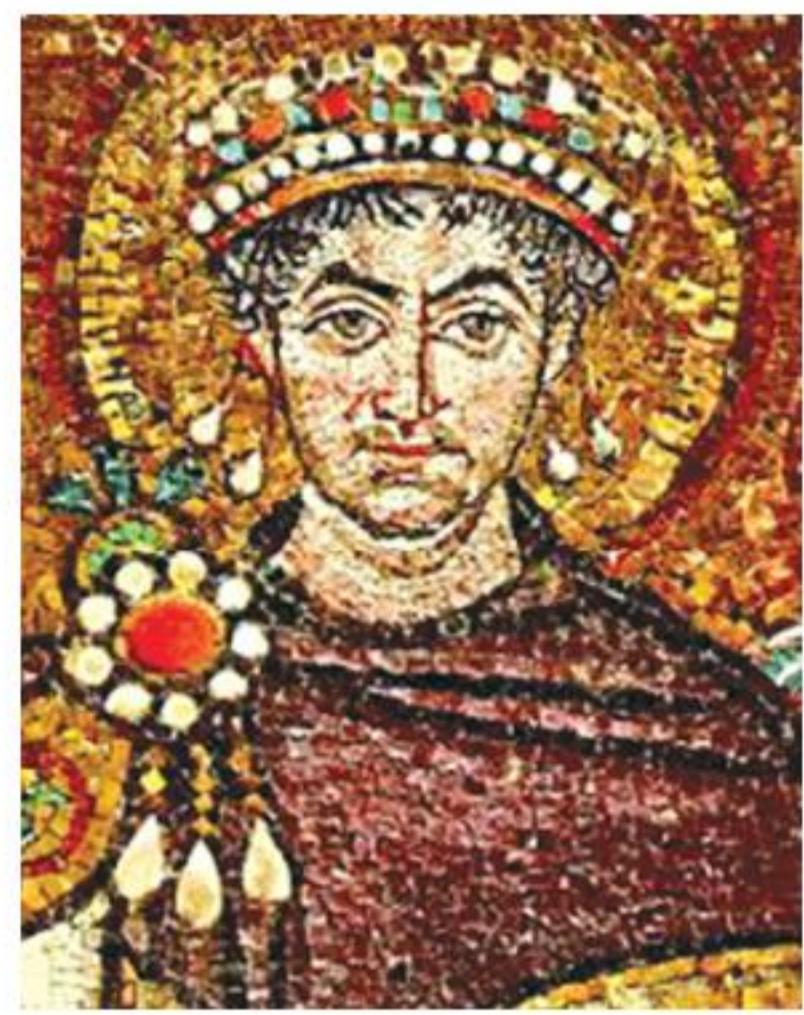
Ойлан

Юстиниан қандақ ислаһатларни жүргүзді?

Юстиниан тәхткә олтарған иккинчи жили “Пухралиқ һоқуқлар топлимини” йезишқа киришиду. 529-жили мәхсус топ қуруп, униңға можут қанун тоғрилиқ материалларни топладап, тәләпләргө мувапиқлаштуруп, қайта ишләш вә өз ара зит тәрәплирини рәтләш

тоғрилиқ Пәрман чиқириду. Нәтижидә Рим һоқуқлири нормилиринин алайын топлыми “*Юстинианниң пұхралиқ һоқуқлар топлими*” деген нам билән тарихқа кирди.

Византия вә Түрк хақанлиғинин дипломатиялық мунасивәтлири. VI əсирадә Түрк хақанлиғи (қағанлиғи) күчийип, тарих сәһнисидә өз орнини елишқа башлиди. 561—563-жж. түркайләр эфталитларға қарши Иран билән иттипақ қурди. 565-жили Соғди хақанлиғини қошуvalди. 567-ж. түркайләр Бухара йенида эфталитларниң асасий күчини тар-мар қилди. Оттура Азияни бесивалғандын кейин хақанлик Улук Ипәк йолинин бесим қисмиға назарәт орнатты. Әнді Түркій хақанлиғиға сода мунасивәтлирини орнитиш һажәт болди. Түркайләрниң бу интилишиға Иран тосалғулук қилди. Шунинға бағыт 568-ж. Иштеми хақан соғда содигәри Маниахниң йетекчилигидә Константинополь шәһиригә әлчиләрни әвәтиду. Бу мәлumatни Феофанниң язма мәнбәлиридин көрүшкә болиду. Музакириләр нәтижисидә Византия императори Юстиниан II билән түркайләр арисида Иранға қарши қаритилған сода вә һәрбий шәртнамиләр түзүлди. Шәртнамидин кейин Иран Түрк хақанлиғиға жилсайин 40 мин алтун динар төләп, униң содисиға тосалғулук қилмаслиқ мәжбuriйитини үстигә алди.

Византия императори
Юстиниан I

Ениқла

Қошумчә мәнбәләрни пайдилинип, 568-жили Византия Түрк хақаны Иштеминин әлчилигигә қандақ жавап бергөнлигини ениқла.

Билимнің тәкшүр

- Шәрқий Рим империяси тарихта қандақ аталды?
- Юстиниан қандақ рәhbәр болди? Униң қанунлири қандақ өhмийәткә егә болди?
- Византия вә Түрк хақанлиғинин мунасивәтлири қандақ болди?
- Юстинианниң һөкүмранлиғи намлық жәдвәлни толтуруңлар.
- Юстиниан I исланатлириниң өhмийитини тәрипләңлар:

№	Мәхсити	Исланатлири	Нәтижилири	Өhмийити
1				
2				

§ 4. КИЕВ РУСИНИЦ ТӘШКИЛЛИНИШИ

Будәристә:

- Киев Русидөлити билән;
- Киев Русиниң һөкүмранлири билән тонушимиз;
- Киев Русивә хошна дөләтләрниң алақисини тәрипләймиз.

Тирәк сезләр

Князь
Ярослав Мудрый
Мономах
Челядь
Холоп
Бояр думиси
Вече

Киев Русиниң тәшкиллиниши. Шәрқий славянларда дөләтчилик IX ә. пәйда болди. Шәрқий славян қәбилилириниң йеридә қурулған дөләт *Русь* дәп аталди. 862-ж. шәрқий славян қәбилилири өзлирини идарә қилиш үчүн Шималий Европидин Рюриклар тәктидин чиққан князъларни тәклип қилди. Киев Руси — Рюриковичлар сулалисидин чиққан князъларниң Новгород вә Киевни бириктуришидин пәйда болди. Новгород вә Киев “варяглардин грекларға апиридиған йол” дәп атилидиған сода йолиниң бойига жайлашқан. IX ә. ахирида Рюрикниң туққини Олег полян қәбилисисиниң пайтәхти Киевни бесивалди. Князь Олег Киевни 33 жил башқурди. Олегтин кейин князь Игорь (912—945) Киев Русини башқурди. Игорьниң оғли Святославниң вақтида (945—972) Киев Русиниң қувити өсиду. Святославниң кичик оғли Владимир (980—1015) Киев Русини қуруп, техиму күчәйтти. Униң һөкүмранлиги вақтида Киев Руси билән Византия арисидики ихтисадий вә мәдәний мунасивәтләр яхши тәрәккүй әтти.

Киев Русиниң хошна дөләтләр билән алақилири. Киев Руси хошнилири билән (нормандар, византиялыklар, хазарлар, печенеглар, түркләр, қипчақлар в.б.) пухта мунасивәт орнатти. XI әсирниң иккинчи йеримидин башлап Итилдин Дунайғиң болған арилиқта Киев Русиниң асасий хошниси қипчақлар болди. Қипчақлар 1068-ж. вә 1093—1096-жж. Киев Русиға вәйранә зәрбә берип, әлниң жәнубий тәвәлиридә өз һөкүмранлигини орнатти. Киев Русиниң князълири қипчақ қәбилилириниң қызылириға өйлинишни әнъәнә-дәстүргә айландурди. Князъларниң шәхсий ясиғи, асасән, түркүй қәбилиләр қариқалпақлардин, берендилардин тәркип тапти. Бираз вақит қипчақ һөкүмранлири вә Киев Руси князълири арисида достлук мунасивәт орниди. Бирак, 1103—1117-ж. Владимир Мономах князь өз әскири билән бирнәччә жүрүшләргә чиқип, қипчақларни Шималий Кавказ, Итил (Яйик), Дон бойига силжишқа мәжбур қилди.

Киев Русиға Византия мәдәнийити зор тәсир көрсәтти. Әдәбият, асасән, диний саһада риважлинип, грек, кона еврей, әрәп

тиллиридин көплигөн китаплар, эпослар тәржимә қилинди. Миллий, йәрлик әдәбиятму риважланди. Киев Русида вужутқа көлгөн “*Повести временных лет*” жилнамиси — оттура әсирләрдики Европа шәжирәлири арисидики әң көрнәклик әсәрләрниң бири. Мемарчилик вә тәсвирий сәнъәтләр қедимиң славян қәбилилиридин өз башланмисини алған билән, сәясий-мәдәний мунасивәтләр нәтиҗисидә Византия, Шималий Европа, Мәркизий Азия, Йеқин Шәриқ әллиридин көплигөн үлгиләр қобул қилинди. Киев Руси гүлләнгән дәвирдә рус мәнирлири таш қурулушлар, мозаика, фреска, икона ясаш, китап миниатюриси сәнъәтлирини өзләштүрди. Христиан дини киргәндике кейин нурғунлиған ибадәтхана-чирколар селинди. Уларниң арисидики көрнәклилири Киевтиki София собори (XI ə.), Десятинная чиркоси (XI ə.), Черниговтиki Спасск-Преображенский собори (XI ə.) в.б. болуп һесаплиниду.

Киев Русида христиан дининиң қобул қилиниши. Княгина Ольга қедимиң Рус дөлитини 945—960-жж. башқурди. Рус дөлитидә христиан динини дәсләпкүләрдин болуп қобул қылған һөкүмранларниң бири. Ольга 957-ж. Константинополь шәһиридә чоқунди. Княгина Ольганиң Константинополь шәһиригә келишини Византия императори Константин Багрянородный “*О церемониях*” намлық әсәридә йезип қалдурған.

Ольгани нәвриси Владимир Святославич 1007-ж. әвлиялар қатариға қошти. Владимир Святославович (980—1015) христиан динини Византиядин қобул қилиш қарагиға келиду вә 988-ж. диний ислаhat ясап, христиан динини қобул қилиду. Бу Киев Русиниң хәлиқара абройини көтәрди. Князь Византиядин билимлик *священникларни* (диний өлүма, роһаний) тәклип қилип, чирко мәктәплирини ачиду. Барлық бутқа сиғиниш әнъәнилири тәқиплинип, мәнъий қилиниду. Христиан дини князь һакимийитини мустәhkәмләшкә мүмкинчилик яритиду.

Мономахниң Киевқа келиши.

XVI ə. миниатюриси

Князь чирко ғәзнесигә дарамитиниң ондин бир бөлигини берип турди. Чиркониң өз соти, қануни болди. Христиан дини Қедимий Руслықи феодаллық егиликниң тәрәкқиятиға тәсир қилди. Сәвәви чирко, князълар билән биллә, жирик йәр егәллигүчігә айланди. Христиан дини умумға ортақ сәвийәни шәкилләндүрүп, князъларниң һакимийтитиң күчәйтти. Славянларниң бирлигини қелиплаштурди. Христиан дининиң мәдәний һаятқому қолайлық тәсири болди. Мәсилән, 1037-ж. Ярослав Киевта София соборини (Баш чиркосини) салдурди. Славян алфавитиниң шәкиллинишигimu Византия дөли-тиңиң зор тәсири болди.

Ойлан

Княгина Ольгиниң Константинопольға сәпири Киев Русини қандақ өзгәртти?

Пәрвиш қилинидиған йәрләр язлиқ вә күзлүк терилғулуклар болуп бөлүнди. Киев Русиниң турғунлири шуниң билән биллә мал чар-вичилиғи, овчилиқ вә белик овлаш билән шуғулланди. Киев Русидиқи йезилиқ жайлар — *слобода, деревня, погост* дәп һәрхил аталди.

“Русская Правда”. Жәмийәтлик мұнасивәтләр “*Русская Правда*” намлиқ қанун вә башқому һоқуқий актлар арқилиқ рәтләнди. Бу қанун топлимидә Қедимий Руслықи һоқуқий, мирасхорлук вә сода һоқуқлириниң маддилири орун алды. Қанун топлимииң қедимий түп нусхиси сақланмиған, пәкәт кейинки көчүрмилирила бизгә йетип көлгән. “*Русская Правда*” қедимий германлиқларниң қанунлириға охшап келиду. Бу қанун топлимииң Ярослав Мудрыйниң исми билән бағлаштуриду. Қанун топлимииң қисқиң нусхиси 43 маддидин ибарәт. Бу йәрдә кәк-өч елиш дәстүрлири, ижтимаий басқучлар бойичә жәриман төләш һәккидиқи маддилар орун алған. Иккінчи қисмидә жәмийәтниң жуқарқи топиға аит һоқуқий маддилар әкис етилгән. “*Русская Правданиң*” кәңәйтилгән нусхиси Ярослав Владимирович вә Владимир Мономахларниң низамнамилиридин (устав) ибарәт. Бу нусха XII өсирдә йезилған.

Ярослав Мудрыйниң һакимийтити. 1019—1054-жж. Ярослав Мудрый һакимийт бешида болуп, Рус (орус) дөлитиниң мустәһкәмлинишигә тәсир қилди. У орус мәдәнийитиниң тәрәкқиятиға шарайт яратти. Монастырьлар йенида мәктәпләрни ачты, мемарчилиқ сәнъитини риважландурди. Ярослав Мудрый вактида Фәрбий Европа әллириниң һөкүмранлири билән өз ара сулалиқи некаларниң асаси селинди. Ярославниң өзи Швед королиниң қизиға өйләнсә,

өз новитидә у қизини француз королиға турмушқа бәрди, оғлини болса Византия императориниң қизига өйлиди.

Кедимий Киев Русиниң бешида мирасхорлук йол арқылы һөкүмранлиқ қилидиған князь турди. Киев князиға башқа князь-лиқтарниң башчилари бекінди. Князьниң қолида қанун чиқириш, сот вә алий һәрбий һакимийет топланди. Князь һакимийити *вече* дәп атилидиған хәлиқ жиғини билән чәклинип турди. Ясак башчиларииниң ичидики абройлуқлири *дума* дәп атилидиған дайимий кеңәшниң әзаси болди. Кейинәрек улар *боярлар* дәп атилишқа башлиди.

Издән

Ярослав Мудрый Русдөлитетиниң мустәһкемлинишигә қандақ шарайт яратти?

Князьниң ясқалири болди. Дөләтни князь “вечениң” ярдимидә идарә қилди. Князьниң дарамәт мәнбәлири һәрхил болди. X—XI әә. князь ғәзниси селиқ арқылы толуктурулуп турди, XI—XII әә. жирик йәр егилигиниң пәйда болуши билән *рентиниң* түри көпәйди. Князьниң қолида мәмурый вә һәрбий һакимийет топланди. Князьниң өзи жирик йәр егәллигүчи болди. Князь сарийи дөләтни башқуруш саһалири топланған мәркәзгө айланди. XI әсирдә шәһәрни жирик йәр егәллигүчиләрдин шәкилләнгән *шәһәр патрициати* башқурди. Шәһәрдә содигәрләрниң ролиму алайды орунда болди. Қол һүнәрвәнләрму шәһәр турғунлириниң қатарыда болди, улар, өз новитидә, беши *бекинда* вә *әркинләр* дәп бөлүнді.

Киев Русиниң бешида Константинополь патриархи тайинлиған *метрополит* турди. Метрополитқа епископлар бекінди.

Ениқла

“Русская Правда” мәнбәсидин йәнә қандақ мәлumatларни билишкө болиду?

Билимиңни тәкшүр

1. Рюрик сулалиси һакимийеткө қандақ көлди?
2. Византия мәдәнийити Киев Русиға қандақ тәсир көрсөтти?
3. Хрестоматиядикі “Русская Правда” һөжжитиниң мәтинини пайдилинип, Киев Русидики жәмийетлик мұнасиветлөрни тәриплөңдер.

ФЕОДАЛЛИК ТҮЗҮМ

§5. ФЕОДАЛЫК ЕГИЛИК

Бү дәристә:

- феодаллықегиликниң алаһидилликлирини тәрипләймиз;
 - Оттура әсирлик қөлъө-замоклар билән тонушимиз;
 - феодаллықтұзымдикі йәр егәлләшсистемиси билән тонушимиз.

Тирәк
сөзләр

Феод
Оброк
Барщина
Замок
Вилла

Феодаллик түзүмниң тәрихимиси. “Феодализм” — латинниң *feudum* — “жирик йәр егилеги” деген сөздиден чиққан. Әнди жирик йәр ғожилиғиниң егисини болса *феодал* дәп атиған. *Йәрниң асасий мұлукчылық түри вә дарамәт мәнбәсигә айлиниши* — феодализмниң әң муһим бәлгүси болди. Фәрбий Европиниң көплигән әллиридә феодаллик мұнасивәтләрниң шәкиллиниш жәрияни IX—XI əсирләрдә аяқлашти. Италия вә Франциядә феодаллик түзүм, асасән, X əсирдә аяқлашса, Англия вә Византиядә бу жәриян XI əсирниң ахирида, әнди Германиядә болса пәкәт XII əсирниң бешида орниди.

Деханлар йәр егәллигүчигө бекінда болди. Сәвәви йәр деханға мәлум бир шәрт асасида берилди. Деханни йәр егилири феодаллик рента арқылы өзді. Феодализмниң дәсләпки дәвридә рентиниң 2 түри — *оброк* (озуқ-на (әмгәк билән өтәш рентиси) можут болди. Әвридә буларға *ахчилик* рента қошулди.

Феодализмниң дәсләпки баскучида *натураллик егилик* бесим болди. Натураллик егилик наят кәчүрүш үчүн зөрүр нәрсиләрниң һәммисини (йемәк-ичмәк, кийим-кечәк вә башқиму мәиший буюмларни) сетиш үчүн өмәс, бәлки пәкәт өз етияжини қанаэт-дәндуруши шуны йөтиштуруши билән тәриппинидү.

Ойлан

Феодаллик түзүмниң асасий бәлгүси немидин ибарәт?
Феодаллик ихтисатниң алайыдиллиги немидә?

Оттура әсирлик қәлъеләр (замоклар). X—XI әсирләрдә Европида қәлъеләр көпләп пәйда болди. У феодалниң сәясий, сот, мәмурый вә hәрбий һакимийитиниң мәркизи болди. Қәлъәләр пәкәт феодалниң түрушлук жайила әмәс, шундақла униң ташқы дүшмәндиден, хошна феодаллардин, қозғилаң көтәргән деханлардин қоғденидиған қорған-истеңкәми болди. Қәлъә феодалға йекин әтраптики йәрләргә hөкүмранлиқ қилип, униң турғунылирини өзигә бекіндилікта турушқа мүмкінчилик берди. Көплигән қәлъеләр әрәпләрниң, норманлиқтарниң вә венгрларниң басқунчиліклиридин қоғдениш үчүн селинди. Қәлъеләр, адәттә, орманлық төпиләргә, әтрапни құзитишкә мүмкінчилик беридиған вә дүшмәндиден қоғденишқа оңай вә қолайлық дәрияларниң егиз яқилириға турғузулди.

X ə. қәлъеләр икки қәвәтлик яғач мунарилардин ибарәт еди. Мунаринин жуқарқи қәвитини феодал егәллісә, төвәнки қәвитидә униң ясақлири вә хизмәтчилири турди. XI ə. бешида қәлъеләр таштин селинишқа башлиди. Униң оттурисидиқи көп қәвәтлик мунарә “донжон” дәп аталди. Мунариларниң өң төвәнки қәвити — түрмә-зиндан хизмитини атқурди. Қәлъәни айландуруп сепиллар турғузулуп, уни яқылитетип су толтурулидиған кодаңлар қезилди. Бу хил ора-кодаңларниң үстигә асма көрүкләр селинди. Қәлъәниң оттурисида феодал вә униң аилиси бәкинидиған мәхсус орун болди. Уруш техникисиниң шу дәвирдикі дәрижисидә мундақ таш қәлъеләрни нұжум қилип бесивелиш наһайити қийин еди.

Феодализм дәвридикі йәр егиликлири. *Вотчина* — феодализм вақтидиқи ғожилиқ, униң тәркивигә йәр егилиги, қурулуш орунлири, қурал-жабдуқлар вә бекінде деҳанлар кирди. Вотчина — ғожайинниға дарамәт елип келидиған, феодаллық рентини (қошумчә пайда елишни) әмәлгә ашуридиған тәшкіл ретидә қараштурулди. Феодаллық вотчинидиқи йәр, адәттә, иккигә бөлүниду. Биринчиси — ғожайинниң йери яки *домен* (лат. *доминус* — ғожайин), иккинчиси — бекінде деҳанларниң пайдилинишидиқи мәжбuriйәтләр өтилидиған бөләкләрдин тәшкілләнгән йәр болуп санилиду.

Феод — дәп аталған феодаллық йәр егәлләш яки пайдилиниш — вассаллық мунасивәтләрниң асасини тәшкіл қылди. Йери аз яки йоқ

Оттураәсирлик европилиқ қәлъө

Х ə. қәлъеләр икки қәвәтлик яғач мунарилардин ибарәт еди. Мунаринин жуқарқи қәвитини феодал егәллісә, төвәнки қәвитидә униң ясақлири вә хизмәтчилири турди. XI ə. бешида қәлъеләр таштин селинишқа башлиди. Униң оттурисидиқи көп қәвәтлик мунарә “донжон” дәп аталди. Мунариларниң өң төвәнки қәвити — түрмә-зиндан хизмитини атқурди. Қәлъәни айландуруп сепиллар турғузулуп, уни яқылитетип су толтурулидиған кодаңлар қезилди. Бу хил ора-кодаңларниң үстигә асма көрүкләр селинди. Қәлъәниң оттурисида феодал вә униң аилиси бәкинидиған мәхсус орун болди. Уруш техникисиниң шу дәвирдикі дәрижисидә мундақ таш қәлъеләрни нұжум қилип бесивелиш наһайити қийин еди.

Феодализм дәвридикі йәр егиликлири. *Вотчина* — феодализм вақтидиқи ғожилиқ, униң тәркивигә йәр егилиги, қурулуш орунлири, қурал-жабдуқлар вә бекінде деҳанлар кирди. Вотчина — ғожайинниға дарамәт елип келидиған, феодаллық рентини (қошумчә пайда елишни) әмәлгә ашуридиған тәшкіл ретидә қараштурулди. Феодаллық вотчинидиқи йәр, адәттә, иккигә бөлүниду. Биринчиси — ғожайинниң йери яки *домен* (лат. *доминус* — ғожайин), иккинчиси — бекінде деҳанларниң пайдилинишидиқи мәжбuriйәтләр өтилидиған бөләкләрдин тәшкілләнгән йәр болуп санилиду.

Феод — дәп аталған феодаллық йәр егәлләш яки пайдилиниш — вассаллық мунасивәтләрниң асасини тәшкіл қылди. Йери аз яки йоқ

адәм феодалдин йәр елип, униңға *vassal* болди. Йәр бәргүчи феодал *сенъор* дәп аталди. Сенъордин вассалниң йәр вә хизмәт елиш акти *инвеститура* дәп аталди. Инвеститура тәнтәнилиқ жиғин жәриянида берилди. Вассаллик бекіндиликқа чүшкән адәм *оммаж* — садиқлик қәсәм-ядини берәтти. Феодни — жирик йәр егилігүчиләр берәтти. Феодни алғучилар *кичик вассаллар* дәп аталди. Вақит өтүп феод вассалниң өмүрлүк үлүшигө айланди.

Вилла — антикилиқ дәвирдин кәлгән йәр ғожилиғи, феодализм вақтида “*вилла*” мәмурый бирликни тәшкіл қылди. Униң асасий бөлиги — *манс* (дехан үлүши) болди. Бу үлүш франк дөлитидә “*гуфа*” дәп аталди.

Еникла

Феодаллық түзүм униңғычә болған түзүмгө қарығанда нәмишкә илғар болди?

Билимниңи тәкшүр

1. *Феод* аталғусиниң маңынитини ечиңлар.
2. *Рента* дегендегендегендеген? Униң қандақ түрлири бар?
3. Нәмишкә X—XI өз. Европида кәлъе селиш қурулұши көпейди?
4. Феодаллық вотчинидики егилік наяты тоғрилиқ ихчам әссе йезиңлар.

§ 6. ФЕОДАЛЛИҚ ЖӘМИЙӘТ

**Оттура әсирлик жәмийәтниң тәрипли-
миси.** Оттура әсирлик жәмийәт феодаллиқ
жәмийәт дәп аталди. Оттура әсирлик Европида алайында жәмийәтлик мұнасиветләр
қелиплашти. Жәмийәтниң жуқарқи, һө-
күмран топи *феодаллар* болди, чүнки уларниң
қолида йәр үлциши топланды. Феодаллар теги-
тәкти вә байлиғи жәһәттін тәң болмиди вә
шундайлашқиму өз ара дәрижилик басқучларға
бөлүнди. Әң жуқарқи басқучта — пүткүл
дөләтлик йәрниң егиси һесапланған король
турди. У өзиге бекінде адәмләргә йәр
үлүшини бөлүп берип, уларниң *сеньори*
болди, корольдин йәр үлүшини алғанлар
болса униң *vassaliga* (бекінде) айланды.
Мундақ жәмийәтлик мұнасиветләр *vas-
salитет* — дәп аталди. Униң асаси франклар
короли Карл Мартелл вақтида селинди.

Иерархияниң бешіда король турди. У феодалларниң сеньори,
феодаллиқ бекіндилік басқучиниң башлиниши еди. Басқучниң
корольдин кейинки пәләмпийини жирик ақсүйәк вә диний
феодаллар егилиди, улар йәрни көп шараптта корольдин елип
туратти. Булар атиғи бар, титуллук ақсүйәкләр: герцоглар, графлар,
архиепископлар, епископлар вә жирик монастырьларниң аббатлири
болди. Сөз йүзидә корольға бекінде болғини билән бу вассаллар
әмәлиятта мустәқил болди. Сәвәви уруш жүргүзді, ахча чиқарди,
бәзи әһвалларда өз егиликлиридә алий сот һөкүмранлиғиниму
атқурди. Уларниң вассал-бекіндилери — жирик йәр егәллигүчи
баронлар бир басқуч төвән турсыму, өз егиликлиридә сәясий
накимијәтни қолида топлиди. Баронлардин төвәнки басқучта кичик
феодаллар — *рыцарълар* турди. Рыцарълар һөкүмран топниң әң
төвәнки басқучини егәллиди. Вассаллар беваситә өз сеньориғила
бекінди. Англиядын башқа пүткүл Фәрбий Европа әллиридә “Мениң
вассалимниң вассили мениң вассалим әмәс” деген қаидә һөкүмран
болди.

Жәмийәтниң әң төвәнки қатлими *деханларниң* йәргә һоқуқи
болмиди. Уларниң қолида йәр өлчүги болған билән йәрни егәлләш
һоқуқи болмиди. Улар йәр егиси феодалға бекініп, шуниң мәнпі-
йити үчүн ишлиди.

Будәристә:

- оттура әсирлик жәмийәтниң ижтимаий қурулмисини тәрипләймиз;
- феодалларвә деханларниң өз ара мұнасивитини ениклаймиз.

Тирәк сезләр

Сензор
Вассал
Дин егилири
Рыцарьлар
Деханлар

Ойлан

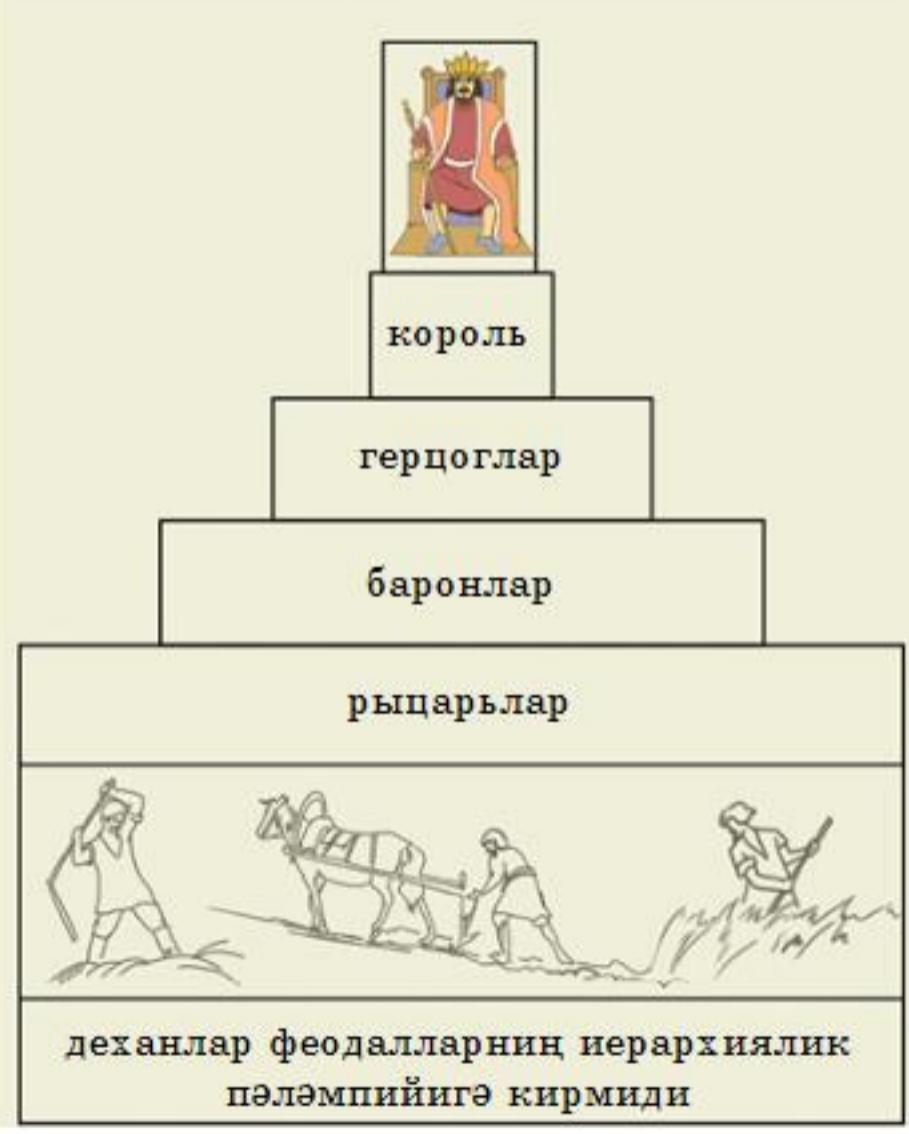
Сеньор вә вассалниң арисида қандақ мәжбурийәтләр болди?

Оттура әсирлик тәбәқиләр. Жүкүрида тәқитләнгәндәк, иерархияниң әң жуқури басқучида король турди. Униздин кейинки басқучларни титуллук затлар: герцог, граф, архиепископ, епископлар вә чоң монастырларниң аббатлири егәллиди. Андин баронлар, улардин кейин болса рыцарьлар турди.

Өз новитидә дин хизмәтчилируму шундақла феодаллық пәләмпәйниң мәлум басқучиға тәэллүк болди. Әң жуқарқи басқуч — *препат* болуп, әң төвәнки басқучни аддий дин хизмәткарлири егәллиди. Роданийлик унван бериш һокуқи пәкәтла епископлар тәбәқисигә мәнсүп болди. Тәқитләш керәкки, диний һакимийәт көп әһвалда зайирлик һакимийәткә — йәни, өзлиригә қоллап-қувәтләш көрситиватқан феодалларға қәриздар яки мәнпийәтдар болди.

Барлық феодаллар *рыцарьлар*, йәни *атлиқ әскәрләр* болуп несапланды. Рыцарьлар көп вақтини урушларда өткәзди. Тинч вақитта шикарға чиқти, һәрхил турнирларға қатнишип, күч синашти. Рыцарлық турнирларға тәрәп-тәрәпләрдин келишәтти. Чүнки бу турнирлар рыцарьлар үчүн пул тепиш мәнбәси еди. Турнирда

йәнә һәк төләтти. Рыцарьниң узун қилич вә нәйзилири болди. Үстигө полаттин тоқулған савут, бешиға учлук дувулға кийип, қолиға өз жамаитиниң герби селинған қалқанни тутти. Жәндә рыцарь өз рәқивини аттын ағдуруп ташлашқа тиришатти. Оттураәсирлик рыцарьниң әмәл қилишқа тегиши жүрүш-туруш вә һар-номус, жасарәт, алий жанаплик чүшәнчә тоғрилиқ алайды кодекси болди. Рыцарлық кодекс бойичә у пәкәт өзиниң тени биләнла йәкму-йәккә чиқатти. Шуниң билән биллә рыцарь сөзидә турушқа, аялларни һөрмәтләшкө, өз ғожайиниға садиқ болушқа тегиши еди.

Феодаллық басқуч

Ениқла

Рыцарьларниң һар-номус кодекси қандақ болди?

Оттура әсирләрниң кейинки дәвридә, кәспий һәрбийләрниң пәйда болуши билән, рыцарьлар өзлириниң жәмийәттиki бурунки орнини йоқатти. XIV—XV əə. рыцарьларни дворянлар тәбәккиси алмаштурди. Уларға корольниң әтрапидикиләр, жәңчи-вассаллар, йәни мираслик имтиязларға егә феодаллар тәэллүк болди. Дворянларниң өзи алий вә төвән тәбәккиләргө бөлүнди. Уларниң дворянлик титуллири болди. Мәсилән, Англиядә лорд титули герцог, маркиз, граф, виконт, баронларға бериләтти.

Феодал вә деҳанларниң өз ара мунасивити. Оттура әсирлик деҳанлар һәм өзи үчүн, һәм феодал үчүн ишлиди — феодалға рента төлиди. Йемәк-ичмәк рентиси *оброк*, әмгәк рентиси — *барищина* дәп аталди. Ахча пәйда болғанда деҳанлар ахчилик рентиму төлиди. Бәзидә деҳанлар өзи ишләйдиган йәргә бәкитилди. Уларниң йәрни ташлап кетиш һоқуқи болмиди.

Оттура әсирлик Европидики деҳанлар *жамаә* болуп яшиди. Деҳан вә феодал өз ара зич мунасивәттә болди: феодал деҳанини қорғини сұпитидә болса, өз новитидә, деҳанму феодалға зөрүр мәһсулатларни йетиштүрди. Оттура әсирлик шәһәрләр пәйда болған вақиттин башлап қол һүнәрвәнләр вә содигәрләр пәйда болди. *Шәһәр тәбәккиси* вақит өткәнсири жәмийәтлик наятта зор орун елишқа башлиди.

Ойлан

Феодаллар вә деҳанлар арисидики өз ара мунасивәт нәмидин көрүниду?

Билимиңни тәкшүр

1. *Тәбәкә, феодал, сенъор, вассал* сөзлириниң мәнасини қандақ чүшинисөн?
2. Иерархиялык пәләмпәй басқучлирини тәсвирлөңлар.
3. Феодаллар билән деҳанларниң өз ара мунасивити қандақ болди?

§7. ОТТУРА ӘСИРЛИК ШӘНӨРЛӨРНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТИ

Бударисте:

- Оттура әсирлик шәнөрлөрниң қандақ пәйда болғанлығини, тәрәққий етиш алаһидилегини ениглаймиз;
- содинин қандақ риважланғанлығы вә жүргүзүлгөнлигини билимиз.

Тирек сөздер

Ратуша
Цех
Коммуналлик
Һәрикәт
Шедевр

Шәнөрләрдики һұнәрвәнчилик. X—XI әсирләрдә һажәтлик миқдарда йәр өлчүклири болмиғанлықтан, қол һұнәрвәнчилик билән шуғуллинишқа йүзләнгән адәмләр топлашқан пүтүнсүрүк аһалилық маканлар пәйда болди. Улар өз әтрапидикиләрни сүпәтлик буюмлар билән тәминләп турди. Мана мошу хил макан-жайлардин кейинәрәк шәнөрләр өсүп-йетилди. Шәнөрләр сода вә һұнәрвәнчилик мәркизи ретидә қелиплишип, гүллинишқа башлиди.

X—XI әсирләрдә пүткүл Фәрбий Европида шәнөрләр тез өсүшкә башлиди. Шәнөрләрдә адәмләрниң йеңи мұжәз-хулқи шәкилләнди: ишбиләрмән, алғур, тежәмкар, уқуплук вә өз қәдир-қиммитини жуқури баһалайдыған адәмләр оттура әсирлик аләмниң қияпитини түп-асасидин өзгәртти.

Оттура әсирлик шәнөрләр сода йоллиринин қийилишида, дәрия өткәллиринин әтрапида, адәмләр көп топлашқан йәрләрдә пәйда болди.

Көпинчә кичик шәнөрчиләр қоғдениш мәхситидә жирик қәлъеләрниң (замок) әтрапида орунлашти. Феодал уларға қорған сүпитетидә болди вә әлвәттә, өз мәнпийитиниму алға сүрүшни унтуими. Феодалға шәнөрдин турақлиқ дарамәт чүшүп турди. Қол һұнәрвәнләр билән биллә шәнөрләргө содигәрләрму көпләп орунлашти.

Базар — оттура әсирлик шәнөрләрдики әң муһим орун болди. Униңға йеқин тәнтәниликті Ратуша бенаси қәд көтирип, униңға магистрант орунлашти. Шәнөргө айт муһим мәсилеләр нәқ мошу йәрдә һәл қилинди. Шәнөрдики баш чиркому мошу әтрапта орунлашти. Шәнөрликләр чиркоға пәкәт худаға сиғиниш үчүнла әмәс, бәлки муһим вәқәни яки мәйрәмни атап өтүшкә, мәмурыйәт пәрманини аңлашқа, хизметкә лавазимлиқ шәхсләрни сайлашқыму жиғилишатти. Шәнөрдики бай, аброй-нопузлук адәмләрниң өйлириimu нәқ мошу мәйданға йеқин селинди. Һәрбир шәнөрниң өз соти, мәмурыйити болди.

Фәрбий Европида оттура әсирлик шәнөрләр Италиядә, Франциядә, Нидерландта, Англиядә, Германиядә, Рейн вә Дунай дәриялири бойида пәйда болди.

Оттура әсирләрдиң қурулуш

XI әсирдә Фландриялик шәһәрләр — Брюгге, Ипр, Гент, Лилль, Дуэ вә Арраслар инчикә тивитлиқ жуң ишләп чиқириш билән даңқ қазанды вә улар Европиниң көплігөн әллирини жуң билән тәминлиди. Оттура әсирлик шәһәрләр өзиниң ташқи көрүнүши жәһәттин заманивий шәһәрдин тамамән өзгичә болди. У чағдикі шәһәрләрниң көләми ейтарлық һалда кичик еди. Адәттә, улардикі турғунларниң саны 3—5 миң адәмдин ашматти. 80—100 миндин көп аналиси бар Париж, Милан, Венеция, Флоренция, Кордова, Севилья охшаш шәһәрләр интайин аз болди.

Еникла

Шәһәрләрниң феодалларниң йеридә орунлишиши шәһәрниң тәрәккүй етишигә қандақ тосалғу болди?

Сода. IX—XI әсирләрдә шәһәрләрниң турғунлири йеза егилигидин үзүл-кесил қол үзмиди. Қол һүнәрвәнләр дәсләп сода биләнму

шуғулланди. Кейинәрек шәһәрләрдә асасий хизмити нәрсә-керәк ясаш өмәс, бәлки товар авуштурушla болған йеңи жәмийәтлик топ — *содигәрләр* пәйда болди. XI—XII əсирләрдә содигәрләр көпинчә ички сода билән шуғулланди.

Фәрбий Европидики ички вә ташқи содида *йәрмәнкиләр* зор роль атқурди. Йәрмәнкиләрдә ашлиқ охшаш базири иштик, өтүмлүк мәһсулатлар дүң содилишиш йоли билән сетилатти. Найити жирик йәрмәнкиләр ташқи содини риважландуруш йолида муһим роль атқурди. XIII—XV əсирләрдә европилиқ сода асасән икки тәвәдә жәмләшти. Униң бири — Фәрбий Европилиқ əлләрни Шәриқ əллири билән бағлаштуридиған Йәроттура деңизи еди. Бу содида əрәп вә византиялик содигәрләр муһим роль атқурди. Әнди XII—XIII əсирләрдә болса йетәкчилик роль Генуя, Венеция, Марсель, Барселон содигәрлириниң қолиға өтти.

Европилиқ содиниң иккинчи тәвәси Балтиқ вә Шималий деңизлири болди. Бу йәрдә белиқ, туз, көн-терә, зигир, кәндир жип, мом, қаримай, кемә ясадыған яғач, әнди XV əсирдин башлап ашлиқ содиси қизғин жүрди.

Сода айлиними интайин тәвән дәриҗидә болди. Шунинча қаримастин товар-ахча мұнасивити вә башму-баш тегишишниң (авуштуруш, бартер) пәйдин-пәй өсүши айрим адәмләрниң, әң алди билән, содигәрләр вә сұтхорларниң қол-илкідә ахчилик еһтиятниң топлинишиға қолайлық шарапт яратти.

Оттура əсирлик шәһәрләрдикى цехлар. Фәрбий Европидики оттура əсирлик қол һүнәрвәнчиликтә хас бир аланидилек — уларда цех-устиханилиқ тәшкілләр можут болди. *Цех (устихана)* — муқум бир шәһәрдикى бир яки бирнәччә кәсип егилири устилириниң аланидә иттипақларға бирлишиши. Цехларға бирләшкән һүнәрвәнләр беваситә ишләп чиқарғучиларға вә ишләп чиқириш васитилириниң мұлук егилиригә айланди. Уларниң һәрбири хусусий устиханилирида өз əсват-ұскұнилири вә хам әшиялири билән иш ишлиди.

Цех иерархияси *уста*, *устиниң ярдәмчиси* вә *шагиртлардин* ибарәт болуп, өзлириниң маһарәт дәриҗисигә бағлиқ, өз ара бекинатти. Цех əзаси болғуси кәлгәнләр униң тәвәнки икки басқучидин өтүшкә тегиши еди. Устиханида шагиртниң дәсләп уста ярдәмчисигә, андин уста дәриҗисигә көтирилиши үчүн бирнәччә жиллар һажәт еди. Уста атилиш үчүн шагиртлар хелә қийин емтиhan-синаклардин өтүшкә тегиши еди. Цехниң баш устиси болушқа үмүткар өз кәспиниң қир-сирлирини йетүк өзләштүргәнлигини испатлайдыған надир буюмни ясап чиқишиңа тегиши еди. Бу хил нәмунилиқ буюм — тәттарланмас əсәр — *шедевр* дәп аталди. Көплигән шәһәрләрдә цехлик бекиндилик

қол һұнәрвәнчилиги билән шуғулланғучилар үчүн мәжбuriй шәрт еди, йәни қол һұнәрвәнчиликниң мәлum түригө қeхлиқ həkymranlıq яки монополия орниған еди. Цех әзалири ишләп чиқарған буюмниң тосалғусиз өтүшини вә сүпитини күзитип турди. Мошу мәхсөттө қeхлиқ nizamnamılär (устав) қобул қилинди. XIV—XV əsirләрдә цехлар Fərbij Европида прогрессив роль ойниди: улар ишләп чиқириш интизамини мустəhкемлиди вә һұнәрвәnlərniң əmgi-gini системилаштурди вә турақлаштурди.

Ойлан

Оттура əsirlik шəhərlərniң қəd kətiришигэ немә сəvəp болди?

X—XIII əə. Fərbij Европа шəhərlirinin түрғунлири өз əркинлиги үчүн күрəشتı. Bu — коммуна hərikiti дəп аталди.

Дəслəп шəhərliklər feodallik əzgүniң efigi tүridin қутулуш үчүн күрəشتı. Kейинərək болса шəhərniң əzinini-əzi bашқуруши (идарə қилиш) охшаш сəяси тələplərmu pəyda болди. Умумən, шəhərлərniң куриши feodallik система-tүzümgə əməs, bəlkı aýrim сеньорларға қарши қaritildi. Коммунилиқ həriqətlər yuz bərgən территорияси вә тарихий alańidiiliqlirigə baǵlik hər xil болди həm unin nətižilirimu өз ара pəriqləndi.

Билимиңни тəкшүр

1. Оттура əsirlik шəhərlərniң pəyda bolushininiң shərt-sharaит və səvəpliriini eityip beraiclar.
2. Қол һұнәрвәnlər nemə səvəptin цехларга birləşti?
3. Коммуна hərikiti deginimiz nemə?

ИСЛАМ ТАРИХИ

§8. VII—XIII ӘСИРЛӘР АРИЛИГИДИКИ ИСЛАМНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТ ТАРИХИ

Будәристө:

- Ислам дининиң пәйда болуш шәртшаралығын ениқлаймыз;
- Әрәп хөлипилигінің шәкиллінишини билимиз;
- Ислам дининиң әрәпләр арисидағылибә қазинишини вә униң сәвәплирини ениқлаймыз;
- Әрәп хөлипилигінің идарә қилиш системисини тәрипләймиз.

Тирәк сөздөр

Ислам
Мусулманлар
Һижрә
Хөлипилик

Ислам дининиң пәйда болуши. Әрәбийәйерим арили қедимий цивилизация очақлири — Мисир, Алдинқи Азия (Палестина вә Сирия йәрлири) вә Қошдәрияниң оттурисида созулуп ятиду. Мошу тәрәққийләнгән әлләрни өз ара бағлаштурған сода йоллири Әрәбийә далалири арқылы өтти. Сода йоллириниң бойида көплигөн шәһәр вә сода орунлири, карван сарайлири болди. Шуңлашқа әрәпләр мал чарвичилиғи билән қатар сода биләнму шуғулланды. Исламғычә болған дәвирдә әрәпләр *бутқа сигингүчи* (бутпәрәс, мәжүсий) хәлиқ болди. Улар Құн, Ай, юлтуз вә б. тәбиәт күчлиригө сиғинди.

610-жили Мұхәммәд йеци дин — исламни жақалиди. Ислам дини кәмбәғәлләргә, житим-йесирларға ғәмхорлук қилишқа, меһриван, рәһимдил вә кәчүрүмчан болушқа чақырди. Қулларни әркинликкә қоюветишини Аллаға йеқимлик, алийжанап иш дәп жақалиди. Шуңлашқыму Мәккиниң аддий авам хәлқи, кәмбәғәл-намратлар ислам динини зор хошаллық илкідә қобул қилип,

уларниң арисидин йеци динға өткүчиләр тез өсүшкә башлиди. Мәккилик бутқа сиғингүчилар тәрипидин қанчилик тәқиپкә учрап, қийинчилиқтарни көрсими, Мұхәммәд пәйғәмбәр вә униңға ишинип, әгәшкән тунжға мусулманлар өз етиқатидин ваз кәчмиди.

Ойлан

Немә сәвәптин ислам динини Мәккиниң бай содигәрлириниң қобул қылғуси кәлмиди, әксичә, авам хәлиқ, кәмбәғәл-намратлар уни хошаллық илкідә қобул қилди?

Мәккә мусулманлири 622-жили Мәдинә шәһиригә көчүп келиду. Шуниндін кейин бұзилған болды. Бу жил санаш *hижрә* дәп аталди. Мұхәммәд пәйғембәр шәһәргә көлгәндін кейин, ислам дини арқылы Мәдинә шәһириниң турғунылири өз ара иттипаклашип, еғиз бирликкә қол йәткүзиду. Ислам дини тунжа мәртә мошу шәһәрдә үстәмликтә еришиду.

Мәдинә шәһиридә тунжа мусулманлық жамаә — *умма* пәйда болды. Әрәп дөлити *умма* асасида қелиплашти. Мәдинә шәһири Әрәп дөлитиниң дәсләпки пайтәхти болды.

630-жили 12-январьда мусулманлар Мәккигә нечбир тосалғусиз, тәнтәнилиқ рәвиштә кирип келиду. Мәккә мусулман шәһиригә айланғандын кейин, барлық әрәп қәбилилири биридин кейин бири ислам диниға өтиду. Шундақ қилип, илгири урук вә қәбилә болуп өз ара дүшмәнлишип көлгән әрәпләр бир динға, бир жамаәтә бирләшти.

Әрәп хәлипилигиниң бәрпа қилиниши. Мұхәммәд пәйғембәр вапат болғандын кейин (632), у асасини селип бәргән әрәп ислам дөлитини *хәлипләр* башқұрди. *Хәлип* (*халиф*) сөзи *избасар* деген мәнани билдүриду, йәни хәлипләр — Пәйғембәрниң ишини давамлаштурғучи избасарлири болды. Хәлипләр башқұрған умумий әрәплик дөләтләр Әрәп хәлипилиги (*халифат*) дәп аталди. Дәсләпки хәлипләр Пәйғембәрниң *саhabилири* (әң үеқин һәмралири, чарялар) арисидин сайланди. Саhabилар арисидин сайланған дәсләпки төрт хәлипләр: Абубәкир, Өмәр, Осман вә Әлиләр “*тәқва хәлипләр*” дәп аталди. Чүнки улар Пәйғембәр асасини селип кәткән йолдин еғишмай, хәлиққә адил һөкүмранлық жүргүзді.

Хәлипләр дөләтниң асасини мустәһкәмләп, мусулман дөлитиниң чегарилирини кәңәйтишкә башлиди. Қедим заманларда ушшақ дөләтләр өз мустәқиллигини узақ сақладап туралмиди. Уларни хошна империялық дөләтләр өзлиригә қошувелип яки вассаллик бекіндиликқа чүширип турди. Шуңлашқиму техи әндила қелиплишиватқан яш әрәп дөлити өз чегарилирини кәңәйтишкә мәжбур болды.

Ойлан

Немә сәвәптин яш әрәп дөлити хошна әлләргә басқунчилик урушларни жүргүзүшкә мәжбур болди?

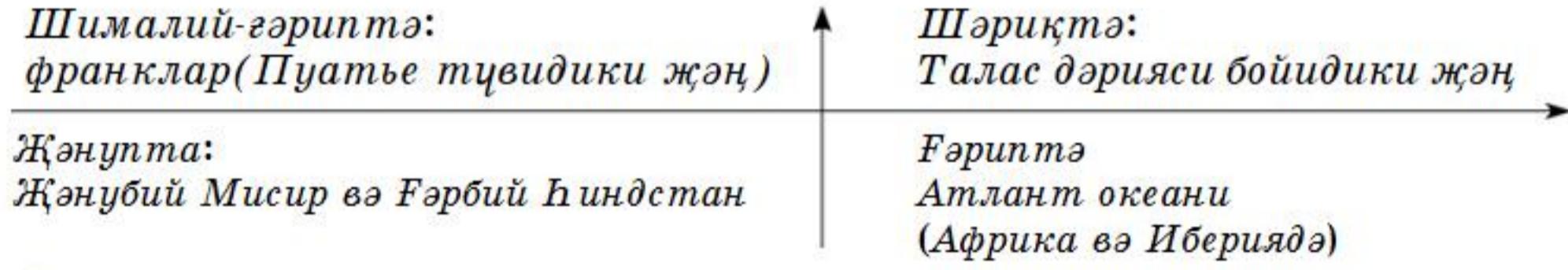
Саhabилардин кейин һакимийәт бешіға көлгән *Умәвийләр сулалиси* басқунчилик жүрүшләрни давамлаштурди. VII ә. ахири —

VIII ə. бешида əрәпләр Шималий Африка йәрлирини бекиндуруп, Гибралтар боғизи арқилик өтүп, Испанияни бесивалди. Шунин билән биллә 670—676-жж. Оттура Азиядикى *Мәвринәһирни* (Амудәрия вә Сирдәрия арилиғидики йәрләр) өзигә бекиндурди. Алимларниң ейтишичә Сирдәрияниң шималий тәрипидики йәрләрни бесивелиш əрәпләрниң планида болмиған. Чүнки улар түркләрниң жәнгиварлик роһи əрәпләрдин кам өмәслигини чүшәнді. 751-ж. Талас дәрияси əтрапида əрәпләр билән түркләрниң бирләшкән қошуни Хитай (Таң) əскиригә вәйранә зәrbә бәрди.

Издән

Талас(Атлах)жөнди тоғрилиқ билиминдарни Қазақстан тарихи пәни вә қошумчә мәлumat мәнбәлири арқилиқ толуқтуруңлар.

Әрәп əскәрлиринин йәткән чәтки нұқтилири

Схемиға қарап вә дәрислик мәтинини пайдилинип, əрәп басқунчилиқлиринин хронологиясини түзүңлар.

Дәсләп пәкәт əрәпләрниң дөлити болған Хәлипилик, басқунчилиқ жүрүшләрниң нәтижисидә, тәркивигә түрлүк хәлиқ вә тәвәләр киргән зор, алп *империяғә* айланди.

Мәнбәләрдин җизия селиғи тоғрилиқ оқуп, маһийитини ениқлаңлар.

Әрәп хәлипилигинин сәясий башқуруш системиси. Тәқва хәлипләр вақтида дөләтниң мәмурый-башқуруш системиси шәкилләнмиди. Улар өлни пәкәт өз абрай-нопузиға тайинип башқурған еди. Шуңлашқа хәлипиликниң башқуруш (идарә қилиш) системиси пәкәт 661—750-жиллири һакимийәт қурған *Умәвийләр сулалиси* вақтидика шәкилләнди.

Умәвийләр вақтида, шундақла, дәсләп қетим сулалилық һакимийәт пәйда болди. Башқичә ейтқанда, өнди өлни пәкәт Умәвийләр сулалисiniң вәкиллирила мирасхорлук асаста башқуридиған болди.

Мундақ һакимийәтни монархия дәп атайду. Оттура әсирлик дөләтләрниң барлиғи һәм Ғәриптә, һәм Шәриқтә пәкәт монархия түридә болди. Умәвийләр сулалиси башқурған Әрәп хәлипилиги оттура әсирләрдики әң жирик дөләт болди. Бирақ узак жилларға созулған ички зиддийәтләр Әрәп хәлипилигини һалсиратти.

750-жили Әбу Муслим йетәкчилигиди қозғилаңын әтижисидә Умәвийләр сулалиси һакимийәт бешидин қоғлинип, унин орниға *Аббасийлар сулалиси* (750—1258-жж.) кәлди. Аббасийлар хәлипитини, унин пайтәхти Бағдат шәһириниң нами билән *Бағдат хәлипилиги* дәпму атайду. Бу сулалиниң һөкүмранлиғи вактида хәлипиликниң сәясий-ижтимаий әһвали вә мәдәнийити баричә өрләп, риважлиниду. Аббасийлар хәлипилигини 1258-жили Чинғизханниң нәвриси *Хулагу хан* башқурған моңғол әскири бесивалди. Бәш әсирдин көп могут болған Әрәп хәлипилиги өз могутлуғини тохтитиду.

Ойлан

Немә сәвәптин Мұһәммәд пәйғәмбәрниң саһабири: Абубәкир, Өмәр, Осман вә Әлиләр “тәқва хәлипләр” дәп аталди?

Ядинаңда сакла!

Бедуинлар — мал чарвичилиғи билән шуғуллинидиған көчмән әрәпләр.
Бутқа сиғиниши — тәбиәт күчлиригө төвенидиған қедимий диний ишәнчә-етиқат.
Монархия — алий һакимийәт бир адәмниң қолида болидиған идарә қилиш түри.
Империя — монархиялық дөләт. Империя басқунчилик урушлири нәтижисидә һәрхил хәлиқләрни бир дөләтниң қол астиға бирләштүрди.
Мусулманлар — ислам диниға этиқат қылғучилар.
Һижрә — әрәп тилидин тәржимә қылғанда “қонуш-турақ ағдуруш” мәнасини бериду. Мусулманчә жил санашниң башлиниши.

Билимиңни тәкшүр

1. Бедуинлар деген кимләр, улар немә билән шуғулланды?
2. Һижрә чүшәнчисини тәрипләп, унин исламдик өһмийитини ениқлаңлар.
3. Хәлипиликниң сәясий башқуруш системиси қандақ болди?
4. Әрәп басқунчилиқлири қайси йөнилишлөрдө жүргүзүлди?

§ 9. ИСЛАМ МӘДӘНИЙИТИНИҢ “АЛТУН ӘСИРИ”

Будәристә:

- исламниң Шәриқ мәдәнийитиниң тәрәкқиятиға тәсирини енилаймиз;
- ислам мәдәнийитиниң алаһидиликлирини тәрипләймиз;
- Шәриқ мутәпәккүрлириниң муваппәқийәтлирини енилаймиз.

Тирәк сезләр

дин
мәдәнийәт
цивилизация
билим
илим-пән
философия
әдәбият

Исламниң Шәриқ мәдәнийитигә тәсири.

Әрәп хәлипилиги парчилинип кәткини билән, униң тәркивидә болған хәлиқләр, илгәркидәкла, ислам диниға етиқат қилишни давамлаштурди. Ислам дининиң суръәтлик рәвиштә тарқилиши, хәлипилик мәдәнийитиниң шу дәвирдикі әң илғар мәдәнийәт болуши биләнму бағлинишлиқ болди. Әрәп мәдәнийитиниң тәрәкқиятиға ислам дининиң илим-пәнгә аләнидә шарайт яритишиму зор тәсир қилди. Ислам дини “*Адәмниң әң муһим көрки — билим*” дәп жақалиди. Билим елиш — һәрбир мусулманниң мәжбuriйити болуп һесапланди. Билим бериш ишиниң тәрәкқий етип, китап фондлириниң топлининишиға хәлипләрму зор һәссә қошти. Мәсилән, хәлип әл-Әзизниң (туғулған жили намәлум — 996-ж. вапат болған) 120—160 миң томлук фонди бар китапханиси болған екән. Мусулман һөкүмранлириниң йәнә бир аләнидилиги — улар илмий муваппәқийәтләрни топлашқа, дәсләпки илмий сәяһәтләрни уюштурушқа, сарайда илим-пән вә сәнъәт адәмлириниң топлинип, ижадий ишлар билән шуғуллинишиға шарайт яратти.

Мошу хил сәясәтниң нәтижисидә Әрәп хәлипилигиниң түрлүк тәвәлиридә билим орунлири көпләп ечилишқа башлиди. Бағдат шәһиридә “*Даналиқ өйи*” (заманивий тилда — Академия) ечилип, чоң китапхана ишлиди. Даналиқ өйигә Хәлипиликниң жай-жайлиридин алым вә ижаткарлар, илим-пән әһли тәклип қилинди. Бағдат вә Дәмәшқ шәһәрлиридә *обсерватория* ишлиди. Әрәп хәлипилигидә қелиплашқан мәдәнийәтни Хәлипиликкә киргән барлық хәлиқләр бирлишип бәрпа қилди. Шуңлашқиму уни биз *әрәп-мусулман мәдәнийити* дәп атайдыз. Ислам мәдәнийитиниң йәнә бир аләнидилиги — у илим-пән билән зич алақыдә риважланди. IX—XI әә. мусулман әллиридә философия, математика, астрономия, тарихнамә, лингвистика (тил билими), химия, фармакология (дора-дәрмәк ясаш) баричә риважланди. Әрәп математик вә астрономлириниң әмгәклирини Оттура әсирлик Европа алимлири йетәкчиликкә алди. Европиلىқлар әрәпләрдин хәритә сизишни, компас вә глобусни

пайдилинишни үгөнди. Ибн Синаниң (Европида Авиценна исми билән мәшһүр) латин тилиға тәржимә қилинған медицина төғрилиқ әсәрлири XVII ə. Европа дохтурлиринин қолидин чүшәрмәйдіған қолланмиси болди. Европиلىклар Хәлипилик әллиринин мәдәнийити билән, асасән, әрәпләр бесивалған Испания арқылы тонушти. Әрәп сәяһетчилири Хәлипиликниң барлық тәвәлиригә сәпәргә чиқип, көплигән географиялик әмгәкләрни язди, шу тәвә, деңизларниң хәритилирини сизди. Әрәп тарихчиси һәмдә географи әл-Масудий “Заманә тарихи” намлық 30 томлук тарихий-географиялик энциклопедияни язди.

Шәриқ мутәпәккүрлири. Улук әрәп-мусулман мутәпәккүрлири — әл-Фарабий, Ибн Сина, әл-Киндилар қедимиң грек философлиринин әсәрлирини әрәп тилиға тәржимә қилип, уларға изаһларни язди, шу асаста йеңи әрәп-мусулман философияси шәкилләнди.

Отрадин чиққан атақлық әжададимиз Әбу Насир әл-Фарабий (870—950-жж.) әрәп-мусулман мәдәнийитинин жирик вәкили болди. У шундақла жирик қамусчи-алим еди. Әл-Фарабий астрономия, логика, музыка нәзәрийәси, математика, ижтимайшұнаслиқ (жәмийәтшұнаслиқ), этика, медицина, психология, философия вә һоқуқни тәтқиқ қилди. Шуңлашқа уни Шәриқтә Аристотельдин кейинки “Иккинчи устаз” дәп аташти. Әл-Фарабий һәқиқәтәнму дуниявий миқиястики алим болди. У өзинин әсәрлиридә әрәп, парс, грек, һинд вә түркій мәдәнийитинин муваппәқијәтлирини өз ара уйғунаштурушни билди. Униң қолязмилири һазир дунияниң көплигән китапханилирида сақланмақта. Әл-Фарабийниң тәсири астида Ибн Сина, Ибн Рушт, Өмәр Һәйям, Роджер Бекон, Леонардо да Винчи вә б. мутәпәккүрләрниң дуния тонуши қелиплашти.

Заманивий Қазақстан зимиnidimu әрәп-мусулман мәдәнийити алайидә гүллинин риваҗланды. Оттура әсирлик мусулманлық цивилизацияниң жирик вәкиллири — Маһмут Қәшқәрий, Йұсүп Хас Һажип, Әхмәт Яссавий, Әхмәт Йұғнәкий болуп һесаплиниду. Оттура әсирләрниң жәмийәтлик ой-тәпәккүридики мәшһүр шәхсләрниң бири, XI ə. наят кәчүргән Йұсүп Хас Һажип өз ижадийитидә адәмниң жәмийәттиki орни вә ролини, хизметини чүшинишкә интилип, минсiz жәмийәт һәққидиқи алий философиялик арзударманлирини әкис әттүрди. “Қутадғу билик” дастани— “Буғрахан”, йәни “хақанийә” тилида йезилған наятын әқлияңә ой-тәпәккүрниң мәңгү ядикарлиғи. *Дастанда әқил-парасат, илим-билим вә инсанга хас болушқа тегиши есил қәдрийәтләр һәммидин жуқури қоюлиду.*

Тонуп-билиш

Йұсуп Хас Һажип өз әсәрини әрәп тилида әмәс, бәлки ана тилида язған дәсләпкі түрк әлламиси, дана әдип болди.

Мәркизий Азиядик мусулманлық мәдәнийәтниң йәнә бир көрнәклик вәкили — 1029—1101-жж. яшиған мәшһур алим бовимиз Махмут Қәшқәрий. Униң бизгичә йетип кәлгән асасый әмгиги “Дивану луғәтит түрк” (“Түркій тилларниң луғити”) болуп несаплиниду. Әжайип надир бу әсәр 1072—1078-жж. асасән Бағдат шәһиридә йезилған. Бу әмгәк түркій қәбилилириның орунлишиш географияси, хәлиқниң урпи-адәт, әнъәнилири, еғиз ижадийити тоғрилиқ кәң мәлumat бериду. Түркій даласиниң йәнә бир пәрзәнди, әждадимиз Ғожа Әхмәт Яссавий Шәриқ мәдәнийитиниң тарихда алайында орни бар мәшһур шәхс, ислам дининиң дәвәтчи-тәрғибатчысы, сопилиқ илимниң көрнәклик вәкили. Туғулған йери — назирқи Жәнубий Қазақстан вилайитиниң Сайрам наһийәси. Сопилиқниң түркійлик мәктевини шәкилләндүргөн Ә. Яссавий өз әсәрлиридә инсанийлик вә иманлық болушни жуқури баһалиди. У пүткүл күч-қувити, билим-тәжрибисини изгүлүккә арнап, пүткүл түркій хәлиқләрни иттипақлиққа, паклиққа үнди迪. Әхмәт Яссавийниң XII ә. “Некмәтләр диваниси” (“Даналиқ китави”) — кона түркій тилида йезилған надир әсәр. Яссавий өз некмәтлиридә һәқиқәтни күйләп, ислам дининиң қәдрийәтлирини тәрғип қилиду.

VIII—XII әсирләр арилиғида әрәп-мусулман мәдәнийити алайында гүлләнди, шунлашқа тарихта бу дәвирни ислам мәдәнийитиниң “алтун әсирі” дәп атайду.

Ядинаңда сақла!

Даналиқ өйи — Бағдаттаечилған илим-билим ордиси (Академия).

Иккинчи устаз — әл-Фарабийға берилгөн атақ.

Алтун әсир — әрәп-мусулман мәдәнийитиниң алайында гүлләнгөн дәври.

Сопилиқ — ислам дининиң бир йөнилиши, униңға әмәл қылғучилар алайында тәқвадар болушқа дәвәт қилиду.

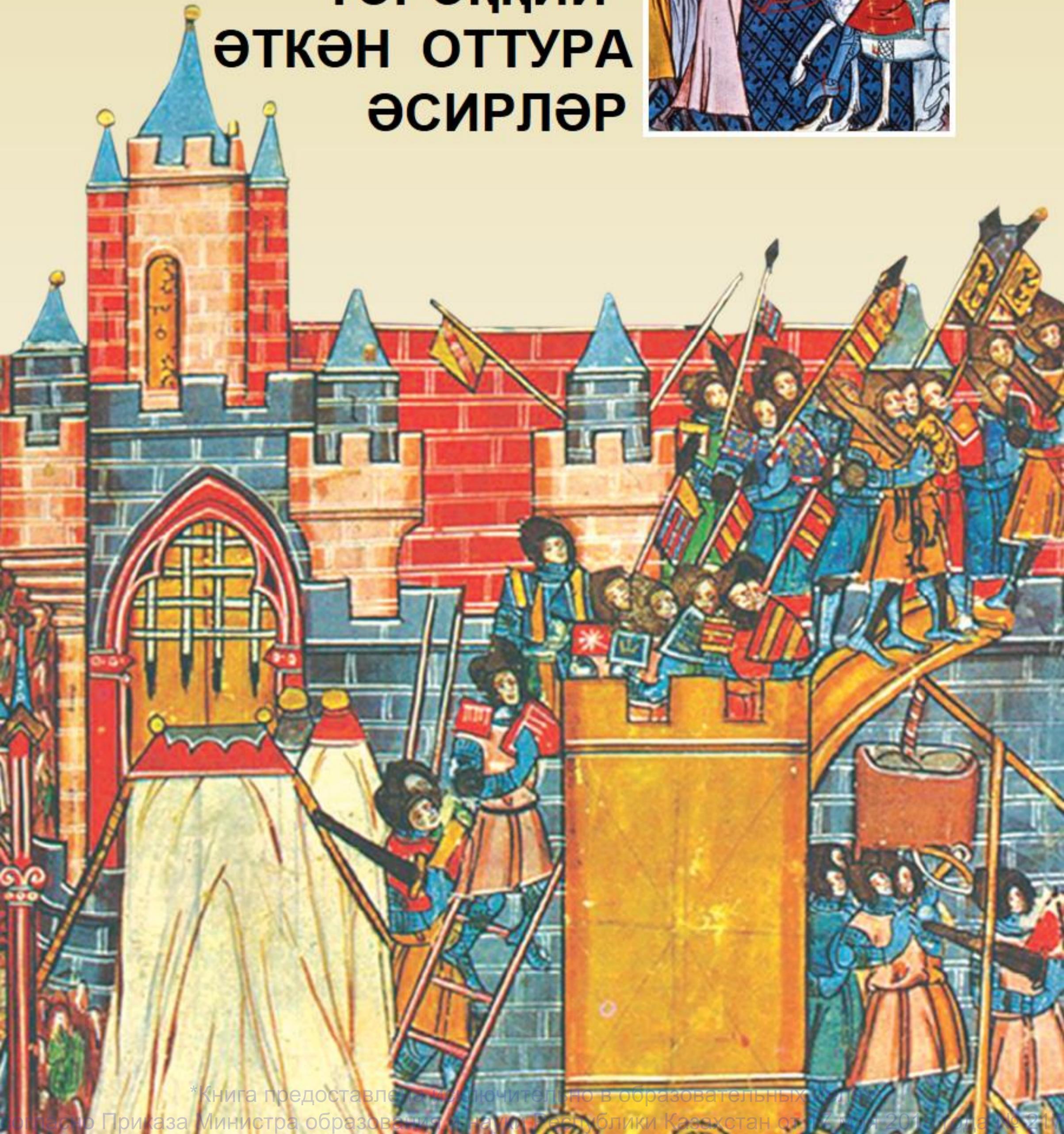
Билимиңни тәкшүр

1. Ислам дини илим-билимгө қандақ қариidi?
2. Әрәп хәлипилигидә илимниң қандақ түрлири риважланди?
3. Әрәп-мусулман мәдәнийитини кимләр бәрпа қылди?
4. Әрәп-мусулман мәдәнийитиниң көрнәклик вәкиллирини атап, улар һәққидә ихчам эссе йезиндер.

||

бөлүм

ТӘРӘҚҚИЙ ӘТКӘН ОТТУРА ӘСИРЛӘР

*Книга представлена исключительно в образовательных целях.

Согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 июня 2014 года № 217

КРЕСТ ЖҮРҮШЛИРИ

§ 10. КРЕСТ ЖҮРҮШЛИРИНИҢ СӘВӘПЛИРИ, БЕРИШИ ВӘ АҚИВӘТЛИРИ

Бұдәристө:

- крест жүрүшлири тоғрилиқ билимиз;
- крест жүрүшлиринин қачан болғанлығы вә унин һәкканий сәвәплирини ениқлаймиз.

Тирек сөздөр

Салаһидин
Рим Паписи
Урбан II
Иерусалим (Қуддус)
Крестчилар

Крест жүрүшлириниң шәрт-шараитлири. 1095-жилдин — 1292-жилғичә европилиқ рыцарьларниң Шәриқтики мусулман әллиригә қарши басқунчилик жүрүшлири йүз бәрди. Бу урушлар “крест жүрүшлири” дегендә намға еті болди. 1095-жили 18-ноябрьда Жәнубий Франциядикі Клермон дегендә шәһәрдә чирқолук собор чақирилди. 26-ноябрьда Рим Паписи Урбан II (1088—1099) жиғилғанларға қолға қурал елип “Муқәддәс жайларни” бесивалған түрк-сөлжүқларға қарши крест жүрүшигө чиқишиңа үндиди.

Ойлан

Крест жүрүшлиринин сәвәплири немидә?

Рим Паписинин үндишигө, дәсләп рыцарьлар үн қошти. Папинин үндишини өзлиригә йеңи ғожилиқтар билән әрзән ишчи күчини тепишқа үмүтләнгән герцоглар, графлар вә корольларму қобул қылди. Бу муражиэтни намратчилик вә қәризләрдин қутулуш йолини ойлап жүргән вә шундақла ахирки жилларда йүз бәргән жүтчиликқа бағылған ачарчилиқтін аман қелишни ойлаватқан деҳанларму хошаллық билән қарши алди. Шундақла бу жүрүшкә содигәрләрму қатнашти, улар шәриқ товаришини сетип тез бейивелишни ойлиди.

Папа муражиитини қобул қылғанлар өзлирини “муқәддәс йәргә”, христиан дининиң дүшмәнлиригә қарши жүрүшкә атланғучилар екәнлигини билдүрүш үчүн кийимлиригә қызыл матидин ясалған крест бәлгүсіни тақавалди. Шу сәвәплик тарихчилар Йәроттура деңизиниң шәрқигә ясалған бу жүрүшләрни *крестчилар жүрүши* дәп атиди. Әнді жүрүшкә қатнашқучилар болса өзлирини “муқәддәс

йәргә” йол ечиватимиз дәп несаплиди. Һәқиқитидә болса, крест жүрүшлири — бу ғәрбий европилиқ рыцаръларниң Йәроттура деңизидики Шәриқ әллиригә қарши қаритилған *һәрбий-мұстәмлиқә экспансияси* еди. Иерусалимни бесивелип, Рим Папилири өз һөкүмранлиғини Шәриқ әллиригimu орнитишни көзлиди. Улар Шәриққә болған жүрүшләр Римға православие чиркосиниму өзигә бекіндурушқа ярдәмлишиду дәп үмүтләнди.

Феодал-рыцаръларниң биринчи крест жүрүши (1096—1099). 1096-ж. апрель ейида Франция вә Германияниң он миңлиған кәмбәғәл деханлири вә ишсиз адәмлири “муқәддәс йәргә” урушқа атланди. Улар асасөн сойла, палта, ара-оғақ вә нәйзиләр билән қуралланди. Уларни Шималий Францияниң Амьен дегән аһалилық маканидин чиққан тәқвадар Петр Пустынник (униң һеч дуния-мұлки болмиғанликтін, шундақ аталған) башқуруди. Жүрүшни башқурушта униңға намратлашқан франциялик рыцарь Бальтер Голяк вә Рейн вилайитидин чиққан диндар Готшалқ ярдәмләшти.

Кәмбәғәлләр қошуниның азла қисми Византиягә аман-есөн йәтти. Император Алексей Комнин I уларни иллиқ қарши алғандәк болуп, “ғәрбий варварларниң” тәртипсиз топини чапсанирақ Босфор боғизи арқилиқ Кичик Азиягә өткүзивәтти. Бирақ шу жили октябрьда Кичик Азиягә бесип киргән крестчиларни селжук түрклириниң әскири вәйранә мәғлубийәткә учратти. Намрат деханлар вә ушшак рыцарь отрядлири қириливатқан чағда Ғәрбий Европа әллириниң феодаллири башлиған яхши қуралланған әскири уларға ярдәмгә атлиниду. Бу қошуулар мәбләғ, йемәк-ичмәк вә улақ билән толук тәминләнди. Уч топтин ибарәт рыцарь әскәрлириниң умумий қомандани болмиди. Йәнә келип улар жүрүшкә бир мәзгилдә атланмиди. Униң үстигә қошууларниң барлиги өз алдыға таллиған түрлүк йоллар билән сәпәргә атланди. Бирлири Рейн-Дунай йоли, иккинчилири Адриатика яқиси, үчинчилири болса деңиз йоли билән жүрүп, 1096-ж. ахири вә 1097-ж. бешида Византияниң пайтәхтигә келишкә башлиди. 1098-ж. бешида Балдуин Фландрский йетәкчилигидики крестчилар топи Шималий Месопотамияниң бай шәнири Эдессани бесивалди. У йәрдә крестчилар өзлириниң биринчи дөлити — Эдесс графлигини қурди. Шуниндин кейин крестчилар Сириягә бесип кирип, униң баш шәнири Антиохияни 7 ай қоршавелип, булап-талап, у йәрдә крестчиларниң иккинчи дөлити — Антиохия князьлигини қуриду. 1099-ж. 6-айда крестчилар әскири муқәддәс Қуддус-Иерусалим шәниригә келип, 15-июльда уни бесивелип, униң барлық аһалисини қирип ташлап — *Иерусалим Корольыгыни* қуриду. Уни Готфрид Бульонский башқуриду. Шундақ

Биринчи крест жүрүши

қилип, 1 крест жүрүши аяқлашқанда Қичик Азия вә Палестинидә крестчиларниң 4 дөлити: Әдесс, Триполи графлиқлири, Антиохия князьлиги, Иерусалим корольлүгі болди.

Ойлан

Крест жүрүшлириниң басқунчилік характеристика немидә?

Иккінчи крест жүрүши. XII ә. мусулман әллириниң өз ара иттипақи мустәһкәмлинип, техиму күчәйди. Улар әндиликтә крестчиларни бесивалған йәрлиридин қисип чиқиришқа башлиди. 1144-ж. крестчиларниң дәсләпки дөлити Әдесс графлиғи ғулиди. Католик чиркоси Фәрбий европилиқларни қайтидин крест жүрүшигә чақиришқа башлиди. Француз короли Людовик VII вә немис короли Конрад III ниң йетәкчилиги билән Алдинқи Азиягә иккінчи крест жүрүши (1147—1149-жж.) башланди. 1148-ж. бешіда һәр икки әлниң крестчилери деңиз йоли арқылы Палестиниге йетип кәлди. Немис императори вә француз короли Антиохия князи билән бирлишип Дәмәшкни қоршиди. Бирақ қанчә тиришсиму

шәһәрни алалмиғандын кейин, дәсләп Конрад III, кейин Людовик VII өз елигә қайтиши. Умумән, крестчилар үчүн бу жүрүш толук муваппәқи-йәтсизлик билән аяқлашты.

Саләнидин. 1171-жили Мисирдики һакимийәт Саләнидинниң (1138—1193) қолиға көчи. Қөп өтмәйла у Месопотамия вә Сирияни бесивелип, уларни Мисир вә Хиджаз билән бир дөләткә бирләштүрди. Саләнидин крестчиларға қарши мүкәддәс уруш—*җиһад* елан қилип, уларни Тивериад йенида вәйран қилди вә Иерусалимни қайтурувалди. Саләнидин йецилгән шәһәрдә крестчилар охшаш қирғинчилик вә булап-талашқа йол қоймай, әксичә, уларни селиқ төләшкә мәжбурлап, өз әркидә қойди.

Саләнидин

Үчинчи крест жүрүши. Саләнидинниң Иерусалимни бесивелиши Европа феодаллиринин үчинчи крест жүрүшини (1189—1192) тәшкиллишигә түрткә болди. Бу жүрүшкә Германия короли Фридрих I Барбаросса йетәкчилигидики немис, Англия короли, “Арслан жүрәк” Ричард I башқурған инглиз вә Франция короли Филипп II Август башқурған француз рыцарьлири қатнашти. Бу үч дөләт рәhbәрлиринин арисида бирлик болмиди, әксинчә, өз ара қәстәнлик ойлири бесим болуп, пәкәт өз мәхситини көзлиди. Үч әл крестчилириниң беши қошулмай, түрлүк йоллар билән маңди. Шундак қилип, 3-крест жүрүшиму крестчиларға өзлириниң бурунки әһвалини әслигә кәлтүрүшкә ярдәмлишәлмәй, муваппәқи-йәтсиз аяқлашты. Фәрбий Европа басқунчилири мусулман әллиридики барлық ғожиликлиридин айрилди.

Төртинчи крест жүрүши — крест таққучиларниң пәкәт бейишнила ойлайдыған қарақчилар екәнлигини ениқ көрсәтти. 1193-ж. Саләнидин вапат болғандын кейин униң дөлити, һакимийәтни талашқан балилириниң арисида бөлүшкә чүшти. Мундақ әһвал Европида Иерусалимни қайтурувелиш үмүтини қайта туташтурди.

Рим Паписи Иннокентий III ниң төртинчи крест жүрүшигә чақырған муражиити Франция, Италия вә Германия феодаллириниң арисида қоллашқа егә болди. Немис феодаллири шуниң билән биллә Балтиқ яқилириғиму атланды. Крестчиларниң көзлигән дәсләпки нүктиси Мисир болди. Улар Мисирни бесивелиш Иерусалимни қайтурувелишни йениклитиду дәп һесаплиди. Бирак Венеция содигәрлири крест таққучиларни өз мәхсәтлири йолида пайдилинишқа тиришти. Улар крест таққучиларни өзлири билән

қизғин сода жүргүзүватқан Мисирға өмәс, бәлки өз риқабәтчиси болған Византиягә қарши найдал салди. Крестчилар өз қуралини мусулманларға өмәс, бәлки византиялик христианларға қарши ишлитиду.

1204-ж. 9—13-апрель арилиғида 20 минлик крест таққучилар өскири Константинопольға һүжүм ясап, йерим миллион аналиси бар шәһәрни бесивалди. “Крестчилар” турғун өй вә чирколарни булатап, сөнъет ядикарлиқлирини вәйран қилди. Европиниң әң бай шәһирини егөллигөн крест таққучилар Византиядә өз дөлитини қуруп, Палестиниға бериштин ялтайди. Уларниң дөлити “Латин империяси” дәп атилип, у 1261-ж. можут болди. Венецианлиқтарниң үлүшигө Византияниң хелә көп бөлиги, жұмлидин Константинополь вә Адрианополь шәһәрлириниң бир бөлиги билән, Мәрмәр деңизиниң яқисидики кемә портлириниң бирази тәэллүк болди, буниңдин ташқири венецианлиқтар Эгей деңизидики бир қатар аралларни Пелопонесниң жәнубий-ғәрип бөлигини, Крит аралини бесивалди.

Мәмлүкләр. XIII өсирниң оттурисида Мисирдики һөкүмранлық мәмлүкләрниң қолида еди. Крестчиларниң ушшак дөләтлири орунлашқан Палестиниға қарши мәмлүкләр пат-пат жүрүш уюштуруп турди. Мәмлүклик Мисирниң ташқи сәяситиниң асасий йөнилиши крест таққучиларни Сирия вә Палестина йеридин сұруп чиқиши еди. Мәмлүкләр султани Бейбарс крестчиларға қарши ахирқи, һәл қилғучи жүрүшләрни уюштурди. 1262—1270-жж. арилиғида султан Бейбарс һөкүмранлиғидики мәмлүкләр крест таққучиларни Йекин Шәриқтің қоғлап чиқип, крест жүрүшлириниң дәвригә нұктә қойиду.

Билимиңни тәқшүр

1. Крест жүрүшлирини идеологиялық жәнбәттін уюштурғучилар кимләр?
2. Хәритидин һәрбий-мустәмликиләш йөнилишилирини көрситиңдар.
3. Салаһидин дегөн ким?
4. Султан Бейбарс тоғрилиқ немә билисиләр?
5. Крест жүрүшлири тоғрилиқ жәдвәлни толтуруңлар:

	1-крест жүрүши	2-крест жүрүши	3-крест жүрүши	4-крест жүрүши
Жиллар				
Қатнашқучилар				
Мәхсөтлири				
Нәтижилири				

§11. КРЕСТ ЖҮРҮШЛИРИДИН КЕЙИНКИ ХРИСТИАНЛИҚ ЕВРОПА ВӘ МУСУЛМАН АЛИМИ

Крест жүрүшлириниң ақивәтлири.

Крест жүрүшлири Фәрбий Европа әллири вә католик чиркоси тәрипидин жүргүзүлгөн адаләтсиз, басқынлик уруш болди. Бу урушлар дуниявий цивилизацияниң тәрәкқиятиға, пәкәт Европа әллирининда әмәс, бәлки Шәриқтика мусулман әллириниңму егилеги вә мәдәнийитиге орни толмас зиян кәлтүрди. Көплигөн сәнъет әсәрлири, китаплар вә баһалиқ дерәкләр йоқилип кәтти. Палестининиң деңиз яқисидики шәһәрлириниң көпчилиги XIII ə. ахираға қәдәр тамамән вәйран болушти.

Шуниңға қаримастин крест жүрүшлириниң Фәрбий Европа әллириниң ихтисади вә мәдәнийити, сәясий наятының тәрәккүй етишидә әһмийити зор болди. Фәрбий Европа хәлиқлири Шәриқтин жуқури дәриҗидә тәрәккүй әткән мәдәнийәт үлгилирини өзләштүрди. Фәрбий Европа хәлиқлири Шәриқниң егилекни жүргүзүштиki утуқлиридин көп нәрсиләрни үгәнді. Крест жүрүшлири Фәрбий Европида содиниң, қол һүнәрвәнчилекниң вә ахча-товар мұнасивәтлириниң риважлинишиғиму ейтарлық тәсир йәткүзді.

Ойлан

Шәриқ әллири үчүн крест жүрүшлириниң ақивәтлири қандақ болди?

Будәристә:

- крест таққучилар вә мусулманларниң Шәриқтика өзара мұнасивитини тәрипләймиз;
- крест жүрүшлириниң Фәрбий вә Шәриқ үчүн қандақ ақивәтләрни елип көлгөнлигини ениқлаймиз.

Тирәк сезләр

крест таққучилар
ихтисат
сәясий вәзийәт
Селжуклар
Мәмлүкләр
Йеқин Шәриқ

Европиниң ихтисади вә мәдәнийитиниң тәрәккиятиға наһайити зор ижабий тәсир йәткүзгөн крест жүрүшлири, әксинчә, мусулман әллири вә уларниң аһалисига чәксиз қайғу-һәсрәтләр елип көлди. Бу жүрүшләрниң ақиветидин тәвәдики ишләп чиқарғучи күчләр завалликқа учриди. Крест таққучилар көплигөн жиллар мабайнида мусулман әллирини булап-талап, Кичик Азия, Сирия, Палестина, Мисирниң шәһәрлирини вәйран қилип, аһалисини намратчиликқа чүшәрди. Эдесса (Руха), Кесария (Қәйсәрийә), Аскalon охаш шәһәрләр чүшкүнлүккә учриди. Мәдәний вә ихтисадий жәһәт-

Селжүқлар. *Оттура эсирлик миниатюра*

тин гүлләнгән Йеқин Шәриқ мәркәзлири крест жүрүшлиринин ақиветидин хаабиликқа айланды. Пухта селинған Йеқин Шәриқ қәлъә-қорғанлирини елиш крестчиларға одай болмиди. Шуңлашқа улар бу шәһәрләрни қоршавға елишқа мәжбур болди. Мундақ узак муддәтлик қоршавлар үчүн яғач-қурулуш материаллири көп миқдарда һажэт болди. Шуниң ақиветидин Йеқин Шәриқниң көплигөн орманлири кесилип, йоқ қилинди.

Крестчилар бесивалған Палестина вә Ливанниң сода һәм қол һүнәрвәнчилиги билән шуғуллинидиған аналиси крестчилар ховупидин ташқирида болған Мисирға қечип кетиши. Бу әһвал Мисир ихтисадиниң риважлинишиға ижабий тәсир қилғини билән Сирия вә Палестининиң миңлиған жиллардин буян могут ишләп чикириш мәркәзлирини вәйран қилди.

Мәмлүк жәнчиси

Крестчилар мусулман алиминиң һәммә тәрипигө, йәни ичкириләп бөсүп ки-рәлмиди. Крест жүрүшлири пәкәт чегарилиқ тәвәләрділа әмәлгә ашурулди. Бу йәрләрниң өзидиму, 200 жилчә могут болған крестчиларниң ихчам дөләтлири ейтарлық муһим сәясий амилға айлинал-миди.

Йеқин Шәриқтә крест жүрүшлири дәвридә йүз бәрген сәясий өзгиришләр өзлүгидин, йәни крестчиларниң һечбир қатнишисиз жүрди. Мошу дәвирдә Йеқин вә Оттура Шәриқтә Улук Селжүқ дөлити орниди. Бирақ у көп узимай ғулап, Мисир вә Сириядә Фатимилик хәлипәт қелиплашти. Уму узакқа бармай, һакимийәтни фатимилардин аюбилар тартивалди. Аюбилар — мәшһур Саладин асасини салған даңлық сулалә. Улардин кейин һакимийәткә мәмлүкләр кәлди.

Издән

“Крест жүрүшлириниң Йеқин Шәриқ әллиригә йәткүзгән зәрдәви” мавзусида эссе йезинлар.

Ениқла

Хрестоматиядин Усама Мунқизниң крест жүрүшлиригә беғишенған әмгиги билән тонушуп, крестчиларниң мусулман әллиридики һәрикәтлиригә баһа беришқа тиришинлар.

Крест жүрүшлири пәсийишкә башлиған чаңда тарихий мәйданға монгол басқунчилиги чиқти. Монголлар мусулманларниң Алдинқи Азиядики (Иран, Ирак) йәрлирини бесивалғини билән, Мисирни алалмиди. Мәмлүкләр Мисирни пәкәт крестчилардинла әмәс, бәлки һәм монгол басқунчилиғидинму қоғдан қалалиди.

Умумән, крестчиларниң мусулман әллиридики һәкүмранлиғи узакқа созулмиди. Қөп өтмәй мусулманлар өз йәрлирини крестчилардин толук азат қилди.

Ениқла

“Қазақстан тарихи” вә “Әдәбият” дәрислиридин алған билиминдерға тайинип вә қошумчә мәнбәләрни пайдилинип, султан Бейбарстоғрилиқ эссе йезинлар.

Билиминиңи тәкшүр

1. Крест жүрүшлири мусулман әллиригә қандақ зәрдапларни елип кәлди?
2. Крестчилар дөләтлириниң Йеқин Шәриқтики сәясий өһвалға тәсири қандақ болди?
3. Крест жүрүшлири һәққидә қандақ дерәклөрни билисиләр?
4. Мәмлүкләр дөлити билән Алтун Орда арисидики мұнасивәтләр тоғрилиқ немиләрни билисиләр?

МОҢГОЛЛАР

§ 12. МОҢГОЛ ИМПЕРИЯСИНИҢ ҚУРУЛУШИ

Будәристә:

- монголларниң орунлашқан йерини ениқлаймыз;
- Темучинниң монголларниң бешини бирләштүрүп, дәләт қурушини билимиз;
- Монгол дәлитинин башқуруш системисини тәрипләймиз;
- монголларниң басқунчилік йөнилишширины ениқлаймыз;
- Монгол империясинаң қандақ қурулғанлиғини билимиз.

Тирәк сөздәр

Монголлар
Темучин
Чинғиз хан
Дәләт
Басқунчилік
Империя

Монголларниң тарих сәһнисигә чиқиши.

Монголлар — Амур дәриясиның жәнубий яқыницида, Кичик Хинган тағ йотилиринин шәрқидә яшиған қәбилиләр. Фәрбидә улар түркій қәбилиләр билән, жәнупта болса қиданлар билән хошна болди. X—XI ə. монголлар ғәрипкә қарап силжип, Халхада һөкүмранлик қилған түркій тиллиқ хәликләрни қисип чиқиришқа башлайды. Мошу қонуш ағдурушларниң нәтижисидә улар жәмийәтлик вә мәдәний дәрижиси жәһәттин өзлиридин хелә жуқури турған түркійләр билән зич мұнасивәт бағлайды. Бу, өз новитидә, монголларниң сәясий-мәдәний жәһәттин сүръәтлик риважлинишиға тәсир қилиду. XII ə. ахири вә XIII ə. бешида Монғулиядә қият-бөржиген қәбилисисиниң дәниси Есугей баһадирниң оғли Темучин һөкүмранлик қилған жирик дәләт қурулди. Темучинниң балилиқ дәври монгол қәбилилериниң тарихидики наһайити бир еғир дәвиргә тоғра кәлди. У Оноң дәриясиның бойини маканлиған данлиқ монгол аилисидә дунияға келиду. Темучин 9 яшқа толғанда, қәбилиләр ара тоқунушлар вақтида дәниси Есугей қаза болиду. Таянчисидин вә мал-мұлқидин айрилған аилә, қериндашлиридинму қоллаш тапалмай, туғулған өлкисини ташлап кетишкә мәжбур болиду. Улар қәһритан қишин аран аман чиқиду. Темучин балилиқ чегидинла көргән мошу хил еғирчилиқларда чиниқип, тавланди. Яш жигит вақит өтүп жәңгиварлық ишларни пухта өзләштүрди. Мошундақ жәңгиварлық хисләтлири вә алайидә қәйсәрлиги, даналиғи түпәйли Темучин өз қәбилисисиниң дәнисиға айлиниду.

Ениқла

Темучинда кичигидин қандақ хисләтләркөлиплашты?

XII ə. ахирки чаригидә Темучин монғол қәбилилирини бирләштүрүш йолидики сәясий күришини башлайды. 20 жилға созулған кәскин күрәшләр нәтижисидә Темучин Монғулияниң пүткүл қәбилилирини өз қол астиға бирләштүриду. 1206-ж. Онон дәриясиниң бойида өткән барлық монғол қәбилилириниң бешини қошқан қурутайда Темучин Монғол дәлитиниң *улук хани* болуп сайлиниду. Униңға Чингиз хан дегән унван берилди.

Ениқла

Чингиз ханның қурған Монғол дәлитиниң сәясий системисини 62-б. схемиға қарап, хрестоматиявә Қазақстан тарихидин алған билимниңлар арқылық ениқланылар.

Ениқла

Монғол басқунчилік урушлири тоғрилиқ тарихчи Рәшид-әд-динқайси әмгигидә язды?

Чингиз ханның таңғутларға вә Хитайға қарши жүрүши. Чингиз хан монғолларни бирләштүрүп, биртуташ дәләт қурувалғандын кейин, бу дәләтни улғайтип, империягә айландуруш мәхситини қойди. Мошу мәхсәт билән хошна әлләрни бесивелиш урушлирини башлавәтти. Монғолларниң әң дәсләпки зәрбиси Си Ся танғут дәлитигә қарши қаритилди. Нәтижидә танғутлар мәғлубийитини етирап қилип, монғолларға бекінде болди.

Танғутларни бекіндерғандын кейин Чингиз хан Шәрқий Азиядикі әң қудрәтлик, жирик дәләт — Хитайниң Цзинь империясигә қарши уруш башлиди Хитайниң шималида XII ə. ахирида қуруған Цзинь империясини монғол тәхлит қәбилиләрниң бири — чжурчженлар қурған еди.

1211-ж. февральда Чингиз ханның өзи башқурған монғол әскәрлири Цзиньниң чегарилік бәқинишлирини бузуп өтүп, чжурчженларниң йеригә бесип кирди. Монғолларниң Хитайға қарши уруши узаққа созулди. 1211—1279-жж. арилиғида жүргүзүлгөн урушлар нәтижисидә пүткүл Хитай йери Монғол империясиниң тәркивигә қошулди.

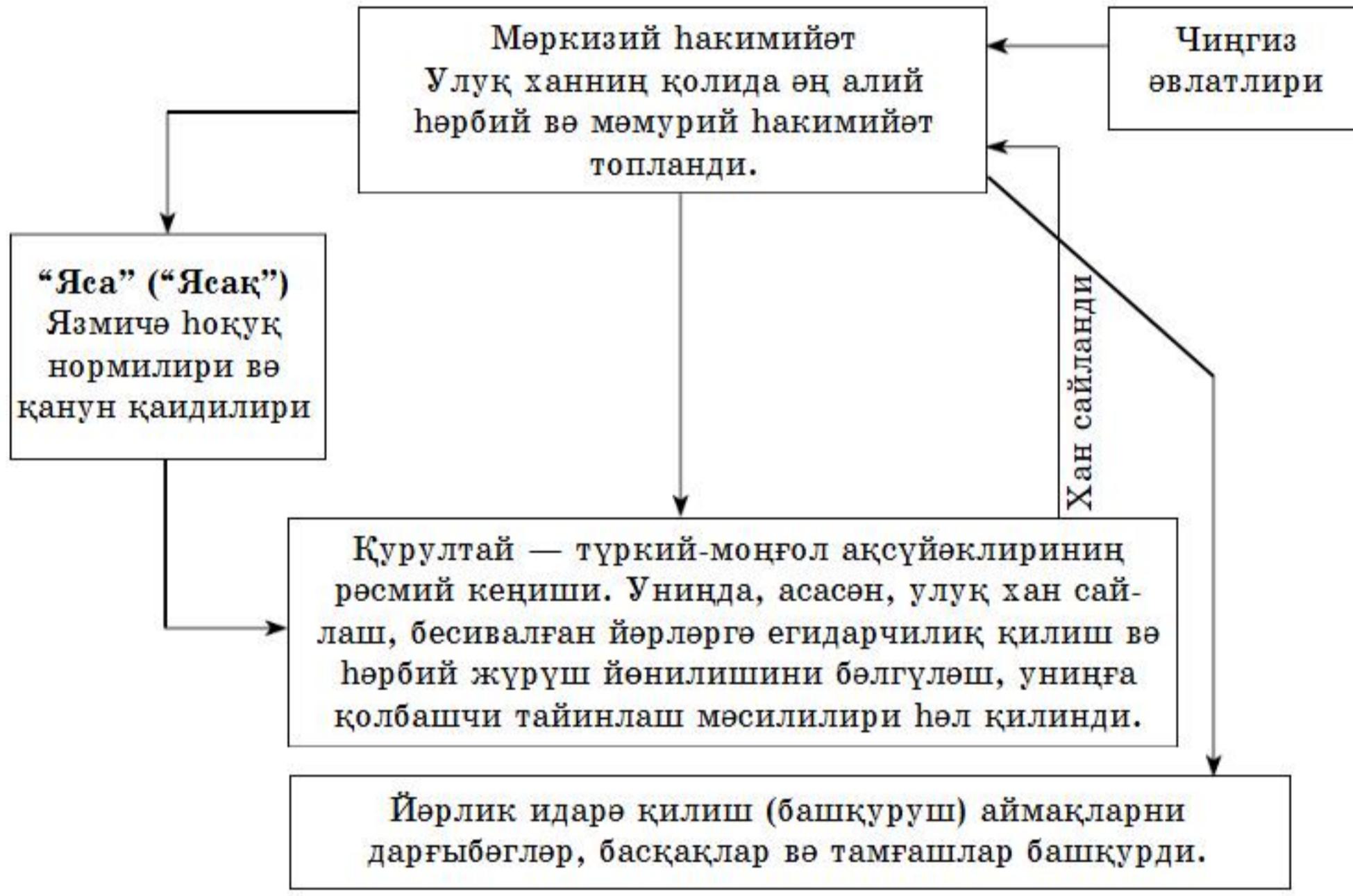

Чингиз хан

Тонуп-билиш

Чиңгиз хан өзинин қатал ақсүйәклик көзқарашлириға қаримастин, қоманданларни вә алий мәмурый лавазимларға киши тайинлиғанда, әң алди билән уларниң чиқиши тегигә әмәс, бәлки билим-тәжрибиси, шәхсий иш биләрмәнлиги, болупму адәмгәрчилік хисләтлиригә алайды көңүл бәлгән екән. У адәмләрдикі адиллик, садиқлик вә тиришчанлиқ охшаш алий хисләтләрни жуқури баһалиған. Әнди хайнлик вә қорқақлиқни өч көргөн.

Чиңгиз хан империясинин башқуруш системиси

Издән

Моңғолларниң Қазақстан вә Оттура Азияни бесивелишини Қазақстан тарихи бойиче ядинарға чүшириңлар. “Оттар апити” вақиәсінин тарихий әһмийитини ениқланылар.

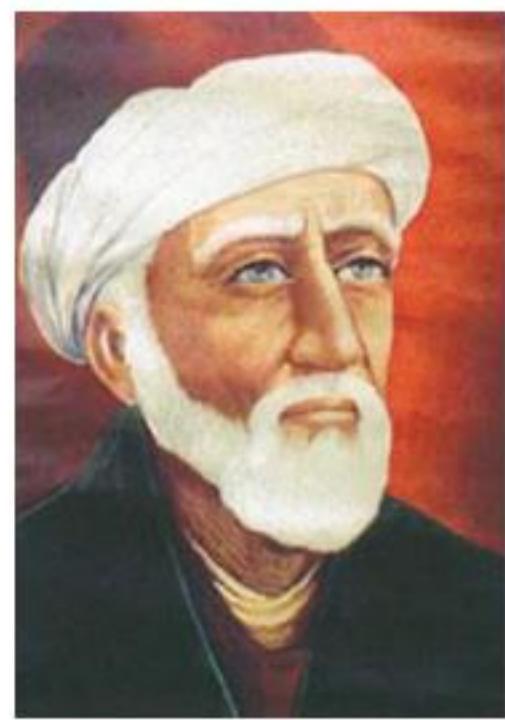

Ениқла

Хәритигә қарап, моңғолларниң Хитайни Сүй империясынан басқунчилік жүрүшлириниң йөнилишилерини ениқланылар.

Батуның Фәрипкә жүрүши. 1235-ж. Моңғол империясинин пайтәхти Қарақорумда откөн қурултайда Фәрипкә (Европиға)

жүрүш ясаш қарап қилиниду. Бу жүрүшни Жошининң оғли Бату (Батый) башқуриду. Монгол басқунчилиғи нарписида рус йәрлири ушшақ князьликләргә бөлүнүп кәткән еди. Тарқақ князьликләрниң Бату өскәрлиригә қарши туралмиди. 1236—1242-жж. арилиғида болған уруш беришида монголлар пүткүл рус йерини толук өзигө қаратти.

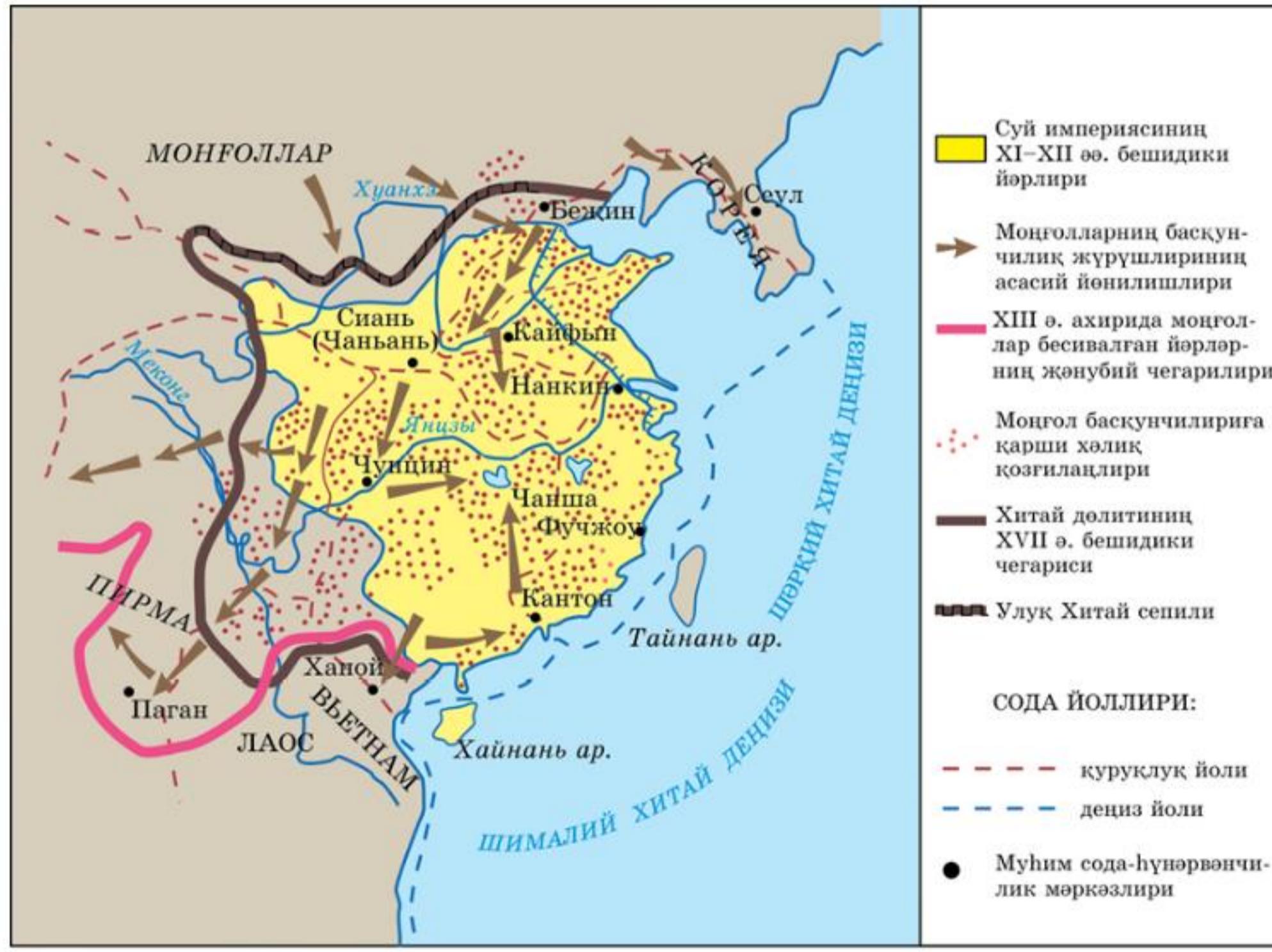

Жалалидин

Еникла

Монголлар немә сәвәптин рус йәрлирини тез бесивалди?

Бату рус йерини бесивалғандын кейин Европиға һүжүмни башлайды. Польша, Чехия, Венгрия вә Балқан йәрлирини вәйран қилип, Италия вә Германия чегарисиға йетип бариду. Бирақ бирнәччә жилларға созулған жүрүшләрдин наһайити ажизлап, налсириған Бату өскәрлири, рус йерини арқыда қалдуруп, Европиға

Монголларниң Хитайнин Суй (Сун) империясини бесивелиши

и чириләп киришни тоғра көрмәйдү. Бату өз өскәрлири билән Итил дәриясиниң төвәнки вадисиға қайтип келип, бу йәрдә 1243-жили Сарай-Бату шәһирини салдуриду.

Монголларниң Йеқин Шәриқә жүрүши. 1220-ж. монгол өскири Оттура Азия һөкүмрани Хорезм шаны Мұнәммәдниң өскирини қоғлаپ, тунжға қетим Иран йеригә қәдәм басқан еди. 1220—1221-жж. Хорезмшахниң мирасхори Жалалидинниң изиға чүшкән Жебе вә Сүбедей өскири Хорасандин Грузия вә Әзәрбәйжанға өтиду. Бу әлләрдә тез ғәлибә қазанғандын кейин, монгол өскәрлири Дербент арқылы Шималий Қавказға бесип кириду.

1251-ж. Монгол империясиниң пайтәхти Қарақорумда монгол әмәлдарлириниң қурултейи өтүп, унинде Иранни бесивелиш вә нери қарап йеңи жүрүшләрни уюштуруш тоғрилиқ қарап қобул қилиниду. Бу жүрүшни *Мөңкениң инеси* Хулагу (Чинғиз ханниң нәвриси) башқуриду. 1256-ж. Хулагу ханниң өскәрлири Иранға кириду вә унин шималий-ғәрип қисмини бекіндурди. Бу кәмдә Кичик Азиядик Селжук дәлитиниң һөкүмранлири монголлар һакимийтини етирап қилди. Иран, Закавказье, Фәрбий Әрбийә йәрлириниң бир бөлиги Хулагу держависиниң тәркивигә кириди.

1258-ж. февральда монголлар Аббасий хәлипилигиниң пайтәхти — Бағдатни алиду. Әсирләр бойи ислам дининиң таянчеси болған дәләт өз можутлуғини тохтатти.

Ойлан

Немә сәвәптин монголлар өз дүшмәнлирини тез арида бекіндурди?

Бирақ Мисирниң шу дәвирдикі һөкүмранлири — мәмлүкләр хәлипиликниң өслигә кәлтүрүлгәнлигини жакалиди. Мәмлүк йетекчилири Құтұз вә султан Бейбарс башқурған Мисир өскәрлири монголларға Сирия йеридә зәrbә берип, уларниң ғәрипкә қарап силжишини тохтатти. Қипчак-мәмлүкләр монгол өскәрлиригә Йеқин Шәриқ зимиnidә зәrbә бәргән бирдин бир армия болди. Хулагу өскәрлири Мисирдин башқа барлық Йеқин Шәриқ йәрлирини өзлиригә қаратти.

Шуниң билән монгол басқунчилигиниң нәтижисидә ғәриптә Дунайдин, шәриктә Япон деңизиғи, шималда Новгородтин, жәнупта Жәнубий-Шәриқ Азиягичә созулуп ятқан бепаян терриорияни өз ичигә алған алп империя бәрпа қилинди. Дуниявий

тарихта бу хил алп империя илгири-кейин можут болмифан еди. Униң территорияси тәхминән 38 млн. кв км-ни тәшкил қылды. Империяның пайтәхти Қарақорум шәһири болди.

Ядинаңда сакла!

Яса(ясак) — язмичә һоқуқ нормилири вә қанун қаидилири.

Орман адәмлири — овчилик (аңчилық) вә белиқ егилиги билән шүғулланған монғоллар.

Далалиқлар — көчмән мал чарвичилиғи билән шүғулланған монғоллар.

Империя — император башқуридиған монархиялық дәләт. Империя басқунчилиқ урушлири арқылы һәрхил хәлиқләр вә территорияләрни бир сәясий бирләшмигә — дәләткә бириктүриду.

Тұмән — он мин жәнчидин тәшкил тапқан әскәр.

Билимиңни тәкшүр

1. Монғолларниң турақ-қонуши вә егилиги тоғрилиқ ейтип беріңдер.
2. Монғол дәлити қачан вә қандақ қурулди?
3. Чинғиз хан дәлитиниң сәясий қурулмиси қандақ болди?
4. Монғолларниң рус йерини тез арида бесивелишниң сәвәплири немидә?
5. Монғолларниң Йекин Шәриқтика басқунчилиқлири қандақ аяқлашты?
6. Қазақстан тарихи пәни бойичә алған билимиңдарни вә қошумчә материалларни пайдилинип, Чинғиз ханниң империя йәрлирини өз оғуллириға бөлүп бериши тоғрилиқ эссе йезип көрүңдер.

§ 13. ЕВРАЗИЯ СӘЯСИЙ ХӘРИТИСИНИҢ ӨЗГИРИШИГӘ МОНГОЛ БАСҚУНЧИЛИГИНИҢ ТӘСИРИ

Будәристә:

- монголларниң һәрбий тәшкиллириниң алайидиликлирини;
- Монгол империяси түлишиниң асасида Евразиядә қелиплашқан дөләтләрни;
- Юань, Алтун Орда, Чагатай, Хулагуидлар дөләтлириниң сәясий-ижтимаий өһвалини ениглаймиз.

Тирәк сөзләр

Ноянлар
Некәрләр
Улан
монгол әскири
Юань
Алтун Орда

Монголларниң һәрбий тәшкili. Монголларниң көплигән тәрәккийләнгән әлләрни ойайла бесивелишниң асасий сәвәви монгол әскириниң алайидә қувитигә бағлиқ болди. Монгол әскири шу замандыки дуниядикى әң илғар һәрбий тәшкил болди. Монгол әскириниң асасий таянчиси — *нояnlar* болди. Ноянлар, монгол жәмийитидә әнді-әндила шәкиллиниватқан әмәлдарларниң вәкиллири еди. Ноянлар *некәрләрдин* (кәспий жәңчиләр) ибарәт ясақ (отряд) тутти. Некәр ясақлири қәбилишиниң қураллық күчлириниң асасини тәшкил қилди. Монгол әскири икки бөләктин ибарәт болди: *асасий әскәр вә улан (гвардия)*. Асасий әскәр көчмәнләргә хас онлук система бойичә тәшкилләнди. Әскәрниң алайидә бир бөлиги улан — императорниң шәхсий муһапизәтчилири болди. Монголлар уни *кешикten* дәп атиди. Кешиктенниң тәркивидә 10 миң жәңчи хизмәт қилди. Улар уруклардин әмәс, көпинчә қолбашчи ноянларниң оғуллири, урук-туққанлири вә алайидә жәңгиварлық қабилийити бар аддий пидайлардин тәшкилләнди. Әң илғар вә жасур жәңчиләрдин тәшкилләнгән вә беваситә ханниң өзигә бекинидиган мундақ жәңгивар һәрбий күч ханға көп артуқчиликларни яратти. Йәрқандак кешиктенниң өһвали асасий әскәрдикі жәңчиләрдин жуқури болди. Чүнки уларға қошумчә мәжбурийәтләр жүкләнди.

Ениглә

Кешиктенға (улан; гвардия) жүклөнгән қошумчә мәжбурийәтләрни ениглаңлар.

Улук Монгол империясиниң тарихтиki орни. Евразия хәлиқлириниң тарихида монгол басқунчилиқлири вә униң асасида қелиплашқан Улук Монгол империясиниң алидиган орни алайидә. Бу империя миқияси бойичә дуния тарихидики әң жирик — алп империя болди. Өзиниң әң гүлләнгән дәвридә у Мәркизий Азия, Жәнубий Сибирь, Шәркй Европа, Йекин Шәриқ, Хитай, Шәркй Түркстан вә Тибәт йәрлирини өз ичигә алди. Улук Монгол империясиниң пәйда болуши алайидә тарихий надисә һәм йеңи империя вә дөләтләрниң

шәкиллинишигә асас болди. Монғол қәбилилирини бирләштүргән биртуташ дөләтниң тәшкиллиниши, әң алди билән, монғолларниң өзи үчүн илғар-прогрессивлик һадисә болди. Монғолларниң буунқи қәбилиләр ара қирғинчилик урушлири тохтап, биртуташ монғол хәлқи қелиплашти вә мәдәнийити риважлинишқа башлиди.

Империя қелиплишишиниң униң тәркивигә киргән хәлиқләр үчүнму ейтарлиқ әһмийити болди. Монғол басқунчилиқлири ақиветидин пәйда болған миграциялик жәрияларниң нәтижисидә бир қатар йеңи хәлиқ вә этнослар шәкилләнди. Шуларниң ичидә қазақ, өзбек, татар, башқорт, қалмақ, бурят вә башқа хәлиқләр болди. Аталған хәлиқләрниң миллий дөләтчилигинин қелиплишишиғиму монғол империясиниң тәсири зор болди.

Ойлан

Чинғиз хан құрған империяның дуниявий тарих үчүн әһмийити қандақ болди?

Монғол империясиниң қурулуши Евразия кәңлигидә ейтарлиқ геосәясий өзгиришләргә елип кәлди. Заманивий тилда уни XIII ə. жаһанлишиш жәрияни дәп көрситишкиму болиду. Жирақ Шәриқ, Мәркизий Азия вә Европа арисида зич мунасивәтләр орнитилди.

Юань империяси 1211—1279-жж. арилиғида монғолларниң Хитайни бекіндуруш йолида елип барған урушларниң беришида қелиплашти. 1260-ж. Улук хан тәхтигә Чинғиз ханниң нәвриси Қубурай олтарди. У 1264-ж. пайтәхтни Дадуға (Бежин) көчәрди. 1271-ж. Қубурай хитайчә *Дай Юань* дегән нам елип, Юань сулалисиниң асасини салди. Бу дөләтниң тәркивидә Монғулия, Манжурия, Хитай, Тибәт, Шәрқий Түркстан йәрлири болди. Мәмурый башқуруш системиси мәркәзләштүрүлди. Дөләт рәһбири император дәп аталди, униң һөкүмранлиғи чөксиз болди. Марко Поло (XIII ə. венециялик сәяхәтчи, у Юань империясидә 17 жил әмәлдар болуп хизмет қылған) Юань дөлитинин Европа билән селиштурғанда хелила тәрәққий әткән әл, Қубурай ханниң болса данишмән, әқиллиқ һөкүмран болғанлиғини ейтқан. Юань империяси 1368-ж. деханлар қозғиличиниң нәтижисидә ғулиди.

Алтун Орда дөлити. Монғол империясиниң ғулиши нәтижисидә қелиплашқан жирик дөләтләрниң бири — Евразияның зор бөлигини өз ичитә алған *Алтун Орда* дөлити болди. Бу дөләтни Чинғиз ханниң соң оғли *Жошыға* бөлүп бәргән улуслири тәшкил қилди. Батуниң вактида Алтун Ординиң пайтәхти Итил дәриясиниң бойидики *Сарай-Бату* шәһири болди, у Беркениң вактида *Сарай-Берке* дәп аталди. Түрк дерәклиридә Бату ханниң өскәрлири қипчақлардин ибарәт

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

XIII ə. ахири — XIV ə. 1-йеримиидики Монғол дөләтлири

болди дәп көрситиду. Сөвәви бепаян өлкідә орунлашқан Алтун Ординиң бесим бөлиги қипчақтар еди. Дөләтниң асасий сәясий вә мәдәний тили қипчақ тили болди. Батуниң вақтида Алтун Орда дөлити тарихий әдәбиятта Қипчақ улуси дәпму аталды. Дөләттө моңголлар аһалиниң азла қисмини тәшкил қылди. XIV ə. Алтун Орда моңголлири түркйилишип кетти.

Ениқла

Алтун Орда дөлитиниң асасий аһалиси кимләр болди?

Берке хан вақтида Алтун Орда биртуташ Моңғол империясидин бөлинип, мустәқил болди. Алтун Орда аһалиси, асасән мусулманлар болди. Өзбәк хан вақтида, 1312-ж. ислам дөләтлик дин болуп жақаланды.

Ениқла

Қошумчә мәнбөләр вә Қазақстан тарихи дәрислигини пайдилинип, Алтун Ординиң дөләтлик қурулмиси билән тонушуп, униң алаһидилигини ениқлаңлар.

Издән

Силәр Монғол империяси дәвридики жаһанлишиш жәрияниның һәм ижабий, һәм сәлбий тәрәплирини билисиләр. Заманивий жаһанлишиш жәрияниға айт қандақ пикир ейтқан болар единлар? Топта мунаэзирә өткүзүңлар.

Алтун Орда XIV ə. 1-йеримида, Өзбәк вә Жәнибәк ханларниң вақтида, өз тәрәкқиятиниң егиз чоққисиға көтирилди. Бирақ у XIV ə. 2-йеримида мустәқил ғожилиқтарға бөлүнушкә башлиди. Әмир Төмүр әскәрлириниң 1389—1391 вә 1395-жж. жүрүшлири нәтижисидә Алтун Орда вәйран қилинди. Мошулардин кейин Алтун Орда пәйдин-пәй ажызлишип, XV ə. оттурисиға қәдәр бирә-тола ғулиди.

Чағатай дөлити. Чингиз хан өзиниң иккинчи оғли Чағатайға Жәнубий Алтай вә Или дәриясидин Амудәрия дәриясигичә созулуп ятқан йәрләрни бөлүп бәргән еди. Униң ғожилиғиға Шәрқий Түркстан, Йәттисуниң соң бөлиги вә Мәвринәһир кирди. Униң мәркизи Алмилик шәһири болди. *Кепәк хан* (1318—1326) басқунчилиқ урушлар вақтида вәйран болған шәһәрләрни өслигө кәлтүрүп, деханчилиқ вә сода-сетиқни йолға салди. У ахча исланитини жүргүзүп, күмүч тәңгини жарий қилди. Кепәк ханниң қериндиши һәмдә мирасхори *Тармашириниң* (1326—1334) вақтида йәрлик ахали билән йеқинлишишқа йәнә бир қәдәм ташланди: ислам дини рәсмий дин болуп жақаланди. 1370-ж. Чағатай улуси Моголстан вә Мәвринәһир болуп иккигә бөлүнді.

Ойлан

Чағатай дөлити қайси тәвә-аймақтарни өз ичигә алды?

Алтун Орда өскири

Издән

Моғолстан тоғрилиқ Қазақстан тарихидин толуғирақ тонушуңлар. Униң Мәвринәһир үчүн урушлириға айт әссе йезинлар.

Хулагу держависи. Хулагу дөлити монғолларниң Йеқин Шәриқә жүрүши нәтижисидә қелиплашты. Бу жүрүшни Чингиз ханниң нәвриси Хулагу башқурғанлықтін, басқунчилиқтар нәтижисидә қелиплашқан улус униң илкігө берилди. Хулагуитлар держависиниң тәркивигө Иран, Закавказье, Фәрбий Әрәбийә йәрлириниң бир бөлиги кирди. Бу дөләтни монғоллар *Елханлар дөлити* дәп атиди. Чүнки дөләтни монғол ханлири башқұрди. Басқунчилар билән йәрлик иранлиқтарниң өз ара йеқинлишиш жәрияни Фазан хан (1259—1304) ислаһатлиридин кейин сүръәтлик жүрди. Ислаһат жүргүзүшни тәклип қылған Фазан ханниң вәзири Рәшид әд-дин еди. У ислам динини дөләтлик дин дәп жақалаш арқылы монғол һөкүмраниниң йәрлик аһали тәрипидин қоллашқа егә болушыға қол йәткүзүшни ойлиди. Фазан хан ислаһатлири державини вақитлиқ мустәһкемлиди, бирақ селиқларниң өсүши вә деҳанларниң йәргә бәkitiliши уларниң техиму намратлинишиға елип кәлди. XIV ә. 2-иккинчи йеримида ейтарлық ажызлашқан Елханлар дөлити ушшак әмирликләргө парчилинип кәтти.

Ениқла

Хулагудержависи қайси территориядә тәшкилләнди?

Ядина сакла!

Ноянлар — монғол әскириниң асасий тириги, ясақ йетекчилири.

Некәрләр — кәспий жәнчиләр.

Улан — императорниң шәхсий қоғдиғучилири.

Марко Поло — XIII ә. венециялик сәяһетчи, Юань империясидә 17 жил хизмет қылған.

Ислаһат — дөләт тәрәққиятини тоғра йолға қоюшқа қаритилған чарә-тәдбиrlәр.

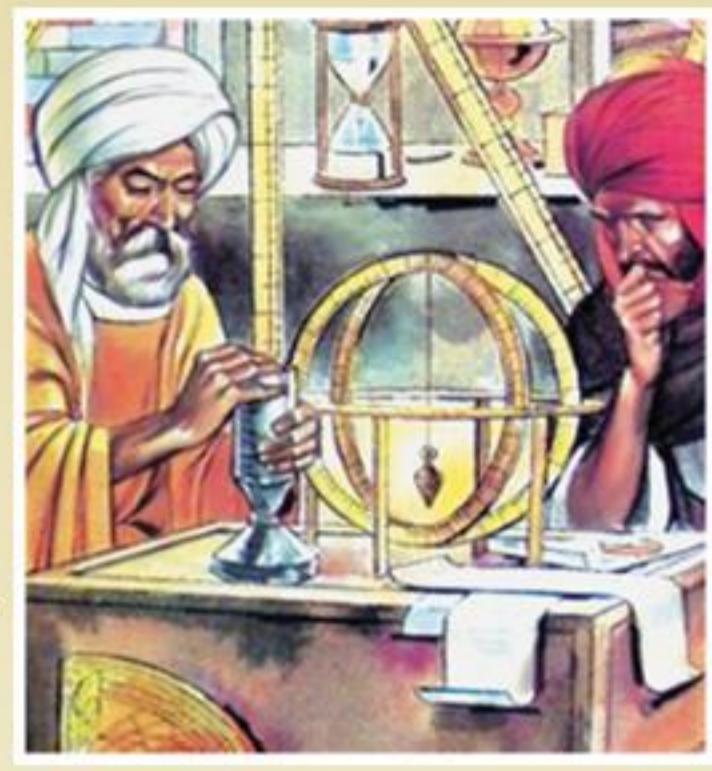
Билимиңни тәкшүр

1. Монғол армияси қандақ асаста тәшкилләнди?
2. Монғол басқунчилиқлириниң нәтижисидә Евразияниң сәясий хәритисидә қандақ өзгиришләр йүз бәрди?
3. Юань империясиниң асасини салған ким?
4. Алтун Ордода ислам дини қачан дөләтлик динға айланди?
5. Чагатай дөлити қәйәрдә қурулды?
6. Хулагу дөлитигө қайси йәрләр кирди?

бөлүм

КЕЙИНКИ ОТТУРА ӘСИРЛӘР

XIV Ә. АХИРИ ВӘ XV Ә. 1-ЙЕРИМИДИКИ ОТТУРА ӘСИРЛИК ЕВРОПИЛИҚ ЖӘМІЙӘТ

§ 14. ФРАНЦИЯ ВӘ АНГЛИЯДИКИ ДЕХАНЛАР ҚОЗҒИЛАҢЛИРИ

Бұдәристә:

- “Қара қирғиннің” сөвәплирини ениқлаймыз;
- деханларқозғилаңлиринің сәвәп-мәхситі вә әһмийитини тәһлил қилимиз.

Тираж сөзлөр

Жакерия
Уот Тайлор
Англия
Франция

“Қара қирғин” вә деханлар қозғилаңлири-
ниң алақасы. Фәрбий Европа аналисінин
сани XI әсирдин буян дайимий өсүп турди.
Европида пәрвиш қилишқа ярамлық йәрләр
ечилип, уларға зираәтләр терилди. Шуниңға
қаримастин аналини йемәк-ичмәк билән
толук тәминләш мүмкін болмиди.

Европида XIV әсирдин башлап климат
жиддий өзгирип, начарлашқа башлиди.
Нава райи совуп, құрғақчилік йүз бәрди.
Нәтижидә ашлик һосулдарлиғи төвәнләп,
пат-патла ачарчилиқ йүз берип турди. Дайым
тоюнуп тамақланмаслиқниң тәсиридин
адәмләр аммивий һалда жуқумлук кесәлләргә
учрашқа башлиди. 1347-жили әң ховуплук
ваба әпидемияси башланди. Униң тәсири

болупму шәһәрләрдә қаттық сезилди. Үч жил ичидә Европа
аналисінин үчтін бир қисми қирилди. XIV әсирниң оттурисидики
дәһшәтлик бу ағриқ “қара қирғин” дәп аталди. XIV әсирдә бу хил
сәлбий өзгиришләр деханлар қозғилициға елип кәлди. XIV әсирдә
болупму Англия вә Франциядикі деханларниң әhvали нағайити
егир болди. Буның сәвәви икки дөләт оттурисида Йүз жиллик
уруш давамлашмақта еди. Дүшмәнләшкүчи әскәрләрниң баш-учи
йоқ тоқунушлири, болупму француз деханлирини вәйранчилиққа
учратти. Англиядә беваситә һәрбий һәрикәтләр йүз бәрмисиму,
һөкүмәт уруш чиқими үчүн йеңи селиқларни жарий қилип турди.
Инглиз әскәрлири асасән деханлардин тәркип тапқанлиқтин, улар
өз егиликлирини ташлап кетишкә мәжбур болди. Бу сәвәпләр XIV
әсирдә Англия вә Франциядә башланған икки жирик деханлар
қозғилициға елип кәлди.

Жакерия қозғилици

Ойлан

Әлдики қандақ әһваллардеханлар қозғилициниң партлишиға түрткә болди?

Жакерия (1358-жил, май-сентябрь). Шималий Франциядә XIV өсирниң оттурисиға қәдәр урушниң һәкканий еғирчилиқлири сезилишкә башлиди. Француз һакимийити деханлардин қәлъекорғанларни мустәhkәмләш үчүн қара ишлар билән шуғуллинишни тәләп қилишқа башлиғанда деханларниң чидами түгиди. 1358-жили май ейида бу хил адәләтсиз тәләпкә жавап ретидә Парижниң шималида қозғилаң партлиди. У тез арида Францияниң шималий-ғәрбидики көплигөн йәрләрни өз ичигә алди. Деханлар қәлъәләрни вәйран қылди вә деханларниң селиқ һөжжәтлири йезилған қәғәз вә мәжбuriйәтләр тизимирини өртиди.

Французлар деханларни камситип, уларни “жак” (мужик) дәп атишатти. Шуңлашқа Францияниң шималидики деханларниң қозғилици Жакерия дәп аталди. Қозғилаң Бовези, Пикардия, Иль-де-Франс, Шампань охшаш Шималий Франция тәвәлирини өз ичигә

алди. Қозғилаңчиларниң ениқ программиси болмиди вә радикаллик түскө егө болди. Қозғилаңчиларниң умумий саны 100 миң адәмгө йәтти. Уларға Гильом Қаль дегән адәм йетәкчилик қилди. 8-июнь күни қозғилаңчилар Наварра короли “рәһимсиз” Карлниң әскәрлири билән учрашти. “Рәһимсиз” Карл француз тәхтини егәлләш үчүн Парижға кетип бармақта еди. Деханларниң саны бесим болғанлықтін Карл улар билән шәртнамә түзүшни тәклип қилди. Униң тәкливигә ишәнгән Гильом Қаль шәртнамигә келишип, уни муһакимә қилиш жәриянида қолға елиниду. Йетәкчисидин айрилған деханлар тез арида тар-мар қилиниду. Бирақ қозғилаң 1358-жилниң сентябрь ейиғичә давамлишиду. Қозғилаңдин кейин һакимийәт бешиға кәлгән Карл V селиқ исланитини жүргүзиду вә селиқ жиққучиларға назарәт орнитиду.

Уот Тайлер қозғилици (1381-жил, 30-май—1381-жил, ноябрь). 1381-жили әтиязда Англияниң жәнубий-шәрқидә деханлар қозғилици партлиди. Униңға Франция билән урушни давамлаштуруш үчүн йеңи селиқларниң жарий қилиниши сөвәп болди. Қозғилаңчилар селиқ жиққучиларни уруп-соқуп, уларниң бәзилирини өлүм жазасиға буйриди. Бу қозғилаңға *Уот Тайлер* йетәкчилик қилди. Лондонға йеқин орунлашқан икки графлиқниң деханлири пайтәхткә қарап атланды. Улар корольға өз тәләплирини қоюп, әмәлгө ашурушни көзлиди.

Қозғилаңчилар һөкүмәт қамап қойған *Джон Боллни* түрмидин азат қилиду. У деханларни һөкүмәтниң зорлук-зомбилигиға қарши тәрғип қилғучиларниң бири еди. Джон Болл король

Джон Боллниң деханлар билән учришиши

сотиниң сатқунлиғини, епископларниң ачкөзлүгини вә феодалларниң рәһимсизлигини ашқарилиди. Лондонниң көмбәғеллири қозғилаңчиларға дәрвазини ечип бәрди. Деханлар король тәрәпдарлириниң өйлирини булап-талап, бәзи рәқиплирини һәтта өлтүрүвәтти. Шәһәрдикі топилаң пәйтидә көплигән гунасиз адәмләрму деханларниң һужумыға учрап, қаза болди.

Король Ричард II қозғилаңчилар билән учришишқа мәжбур болди. *Қозғилаңчилар мундақ тәләпләрни қойди*: шәхс әркинлиги, барщинини йоқитиш; йәрни пайдиланғанлиғи үчүн йәр егисигө пәкәт ахчилик төләм төләш; шәһәр вә йезиларға сода әркинлигини бериш; қозғилаңчиларға кәчүрүм елан қилиш вә уларни тәқиплимәслик вә һаказа. Король бу тәләпләр билән келишип өз вәдисидә туридиганлиғини билдүрди. Нәтижидә деханларниң көпчилиги Лондонни ташлап, өз йезилириға тарқишип кәтти. Бирақ қозғилаңчиларниң иккинчи топи бу хил йол қоюшларға қанаәтләнмәй, Уот Тайлер вә Джон Болл билән биллә Лондонда қелишти. Улар король билән иккинчи мәртә учришип, қошумчә йеңи тәләпләрни алға сүрди.

Бу тәләпләр: епископлар вә монастырьларниң йәрлирини тартивелип, уларни деханларға бөлүп бериш; корольдин башқа барлық инглизларниң өз ара баравәрлигини орнитиш; дворянларниң имтиязлирини мәнъий қилиш. Король деханлар билән музакириләр жүргүзүватқан чағда Лондонниң мәри Уот Тайлерни өлтүрди. Король деханларға көплигән вәдиләрни берип, уларни өйлиригө қайтишқа көндүрди. Йетәкчисидин айрилған қозғилаңчилар Лондондин чүшкүнлүк һаләттә тарқишиду. Қозғилаң партлиған йәрләрдә король сотлири ишқа киришип, қозғилаңчиларни қаттиқ жазалайду. Қозғилаң инглиз короли вә феодаллириниң әрвайини учириду. Улар деханларни мәлум чәктин артуқ езип-булаш, сөзсиз исиянға елип келидиганлиғини чүшиниду. Деханлар көп өмәс имтиязларға еришиду.

Ениқла

XIV—XV əsирләрдә Франция вә Англиядә деханлар қозғилаңлириниң пат-пат йүз бериш сәвәплири нәмидә?

Билимиңни тәкшүр

1. Деханлар қозғилициниң қатнашқучилири қандақ мәхсүтләрни көзлиди?
2. Жакерия қозғилициниң йетәкчиси ким болди?
3. Уот Тайлер йетәкчилигидики қозғилаңға кимләр қатнашти вә қандақ тәләпләрни алға сүрди?

Король Ричард II

§ 15. ЕВРОПИДИКИ ФЕОДАЛЛИҚ УРУШЛАР

Будәристө:

- Англия вә Франция оттурисиди 100 жилға созулған урушниң сәвәвини, беришини вә нәтижилирини билидіған болумиз;
- супалилиқурушларниң алаһидилигини чүшинимиз;
- феодаллиқурушлар вә мәркәзләштүрүлгөн дәләтләрниң қурулуши арисиди мұнасивәтни ениқлаймиз.

Тирек сөздәр

Англия
Франция
Плантагенетлар
Ланкастерлар
Һалқызылгүл
Йорклар
Ақ қызылгүл
Генрих VII Тюдор

Филипп IV “Камәтлик”

Йүзжиллик уруш — бу Англия вә Франция оттурисида тәхминән 1337 вә 1453-жилларниң арилиғида йүз бәрген һәрбий тоқунуш. Бу уруш бәзи үзүлүшләр билән 116 жилға созулди. Бу тоқунушқа умумий тәриплімә беридиған *Йүзжиллик уруш* аталғуси кейинәрәк пәйда болди.

Урушни инглиз короли Эдуард III башлиди. У Капетинглар супалисидин чикқан француз короли Филипп IV “Камәтликниң” аниси тәрәптин туқини еди. 1328-жили Капетингларниң беваситә әвләди Карл IV ватап болғандын кейин Салий қануни бойичә Филипп VI Валуаға таж кийгүзүлүп тәхткә олтарғузди. Бу чағда Эдуард III өзиниң француз тәхтигә деген һоқуқини жәкалиди. Буниңдин ташқири, монархлар арисида ихтисадий турғудин муһим, сөз йүзидә инглиз тәхтиниң мүлки, әмәлиятта болса Францияниң назаритидики Гаскон тәвәси үчүнму өз ара зиддийәтләр можут еди.

Урушниң дәсләпки басқучи Эдуард III үчүн утуқлуқ болди. 1340-жилқи Слейс түвидиқи деңиз жәңидә инглизларниң куруклуққа чиқишиға тосалғу болуватқан француз флоти толук тар-мар қилинди. Шуниндин башлап Эдуард III ниң флоти деңизда толук һөкүмранлиққа егө болуп, Ла-Маншқа назарәт орнатти.

Ойлан

Йүзжиллик уруш дәп атилишиниң сәвәви немидә?

Эдуард вә Филипп әскәрлириниң 1346-жили 26-августта Креси түвидә учришиши француз армияси вә унииттипакдашлириниң мәғлубийити билән аяқлашти. Әнді инглиз әскәрлири шималға қарап тосалғусиз сил-

жип, 1347-жили Қалени алди. Бу әһвал инглизларниң муһим стратегиялык ғәлибиси болди вə Эдуардқа өз әскәрлирини қуруқлукта тутушқа мүмкинчилик бәрди.

1356-жили Эдуард III ниң оғли башкурған 30 миңлик инглиз әскири Гасконияға бесип кирип, Пуатье түвидә французларға қаттық зәrbə бәрди. 1359-жили Лондон келишими имзаланды, униң бойичә Аквитания инглизларниң қолиға өтти.

XVI әсирниң иккинчи йерими Англияниң ички вə ташқи сəясити үчүн муваппəқийәтсиз болди. Бу французларға 1372-жили Пуатьени, 1377-жили Бержеракни азат қилишқа мүмкинчилик яратти. 1396-жили Франция вə Англия оттурисида вақитлиқ сүлни-келишим имзаланды. 1415-жили 25-октябрьдә Азенкур түвидики жəндə инглизлар ғәлибə қазанды.

Нал вə ақ қызилгүллəр урушы — Плантагенетлар сулалисиниң икки путиғи — Ланкастерлар (гербида “нал қызилгүл”) вə Йорклар (гербида “ақ қызилгүл”) оттурисидики инглиз тəхти үчүн болған уруш. Бу уруш оттuz жилға созулуп (1455—1485), накимийәткə Ланкастерлар сулалисиниң жирақ туққини Генрих VII Тюдорни елип кəлди. Урушниң асасий сəвəплириниң бири — Англияниң еғир ихтисадий әһвали еди. Ланкастерлар, асасəн, шималдики арқида қалған Уэльс вə Ирландияниң баронлириға таянса, Йорклар ихтисадий жəhəттин тəрəққий-лəнгəн Англияниң жəнубий-шəрқидики феодалларға арқа тириди. Әркин сода вə қол һүнəр-вəнчиликниң риважлинишиға мəнпийәтдар оттура дворянлар, содигəрлəр вə наллиқ шəhəрликлəр Йоркларни қоллиди.

Йүзжиллиқ уруштиki мəғлубийəт инглиз баронлириниң арисида һəкүмəткə қарши наразиликни пəйda қилди. Униң үстүгə король Генрих VI Ланкастерниң рəпиқиси мəликə Маргаритиниң теги наллиқ французлардин еди. Хəлиқ уни рəһимсизлиги үчүн өч көрəтти. Мəликə вə униң тəрəп-дарлири пəкəт шəхсий бейиш һəм

Король Ричард Босворт
йерим арилидики жəндə

мәнпийәтнила қөзлиди. Әл ичидә тәртипсизлик вә наразилиқтар орун алди.

Мәликә вә уинىң әтрапидикиләрниң асасий рәқиплири корольниң жирақ туққанлири — Йорклар сулалиси болди. Ланкастер вә Йорк сулалиириниң әждади Эдуард III Плантагенет еди. Бу икки сулалиниң оттурисидики тәхт үчүн талаш-тартишлар узақça созулған қанлик тоқунушларға елип кәлди. Йоркларниң туғида ақ, Ланкастерларниң туғида һал қызилгүл сүрити өкис етилди. Шу түпәйли бу уруш “Һал вә Ақ қызилгүлләр уруши” дәп аталди.

Пүткүл инглиз феодаллири әлдә өз ара дүшмәнләшкән икки топқа бөлүнди. Уларниң һәрқайсиси король тәхти үчүн күрәштә сулалиларниң бирини қоллиди. Уруш сулалә-феодалларниң бир-бирини түгәл дәрлик қирип болған пәйтидила амалсиз тохтиди.

1485-жили Ланкастерларниң Франциядә яшаватқан туққини Генрих Тюдор һакимийәт бешидики Йорклар сулалисигә қарши уруш башлиди. Шу жили август ейида Босворт түвидики жәндә Ричард III Йорк йеңилип, өлүм жазасиға кесилди. Мошу ахирқи тоқунуш билән Һал вә Ақ қызилгүлләр арисидики мажраларму аяқлашти. Генрих Тюдор (1485—1509-жиллири һөкүмранлық қилди) Генрих VII дегендән нам билән Англияниң короли дәп жақаланды. У Эдуард Йорк IV ниң қизи Елизаветиға өйлинип, өзиниң туғида Һал вә Ақ қызилгүлләрни мәңгү ажralмайдыған қилип бирләштүрди.

Ойлан

Һал вә Ақ қызилгүлләр арисидики урушниң маһийити немидә?

Генрих Тюдор VII ниң вақтида король һакимийити мустәһкемләнди. У феодалларниң һәrbий отрядләр тутушини мәнъий қилди, бекінғуси кәлмігән әмәлдарларниң қәлъәлирини вәйран қилди, уруш беришида қаза болған герцог вә графларниң йәр вә унванлирини өз тәрәпдарлири арисида тәхсимлиди. Өз ара зиддийәтләрдин һалсизланған рыцарълар вә шәhәр турғунлириму Генрих Тюдор VII ни қоллап-қувәтлиди.

Шундақ қилип, һал вә ақ қызилгүлләр уруши нәтижисидә инглиз тәхтиниң бешиға *Тюдорлар сулалиси* келип, 117 жил мабайнида Англиядә һөкүмранлық қилди.

Билимиңни тәкшүр

1. Йүзжиллик урушниң асасий сөвәплири қандақ болди?
2. Һал вә ақ қызилгүлләр уруши харakterи жәhәттин қандақ урушқа ятиду?
3. Генрих Тюдорниң һакимийәткә келишигә қандақ сөвәплөр тәсир қилди?

§ 16. ЖАННА Д'АРК ВӘ ЙҰЗЖИЛЛИҚ УРУШТИКИ ФРАНЦИЯНИҢ ҒАЛИБИЙИТИ

Француз хәлқиниң басқунчиларға қарши күриши. 1360-жили Англия вә Франция арисида келишим (сұлғи) түзүлди. Униң бойичә Франция территориясиниң үчин бир бөлиги инглизларниң қол астиға өтиду. 1369-жили уруш қайтидин давамлашти. Французлар инглизларға сезиләрлик зәrbə берип, бираз йәрлирини қайтурувалди.

1415-жили инглиз әскәрлири Францияниң шималида жүрүшкө чиқти. Азенкур дегендә француз әскәрлири сан жәһәттин көплигиге қаримастин, вәйранә йецилди. 1420-жили французлар үчүн уларниң номусини дәпсәндә қилидіған шәртнамә түзүлди. Униң бойичә Франция өзиниң мустәқиллигидин мәһрум болуп, Бирләшкән инглиз-француз корольлуғиниң бир бөлиги болупла қалды. Мошу шәртнамигә қаримастин, француз короли вапат болғандын кейин, униң 15 яшлик оғли әлниң жәнубиға қечип берип, өзини Карл VII дегендә нам билән (1422—1461) жақалиди. Уруш қайтидин давамлашти. 1428-жили инглизлар Орлеан шәһирини қоршавға алди. Бу шәһәрни алса, инглизлар үчүн жәнупқа апридиған йол ечилатти.

Еникла

17 яштиki Жанна д'Арк Йұзжиллиқ урушта қандақ роль ойниди?

Жанна д'Арк. 1428-жили инглизлар Орлеан шәһирини қоршавалғанда әлдики сәясий мәйданға әркпәрвәр қызы Жанна д'Арк чиқти. У Орлеанни азат қилиш үчүн Франция тәхтиниң мирасхори Карл VII дин әскәр сориди. Әскәрләрниң роһини көтирип, Орлеан шәһирини азат қилди. Жанна д'Аркниң бу хил қәһриманә паалийәтлири пүткүл французларниң миллий роһини көтәрди вә инглизларни тар-мар қилип, Реймс шәһиридә Карл VII ниң тәхткө олтирип, таж кийишигә мүмкінчилік яратти. Мошу пәйттә тәхтниң йенида король туғини тутқан Жанна турди. 1430-жили Компъен түвидики урушта Жанна

Будәристә:

- өз Вәтининиң әрқинлиги үчүн күрәшкән батур французқызы Жанна д'Арк төгрилиқ билимиз;
- Франциядә мәркәзләшкән дәләтниң қурулуш тарихи билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр

азатлық үчүн күрәш әлниң сәясий бирлишиши

Жанна д'Арк

әсиргә чүшүп қалиду. Инглизлар Жаннани жодигәр дәп әйип-ләп, 1431-жили отта көйдүрүп, қетъл қилиду. Жанна д'Аркниң өлүмимү урушниң беришиға тәсир қилди, французларниң миллий нар-номусини тәврәтти вә миллий-азатлиқ урушқа улашти. 1453-жили Кастильон дегән йәрдә Йүзжиллик урушниң ахирки жәні болуп, униңда инглизлар тар-мар қилинди. 1453-жилқи 17-июльда Бордо түвидә болған жәң французларниң пайдисиға һәл қилинип, инглизларниң тәслим болуши (капитуляция) урушқа нұктә қойди.

Ениқла

Англия вә Францияниң арисидики феодаллиқ уруш билән Францияниң бирикиши арисидики мұнасивәтни ениқлаңдар.

Әлниң сәясий бирлишиши. Францияниң Йүзжиллик уруштиki ғалибийити уни сәясий жәһәттин бирләштүрүшни аяқлаштурушниң шарт-шараитлирини пәйда қилди. Йүзжиллик урушниң бешидики муваппәқийәтсизликләр турақлиқ армияниң артуқчилигини еник көрсәтти. Бирақ у чағда дөләт ғәзнисидә турақлиқ армияни тәшкилләш үчүн мәбләғ йоқ еди. Мундақ малийәвий асас пәкәт уруш пүткөндін кейинла топлинишқа башлиди. Инглизлар билән уруштиki ғәлибиләрни пайдилинип, король Карл VII Баш штатлардин армияни тутуш үчүн һәр жили жиғилидиған мәхсус селикни жәрий қилишни тәләп қилди. Униң тәливи орунланды. Дөләтлик ғәзнидин мааш алидиған мунтәзим армияниң атлиқ вә пиядә әскәрләр топи тәшкилләнди. Бу король һакимийтини мустәһкәмләшкә ярдәмләшти. Армия беваситә корольға бекинидиған болди. Әндиликтә Баш штатларниң корольға бурунқидәк һажити болмай қалди. Король дөләтни беваситә өзигә бекинде әмәлдарлар арқилиқ башқуруп, муһим дөләтлик мәсилиләри йеганә һалда һәл қилидиған болди. XV әсирниң ахирида Францияни бирләштүрүш аяқлашти. Мәркәзләштүрүлгөн күчлүк дөләтниң асаси селинди.

Издән

Француз хәлқиниң басқунчиларға қарши миллий-азатлиқ күриши қандақ аяқлашти?

Билимиңни тәқшүр

1. Жанна д'Аркниң қәһриманлиғи қайси вақиәгә бағлиқ болди?
2. Карл VII қайси шәһәрдө таж қийди?
3. Немә сөвәптиң Жанна д'Арк француз хәлқиниң ядидә мәңгү сақланди?

§ 17. ЕВРОПИДИКИ МӘРКӘЗЛӘШКӘН ДӨЛӘТЛӘРНИң ҚЕЛИПЛИШИШИ

Европа дөләтлириниң бир мәркәзгә бирлишишиниң шәрт-шараитлири. Европа әллириниң сәясий бирлишиш жәрияни узаққа созулди. Болупмұ Англия вә Францияниң сәясий бирлишиши узаққа созулған қанлик урушлар билән қатар жүрди. Бу урушларниң ичиидики өң еғири 1337—1453-жж. арилиғида йүз бәрген “Йүзжиллик уруш” болди.

Францияниң бирлишиши. Францияниң мәркәзлишиши XII ə. башланды. Францияниң Йүзжиллик уруштики ғәлибиси (1337—1453) сәясий жәһәттин бирлишишни аяқлаштурушниң шәрт-шараитлирини қелиплаштурди. Инглизлар билән болған уруштики ғәлибини утуқлуқ пайдилинип, пүткүл дөләтлик ишларни корольниң өзи һәл қилидиган болди. Францияни бирләштүрүш асасән Карл VII ниң оғли Людовик XI ниң вақтида (1461—1483) аяқлашти. Король һакимийитиниң күчийиши ақсүйәк феодалдарға яқмиди. Өз әркинлигидин айрилишқа башлиған улар корольға қарши иттипаққа бирләшти. Лекин “дө” деген тәхәллусқа егә болған Людовик XI наһайити мәнир вә өвришим сәясун болуп, өз рәқиплирини өзи қурған тор-тузаққа арқа-арқидин чүширишкә башлиди. Өз мәхситигә йетиш үчүн у түрлүк һейлә-микирләрни қолланды. XVI ə. бешіда Францияниң сәясий-ихтисадий күч-қувити ешип, пүткүл әл бир мәркәзгә бирләштүрүлгән һакимийәткә — король һакимийитигә бекіндурулди.

Будәристө:

- Европадөләтлириниң бир мәркәзгә бирлишиш сәвәплирини ениклаймиз;
- Феодаллық урушлар вә мәркәзләштүрүлгән дөләтләрниң қурулуши арисидики мұнасивәтни ениклаймиз.

Тирәк сөздөр

Франция
Англия
Король һакимийити
Баш Штаттар
Тюдорлар

Людовик XI

Ойлан

Францияни бирләштүрүшни қайси король аяқлаштурды?

1539-ж. Франция короли Франциск I дөләтлик тил сұпитидә француз тилини жарый қилди. Мошу вақиттін башлаң дөләт-

Мария Тюдор

Елизавета I

тики рәсмий һөжжәтләр латин тилида әмәс, бәлки француз тилида жүргүзүлүшкә башлиди. Феодаллик жәмийәтниң ичидә капиталистик ишләпчиқириш шәкиллинишкә башлиди. XVI ә. бешида мануфактурилик ишләп чикириш пәйда болди.

XVII ә. бешида ташқи содини тәрәккүй әткүзүш мәхситидә Франция Америка қытъесидин йеци мусәмликтә йәрләрни бесивелишқа киришти. XVII ә. иккинчи йеримида Франциядә чәксиз, мутлақ (абсолют) монархия бирә-тола орниди вә әлдики һөкүмранлық корольниң қолиға топланди.

Англияниң бир мәркәзгә бекинишиниң аланидиллири. Англияниң мәркәзлишиши төрт әсиргә созулди. Англияни бир мәркәзгә бирләштүрүшни башлыған Генрих VI болди. Униң һөкүмранлиғи вақтида “Нал вә Ақ қызилгүлләр уруши” охшаш сулалиләр ара урушлар йүз бәрди. Узакқа созулған урушлар нәтижисидә, 1485-ж. һакимийэт бешиға әлни бирләштүргән король Генрих VII Тюдор кәлди. 1485-ж. 1603-жилғичә Англияни *Тюдорлар сулалисидин* чиққан корольлар идарә қилди. Уларниң вақтида король

һакимийити күчийип, чәксиз һөкүмранлық түс алди. Король Генрих VIII 1534-ж. Англия чиркосини Римға болған бекиндиліктин азат қилди. Әнди чиркониң башчиси король дәп жәкаланди. Генрих VIII елим-селик жиғидиған мәхсус палатини қурди. 1535—1558-жж. Генрих VIII ниң қизи Мария Тюдор һөкүмранлық қилди. Реформация әрбаплирини тәқипкә учратқини үчүн көпчилик униңға “қан ичәр” дәп ләкәм қойди. Мария өлгөндөн кейин тәхткә Генрих VIII ниң иккинчи қизи Елизавета I (1558—1603) олтарди. Униң вақтида инглиз абсолютизми аланидә чиңиди.

Чирко миллий дәп етирап қилинип, абсолютизмниң әң муһим таянчисига айланди. 1607-ж. Англияниң дөләтлик гимни қобул қилинип, тунжға мәртә ижра қилинди. Тюдорлар сулалиси пүткүл әлни қол астиға бирләштүрди. Исиянчи ақсүйәкләрниң наразиликлири бесип ташланди, содиниң риважлиниши қоллап-қувәтләнди. Һакимийэттикиләр вәтәнлик ишләпчиқиришниң риважлинишини қоллап, башқа әлләрдин әкелинидиған тәйяр буюмларға жуқури баж ғелигини бәлгүлиди. Тюдорлар хам әшия вә йемәк-ичмәкни

чэт әлгә чиқиришни қәтъий мәнъий қилди. Тюдорларниң вақтида инглизларниң мустәмликиләш экспансияси техиму күчәйди. XVII ə. бешида Тюдорлар сулалисинаң утуқлук жүргүзгән ички вә ташқи сәясити Англияни Европидики илғар дөләтләрниң сепигә қошти.

Германия тәрәкқиятиниң аләнидилиги. XVI ə. Германияниң өң бай дөләт болуш мүмкинчилиги наһайити зор еди. Германия дуниявий сода йолидики қолайлық йәргә орунлашти. Бирақ мошу хил утумлуқ тәрәплиригә қаримастин, Германия ихтисадий тәрәкқият жәһәттин арқыда қаливәрди. Мундақ арқыда қелишниң көплигән сәвәплири бар еди. Уларниң өң асаслиғи — өлниң сәясий жәһәттин тарқақ, чечилаңғу болушыда еди. Чүнки Германия у кәмдә өмәлиятта өз ара мунасивәтлири тамамән үзүлгән ушшак князьликләрдин ибарәт еди. Һәрбир князь өз ахчисини чиқарди, елим-селик жигди, сот ишлирини жүргүзді. Мундақ тарқақлық әл ихтисадиниң тәрәкқий етишигә тосалғу болди. Реформациядин кейин Германияниң тарқақлығи техиму күчәйди. Мәркәзлишиш жәрияни Германиядә тамамән журмиди, пәкәт тәвәлик мәркәзләштүрүшла өмәлгә ашти. Фәрбий Европида XV ə. бириңчи йеримида чон шәһәрләр тәрәкқий етип, жирик карханилар пәйда болди. Ахчиниң әһмийити күчийип, у содиниң риважлинишиға сәвәпчи болди.

Издән

Франция вә Англияниң бир мәркәзгә бирлишишигә қандақ әһваллар тәсир қилди? Немишкә Германия бир мәркәзгә бирлишәлмиди?

Еникла

Феодаллиқ урушлар вә мәркәзләштүрүлгән дөләтләрниң қелиплишишини тәтқиқ қилип, уларниң арисидики мунасивәтни ениқлап, өз пикринларни билдүрүңлар. Синипдишиңларниң пикриниму аңлап көрүңлар.

Билимиңни тәкшүр

1. Франция короли Франциск I дөләтлик тил сүпитидә француз тилини қайси жили жәрий қилди?
2. Англияниң бир мәркәзгә бекинишида қандақ аләнидиликләр болди?
3. Германияниң тәрәкқиятта арқыда қелишиниң сәвәплири немидә?

ҒӘРИП ВӘ ШӘРИҚТИКИ АБСОЛЮТИЗМ

§ 18. ФЕОДАЛЛИҚ ДӨЛӘТЛӘРНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТ ДӘВИРЛИРИ

Будәристө:

- Европидики феодаллиқ дөләтләрниң тәрәққият дәвирлирини ениқлаймиз.

Тирәк сөзлөр

Турақсиз дөләтлик бирләшмиләр
Феодаллиқ тарқақлық
Мәркәзләштүргүлгөн дөләтләр

Ғәрбий Европинин көплигөн әллиридә феодаллиқ мунасивәтләрниң қелиплишиш жәрияни IX—XI əсирләрдә аяқлашти. Феодаллишиш жәрияниның аяқлишиши мурәккәп шараптта өтти, бирини иккинчиси алмаштуруп турған турақсиз дөләтлик бирләшмиләр пәйда болушқа башлиди. IX—XI əсирләрдә Европида йеңи дөләтләр тәшкиллинип, этницип үеңи топ вә хәлиқләрниң шәкиллиниш жәриялари жүрди. Италия вә Франциядә феодаллиқ қурулма, асасөн, X əсирдә аяқлашса, Англия вә Византиядә бу жәриян XI əсирниң ахира, әнді Германиядә болса пәкәт XII əсирниң бешидила орниди. Скандинавия әллиридә болса феодализмға өтүш жәрияни наһайити аста жүрди.

X—XI əсирләрдә Европида чечилаңғулук бесим болуп, қәлъәкорғанлар көпләп пәйда болушқа башлиди. Қәлъәләр (замок) феодалниң сәясий, сот, мәмурый, һәrbий һөкүмранлиғиниң мәркизи еди. X əсирдике қәлъәләр икки қәвәтлик яғач мунарилар еди. Униң жуқарқи қәвитини феодал өз аилиси билән егәллисө, төвәнки қәвитигә униң ясақ вә хизмәтчилири орунлашти. XI əсирниң бешидин бу хил қәлъәләр таштин селинишқа башлиди.

Ойлан

Феодаллиқ мунасивәтләрниң қелиплишишида қандақ алаһидиликләр болди?

X—XI əсирләрдә Европидики армияниң асасий түри атлик əскәрләр болди. Һәrbир феодал сенյорға атлик əскәр сепидә хизмәт қилишқа тегиш болди. Бу дәвирдике рыцаръларниң асасий қурали шәмшәр вә узун нәйзә болди. Савут вә қалқан қоғданиниш үчүн хизмәт

Оттура əсирлик йәрмәңкә

қилди. Кейинәрек, йәни XII—XIII əсирләрдә рыцарьларда полат савутлар пәйда болди. Француз корольлуғиниң асасини 843-жили имзалаған Верден шәртнамиси салди. Француз корольлуғиниң этнико-тәркиви мурәккәп болди. Әлниң сәясий мәркизи шималий-шәриқтә еди. Турақлиқ пайтәхт болмиди. Король Ланада, X əсирниң ахирида Париж шәһиридә турақлашти.

Король, асасән, шималдикі француз хәлқиниң алий һөкүмрани болди. Король ғожиличириниң муһим соң иккі дәрия — Сена вә Луараниң оттура еқиниға, шундақла жәнуптин шималға апиридиған қуруқлуктикалық йолларға үстәмлік қилидиған Париж вә Орлеанда орунлишишиниң Франция тарихи үчүн әһмийити зор болди.

VI əсирниң ахирида Италия территориясиниң бесим бөлигини лангобардлар бесивалди. Лангобардлар вақтида барлық территория герцоглукларға бөлүнди. Лангобард корольлири Павия шәһирини пайтәхт қилди. 756-жили Папа дөлити пәйда болди. Италиядыки феодалдик мұнасивәтләрниң қелиплишиши VIII—IX əсирләрдә жүрди. Италия тарихиниң башқа Европа әллири билән селиштурғандықи алайдидағы, унинде шәһәрләр саниниң нағайити көп болуши еди. Бирақ Италия биртуташ, мәркәзләшкән әл болмиди. Бу — Италияниң тәрәкқиятиға көп тосалғу болди.

Норманлар дәп аталған қәбилиләр — назирқи норвег, швед вә даниялықтарниң әждатлири. Улар Европиниң шималида нағайити қатал тәбиий шараитларда наят кәчүрди. Норманлар Шималий вә Балтиқ деңизлирида белиқ олап, өз күнини кәчүрди. Улар Европидиқи мәшһур деңизчилар еди. Улар кичик, бирақ нағайити

пухта, тез үзидиған кемиләрни яси迪. Бу кеминиң арқа тәрипи учлук түмшүқлук болди. Бу наңжет болған әһвалда палақларни қайта орунлаштуруп, тәтүр қарап үзүшкиму мүмкінчилик берәтти. Кемиләрниң түмшүғи, адәттә, әждиһа яки иланниң бешіға охшаш оюлуп ясилатти. Бу уларниң диний етиқатиға бағлиқ вә дүшмәнгә һәйвә көрситиш мәхситидә шундақ ясилатти. Норманлар компасни билмигән билән, юлтузлар арқилик өз йоллини тепип кетәләтти. Норманлар IX өсир мабайнида Шималий Германия, Франция вә Англияни булап-талашни давамлаштурди. Скандинавия әллиридики феодаллишиш жәрияниның өзигә хас аләнидилликлири болди. Бу аләнидиллик Скандинавияниң географиялық шарайтиға бағлиқ еди. У йәрдә балдурқи феодаллик дәвир XII—XIII өсирләрдә шәкилләнди.

Британиядә (вақит өтүп бу территория Англия дәп атилишқа башлиди) V өсирниң иккінчи йеримидин VII өсирниң бешігічә болған дәвирдә бирнәччә варварлиқ англосаксон корольлуқлири пәйда болди. VII өсирниң ахиридин башлап англосаксон дәләтлиридә феодаллишиш жәриянилири башланди. Англиядыки феодаллишишниң асасий сәвәви — корольниң ясақчилар вә чирко мәһкимилиригә йәрни аммивий рәвиштә соға қилиши болди. Йәрни соға қилиш мәхсус грамотилар билән тәстиқләнди вә “бокленд” дәп аталди. Боклендниң пәйда болуши билән Англиядә жирик йәр егәлләш пәйда болди. Испания территориясини вестготлар, вандаллар, аланлар, свевлар маканлиди.

Оттура өсирлик қәлъә

709-жили әрәпләр Вестгот корольлуғиниң территориясигә йетип көлди. Бу басқунчилиққа әрәпләрдин башқа, Шималий Африкиниң йәрлик турғуналири болған берберларму қатнашти. 711-жили уларниң Испанияни бесивелиши башланди.

755-жилғиң мусулманлық Испания Дәмәшк хәлипилигиниң тәркивигә кирди. Униң пайтәхти Кордова шәһири болди. Ихтисадий жәнәттин елип қариғанда, мусулманлық Испания оттура әсирлик Европиниң гүлләнгән тәвәлириниң бири болди. Мусулманлық Испанияниң алий дәрижидә риважланған шәһәрлик цивилизацияси Оттура әсирлик Фәрбий Европиниң мәдәний тәрәкқиятиниң асасий базиси болди. Кордова, Севиль, Толедо тайфлириниң зайирлиқ мәктәплиридә һоқуқ, философия вә тарих охшаш пәнләр турақлиқ оқутулди. Кордова хәлипилигиниң китапханисида 400 минд китап болди. Әрәпләргә қаршилиқ пәкәт йерим аралниң шималидики тағлиқ наһийәләрдилә көрситилди. Бу йәрдә испанлық христианлық дөләтләрниң асаси селинди.

Шәрқий вә Мәркизий Европида бирнәччә славян дөләтлири қелиплашти. IX әсирдә пәйда болуп, IX—X әсирләрдә шәрқий славянларниң бешини қошқан, Ладогидин Шималий Днепр яқисиғичә вә Неман, Припять қапталлиридин Ока вә Волга дәриялириниң арилиғиғичә болған территориягә орунлашқан Рус дөлити қелиплашти. Шундақла X әсирдә Фәрбий славян қәбилилири вә Одра, Варта, Висла вә Балтиқ деңизи яқилиридики қәбилилик князьликләрдин тәшкилләнгән Польша дөлити пәйда болди. Балқан йерим арилиниң шәрқий бөлигини Византия империяси егәллиди.

Хәлиқләрниң нами билән бағлиқ йәр намлири

Хәлиқ нами	Йәр нами
Лангобардлар	Ломбардия
Бритлар	Бретенъ, Британия
Франклар	Франция
Англлар	Англия

Ойлан

Римлиқлардин башлап, Британияға бесип киргәнләрниң тизимини түз.

Билиминиң тәкшүр

- Норманлар деген кимләр?
- Кордова шәһири вә шу намлиқ хәлипилик һәққидә немиләрни билисиләр?

§ 19. АНГЛИЯ, ФРАНЦИЯ ВӘ РОССИЯДИКИ АБСОЛЮТИЗМНИҢ АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

Бұдәристә:

- Ғариптика монархия түрлирини ениқлаймыз;
- Мұтлақ монархияның мәнасини чүшинимиз;
- Парламент, БашШтаттар, БоярларДумиси чүшәнчилири билән тонушимиз.

Тирәк сөздәр

Абсолютизм
Парламент
Башштатлар
БоярларДумиси

Кейинки оттура өсирләрдә Фәрбий Европиниң Англия, Франция охшаш дәләтлиридә чәксиз һакимийәт орниди. У абсолютлук яки мұтлақ һөкүмранлық дәп аталды.

Абсолютизм — дәләтни идарә қилишниң бир тури (латинниң чәксиз дегендеген сөзидин елинған). Абсолютизм вақтида алий һакимийәт толуқ һалда бир адәмниң қолигила топлиниду. Қанун чиқириш, ижрай вә сот һакимийити бир адәмниң қолида болди.

Ениқла

Англия мисалида абсолютлуқ түзүмгө дәләтниң географиялық орунлишиш әһвалиниң тәсир қилишини чүшәндүрүңлар.

Абсолютлуқ монархияның асасий бәлгүлири: корольниң сөзи пүткүл өл үчүн қанун болди; король ғәзинин өз әркічә башқурди; сотларни өзи тайинлиди; армияни өзи башқурди; селиқ мөлчәрини өзи бәлгүлиди; селиқ жиққучиларніму өзи тайинлиди; әлниң пүткүл аһалиси корольниң пухраси дәп һесапланды.

Инглиз абсолютизми. XVI өсирниң бириңчи йеримида инглиз королиниң һөкүмранлиғи шималий графлиқлар билән башқыму чәтки тәвәләрдә күчәйтілди. Чәтки тәвәләрни башқуруш үчүн мәхсус мәһкимиләр қурулди. XVI өсирдә Англиядә абсолютлуқ түзүм орниди. Инглиз абсолютизминиң үч алайынилиги бар. *Бириңидин*, йәрлик җайларда бюрократиялық аппарат техи ажыз болди. Йәрлик идарә қилиш өз әһмийитини йоқатмиди. Графлиқлар вә жирик шәһәрләрдик мұһим хизмет-лавазимлар асасән джентри вәкиллири вә шәһәр буржуазияси арисидин сайланди. *Иккінчидин*, Тюдорлар өз һөкүмранлиғини күчәйтиш үчүн *парламентніму* пайдиланды. Парламент — қанун чиқарғучи орган. У икки палатидин ибарәт болди. Бириңи палата *lordlar палатиси* дәп аталды. Униңға жирик йәр егиликлириниң вәкиллири — герцог, граф вә баронлар сайланди. Иккінчи палата *жамаәлдер палатиси* дәп аталды. Парламентниң ушшак вә оттура дворянлардин қурулған корольға бекінде иккінчи палатиси король һөкүмранлиғиниң күчийишигө мәнпийәтдар болди. Корольдин жирик йәр өлчүклирини алған жуқарқи палата

вәкиллириму король һакимийитиниң күчийишигә мәнпийәтдар еди. Инглиз абсолютизминиң йәнә бир алайидилиги турақлиқ армияниң болмаслиғи билән бағлиқ. Географиялик орунлишиш алайидилигигә бағлиқ инглизлар һәрбий флотқа көп көңүл бөлди, пиядә әскәрләр болса кона отрядләр һалитидә сақлинип қалди.

Тюдорлар һакимийити. Англиядә абсолютизмни күчәйткән Тюдорлар сулалиси. Тюдорлар дворянларниң мәнпийитини қоғиди. 1489-жилдин башлап қоршаш сәяситигә қарши парламент бирнәччә акт чиқарди. Қанунниң орунлинишини назарәт қилиш үчүн XVI әсирниң биринчи йеримида икки комиссия қурулди. Тюдорлар инчикә тивитлиқ жуң ишләп чиқиришиниң риважлинишиға қоллаш көрсәтти. Аbsoluteтизмни күчәйтиш үчүн Тюдорлар чирко исланини әмәлгә ашурди. Чирко исланини Генрих VIII ниң вақтида башланди. 1534-жили парламент инглиз чиркосини Римға болған бекіндиликтиң бошитип, “Супрематия акти” бойичә инглиз чиркосиниң башлиғи Англия короли дәп жақаланди. Супрематия Акти — инглиз чиркосиниң католик чиркосидин бөлүнгөнлиги тоғрилиқ бәкитилгән инглиз парламентиниң 1534 вә 1559-жиллардик Акти. Бу Англиядыки реформацияниң ипадилиниши еди. Реформация асасида миллий протестантлиқ чирко шәкиллинип, у абсолютизмни күчәйтишниң қурал-васитисигә айландурулди.

1625-жили тәхткә Карл I олтарди. Йеңи король өзигө селиқ жиғиш һокуқини беришни тәләп қилди, бирақ парламент буниңға келишмиди. Шу сәвәптин Карл I парламентни тарқитип, йәккә

Генрих VIII-ниң таж кийиши

Ришелье

həkumranlıq жүргүзүшкө башлиди. Бирақ Шотландия билән уруш башланғанда, Карл I парламентни қайта чақирип, урушқа мәбләғ елишқа мәжбур болди. Парламент корольға уруш жүргүзүшкө зөрүр хиражәт беришиň орниға, корольниң хизмитигө тәргәв жүргүзүшни башлиди. Шуниндин кейин әлдә инқилап башланди. Нәтижидә Карл I тиран сұпитидә өлүм жазасиға кесилиду. Шундақ қилип, корольниң шәхсий həkumranlıqni күчәйтишкө нишанланған интилиши абсолют монархияниң вәйран болуши билән аяқлашты.

Ойлан

Тюдор һакимийитиниң тәриплімиси қандақ болди?

Француз абсолютизми тәбәқилиқ монархияниң орниға кәлди. Француз абсолютизмини йоқатқан Улук Француз инқилави болди. Франциядикі тәбәқилик вакаләтлик тәшкіл *Баш шататлар* дәп аталды. У — қанун чиқарғучи орган болуп, король һакимийитини чәкләлмиди. XVII əsирниң биринчи йеримида Францияниң сәясий-ихтисадий әһвали биркәдәр яхшиланди. Бу утуқларға қол йәткүзүштә корольниң биринчи министри, кардинал Ришельениң үлүши зор болди. Ришелье Францияни 1624-жилдин 1642-жилғичә башқурди. У пүткүл күч-қувитини мәркизий һакимийәтни мустәhкәмләшкө, ихтисатни тәрәккүй өткүзүшкө, Францияниң башқа әлләр арисидики абройини ашурушқа сәрип қилди. Ришелье феодал ақсүйәкләрниң қаршилигини бесип, бир мәркәзгә бекинидиған һакимийәтни мустәhкәмлиди. У француз абсолютлук системисини тәнтәнә қаздуруп, тәстиқлиди. XVII əsирниң иккинчи йеримида Франциядә чәксиз, абсолютлук монархия түп асасидин орниди вә өлдики həkumranlıq корольниң қолиға топланды. Француз корольлири чиркони өзигә бекиндурувалди. Француз абсолютизмини техиму тәрәккүй өткүзгән Людовик XIV (1643—1715) вә униң кардинали Мазарини король һакимийитини техиму мустәhкәмлиди. Король XIV әлни “дөләт — бу мән” деген қайдә асасида башқурди. Король сарийини Париж йенидики Версаль шәһиригә көчирип, һашамәтлик сарайларни салдурди. Людовик XIV тәхткә 1643-жили келип, 1715-жилғичә дөләт башқурди. Король өз мәйличә селик тайинлап, қанунлар чиқарди. Король Европида дәсләпки турақлиқ, мунтәзим армияниң асасини салди. Людовик XIV

абсолют һөкүмранлиғиниң гүлләш дәвридә уни “Қуяш короли” дәп атиди.

XVI—XVII əсирниң биринчи йеримида Франция Европа əллириниң арисидики әң қувәтлик дөләтләрниң биригә айланди.

Россиядикі абсолютизм. XVI əсирниң ахири вә XVII əсирниң беши Россия тарихидики әң мурәккәп дәвир болди. Россия жәмийити үч ижтимаий топтин тәркип тапти. *Биринчиси* — һакимийәт бешидикиләр, *иккінчиси* — сода-санаәт хизмәтчилири, *үчинчиси* — деҳанлар. Жуқарқы топқа — Москва Улук князи, сарай хизмәткарлири, боярлар вә һәрбийләр тәэллүк болди. Ижтимаий топлар арисидики зиддийәтләр вә һакимийәт үчүн күрәш XVII əсирдә Россиядә қалаймиқанчилик пәйда қилди. Бу дәвир 1584—1613-жиллар арилиғида йүз бәрди. Қалаймиқанчилик дәвриниң башлинишиға 1584-жили Россия падишиаси Иван IV ниң ватап болуши асасий сәвәп болди. Шу жылдин башлап Иван Грозныңиң оғли Федор падишиалиқ қилди. Униң кәйнидә мирасхори болмиғанлиқтан, сарай əтрапидикиләрдин тәхткә үмүткар адәм Борис Годунов болди. У 1598-жили тәхткә олтарди. Борис Годунов — өз заманиниң жирик сәясий вә дөләт әрбаби болди. У Россияниң Европа əллиридин хелә арқыда қалғанлиғини чүшинип, чәт əлләрдин билимлик кадрларни тәклип қилди вә шундақла дворян балилирини чәт əлләргә оқушқа өвәтти. Россияниң диний мустәқиллигини мустәһәмләш, мәнивий жәһәттин күчәйтиш үчүн Россия жәмийитидә патриархниң ролини ашурди.

Ойлан

Россия абсолютизминиң алайдилиги қандақ болди?

Борис Годунов

Борис Годуновниң падиша болушиға əлдики боярлар топи қарши болди. Россиядин қечип, Польшиға барған Чудов монастыриниң монахи өзини Дмитрий дәп тонуштурди. Иван IV Грозныңиң өз вактида 9 йешида ватап болған Дмитрий исимлиқ балиси болған еди.

Польшиниң қоллиши билән өскәр топлиған Лжедмитрий (“ялған” Дмитрий) Москваға қарши жүрүшкә атлиниду. Бу Россия падишилиғида тәхт үчүн риқабәтчиликниң раса овж алған пәйти еди. Шуңлашқа Лжедмитрий өзини падиша дәп жакалиди. 1606-жили Лжедмитрий өлтүрүлди вә һакимийәтни боярлар бесивелип, тәхткә Василий Шуйский (1606—1610) олтарди. 1608-жили поляк

шляхтиси падиша тәхтигә йеци адәм тайинлап, Москваға иккинчи мәртә жүрүш уюштуриду. Лжедмитрий II Москва шәһириниң йенидики Тушино йезисиға келип, шу йәрдин өз һөкүмранлигини жүргүзүшкә башлайды. В.Шуйскийни боярлар қоллимайды.

1609-жили Польша короли Россиягә бесип кирди. Шуйский һакимийәттин кетишкә мәжбур болди вә әлдики һөкүмранлиқни 7 боярдин тәшкил тапқан топ өз қолиға алди. Польша басқунчилигидин Россияни қоғдаш йолида Кузьма Минин вә Дмитрий Пожарскийлар алайидә көзгә чүшти. Уларниң йетәкчилигидики хәлиқ наразилиғи 1612-жили октябрь ейида чәтәллик басқунчиларни тәслім қилды.

Романовларниң һакимийәткә келиши. Москвани азат қилғандын кейин әлдә йеци һөкүмәт тәшкилләш зөрүрийити пәйда болди. 1613-жили февраль ейида Москвада 700 адәм қатнашқан “Земский собор” жиғини чақырилди. Бу собор Россия падишаси сұпитидә 16 яштиki Михаил Федорович Романовни таллайды. Шундақ қилип, Россия тарихида *Романовлар сулалиси* тәхткә чиқиду. М.Ф.Романов 1613—1645-жиллири һөкүмранлиқ қилды. Умумән, Романовлар сулалисiniң һөкүмранлиғи үч әсиргә созулуп, 1917-жилғичә давамлашти. 1649-жили Собор қанунлириниң топлими қобул қилинди. Бу қанун Россиядикі деҳанларниң бекіндилигіни, йәни крепостнойлукни, түп-асасидин бәкитти.

Рус абсолютизминиң муқум шәкиллиниши XVII әсирниң ахири вә XVIII әсирниң бешиға тоғра келиду. У беваситә Петр I ниң исми билән бағлинишлиқ. Петр I тунжә қетим йеңичә идеология вә тәртипләрни қелиплаштуриду. Бу хил өзгиришләр пүткүл һакимийәтниң бир адәмниң қол астиға топлинишини тәләп қилиду. Улук Петр һакимийәт органлирини қайта қурди. Падишадын кейинки алий һакимийәт Сенат болди. Тәбәқилик вакаләтлик тәшкилләр — Земский Собор вә Боярлар Думисиниң паалийити тохтийилди.

Издән

Топта инглиз, француз, рус абсолютизмлирини селиштуруп, жәдвәл түзүңлар

Билиминиң тәкшүр

1. Абсолютлуқ монархияниң асасий бөлгүлири қандақ?
2. Инглиз абсолютизмини күчәйткән қайси сулалә?
3. Тюдорлар инглиз чиркосини қандақ бекіндурди?
4. Ришелье дегендеген ким?
5. Людовик XIV вә Петр I тоғрилиқ немиләрни билисиләр?
6. *Баш штатлар, Парламент, Дума* һөккүдә ейтеп беріңлар.

§ 20. ХИТАЙ ВӘ ЯПОНИЯДИКИ МОНАРХИЯНИЦ АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

Оттура әсирләрдики Хитайниң сәясий әһвали. Оттура әсирләрдики Хитайниң сәясий әһвалиниң аланидиллиги — у бирдә қувәтлик империягә айлинип, хошнилириға нисбәтән басқунчилік урушларни жүргүзсө, йәнә бир дәвирдә ажызлап, шималдики хошнилири — көчмән хәлиқләрниң басқунчиліғиға учрап турди. Балдурқи оттура әсирләрдә шәкилләнгән әң дәсләпки мәркәзләштүрүлгән дөләт Суй империяси (581—617) болди.

618—907-жж. арилиғида могут болған Таң империяси оттураәсирлик Хитайдың әң қувәтлик дөләт болди. Мошу сулалә вақтида оттураәсирлик Хитайға хас монархиялык идарә қилиш типи шәкилләнді.

Дөләт бешида турған монархниң һөкүмранлиғи чәксиз болди вә мирасхорлук йол билән әвлаттин әвлатқа өтүп турди. У рәсмий түрдә “Асман оғли”, йәни император дәп аталди. Императорниң шәхси мүкәддәс дәп һесапланди.

Дөләтни идарә қилиш тармақланған әмәлдарлық-бюрократиялык аппарат арқылы җүргүзүлди. Хизмәткарлардин *емтиһан елиш* системиси жәрий қилинди. Оттура әсирлик Хитайда йәр дөләтниң илкідә болди. Дөләт йәрни үлүшлүк система асасида пайдаланды.

IX—X әә. Хитайда дөләтлик мұлук билән билләжирик йәр мұлукчилигimu өсүшкө башлайду. Мундақ жирик йәр егилирини *күчлүк өйләр* дәп атиди. Жирик йәр егилири өз йәрлиридә толук үстәмлик қилди. Күчлүк өйләрни оттура әсирлик Европа әллиридики феодаллық вотчина вә қәлъә-замоклар билән селиштурушқа болиду. Жирик йәр егилири мәркизий һакимийәткә бекінғуси кәлмәй, әлдә исиянлар пәйда болушқа башлиди. Шуниң билән биллә деҳанлар қозғилаңлириму көпийип кәтти. X ә. бешида деҳанлар қозғилини вә ғулғулирииниң ақи-

Бу дәристә:

- Шәриқ әллиридики монархияниң түрлирини тәрипләймиз;
- Хитайдың Юнлә һөкүмранлиғинин тәрипини ениглаймиз;
- Япониядике Токугава һакимийитиниң маһиитини ениглаймиз.

Тираж сөзләр

Суй
Тан
Мин
Самурай
Сёгунат
Токугава

Таң империясиниң асасини салғуучи
Ли Юань

ветидин Таң империяси ғулайды. Әл қайтидин ушшақ дөләтләргө парчилинип кетиду.

Х ә. оттурисидин башлап Хитайнин сәясий әһвали турақлинишқа башлайды. 960-ж. һакимийәт бешиға көлгөн *Сун сулалиси* пүткүл Хитайни қайтидин бирләштүриду. Бирақ башқуруш аппаратинин һәддидин ташқири көпийип кетиши, аһалидин жиғилидиған селиқларниң өсүши әлниң ички әһвалиға сәлбий тәсир йәткүзиду. Мошу әһвални пайдилинип, әлниң шималиға көчмән қәбилиләр нүжүм ясашқа башлайды. Шуларниң бири — *чжурчженлар* XII ә. оттурида Цзинь намлиқ дөләт қуруп, Хитайға ховуп төнүрди. 1127-ж. улар Сун империясинин пайтәхти Кайфынни бесивалди. Сун империясинин қол астида пәкәт жәнуптики йәрләрла қалди.

XIII ә. бешида Хитайға монғоллар бесип киргендә әл мошундақ иккигө бөлүнүп турған еди. Шималий Хитай Чин империясигә қариса, жәнупта Сун сулалиси һакимийәт қурди.

Ойлан

Хитай тарихинин монғоллар һакимийәт құрған дәври һәққидә мошу дәрисликниң бешида оқудук. Монғолларниң Хитайдики дөлитинин қандақ аталғанлиғини ядиңларға елиңлар, униң асасини ким салған? Дөләтниң сәясий системиси қандақ еди?

XIV ә. қәдәр монғол басқунчилериның Хитайдики һакимийити налсирашқа башлиди. Хитай хәлқинин басқунчиларға қарши наразилиғи күндин-күнгө күчәйди. Чүнки пүткүл еғирчилик авам хәлиқ — деханларниң зиммисигә чүшкән еди. Шунлашқиму чәт әллик басқунчиларға қарши наразилиқ деханлар қозғилици түридә йүз бәрди. Қозғилаңчилар арисида Чжу Юанъчжан йетәкчилигидики отряд зор утуқлар қазанди. У көплигөн мүһим шәһәрләрни арқаарқисидин бесивалди. Чжу Юанъчжан йетәкчилигидики деханлар қозғилици ғәлибә қазинип, монғоллар әлдин толук қоғлап чи-кирилди.

Ойлан

Өз вақтида пүткүл аләмни дәрлик дүр силкиндүргөн монғолларниң деханлар қолидин мәғлуп болушинин сәвәплирини қандақ чүшәндүрісиләр? Бусоалғамуәллим билән биллә жавап издәңлар.

1368-ж. январьда Чжу Юаньчжан өзини император дәп жәкалап, йеңи *Мин империясинаң* қурулғанлиғини елан қилиду. Шу жили сентябрьдә унің әскәрлири монголлар вақтидики әлниң пайтәхти Дадуға (Бежин) кириду. Шундақ қилип, монголларниң Юань империяси ғулитилди.

Накимийәткә кәлгәндін кейин Чжу Юаньчжан монархиялық башқуруш системисини әслигө кәлтүриду. У дәсләп әлниң егилигини әслигө кәлтүруш мәхситидә, деҳанларға шарайт яратти. Қозғилаң вақтида бесивелинған йәрләрни деҳанларға бөлүп бәрди. Мин империясинаң әң қувәтлик императори Чжу Юаньчжанниң төртинчи оғли Чжу Ди болди. У 1403—1424-жж. накимийәт қурди. Өз һөкүмранлиғиниң шиари сүпитидә “Юнлә — Мәңгүлүк хошаллиқ” шиарини жәкалиди, шунлашқа Чжу Дини *император Юнлә* дәп атиди. Юнлә баричә қаттық мәркәзләшкән һөкүмранлиқ жүргүзүшкә тиришти. У әлни тармақланған әмәлдарлық аппаратниң ярдимидә башқурди. Әмәлдарлар бурунқидәкla емтиһан системиси арқылы таллавелинди. Император әмәлдар арисидики парихорлукқа қарши қаттық күрәш жүргүзді. Юнлә вақтида Хитай ихтисади алайидә гүлләнди. Ички сода алақилирини тәрәккүй әткүзүш мәхситидә Улук Хитай канали әслигө кәлтүрүлди. Бу чарә йеза егилигиниң асаси болған — суғириш системисиниң тәрәккиятиғиму ижабий тәсир көрсөтти. Юнлә тарихқа “*ақартқучи император*” нами билән кирди. Униң пәрмани бойичә Хитай тарихиниң энциклопедияси тәйярланды. Топламға ахирқи 500 жилдик Хитайнин классикилық әсәрлири кирди. Юнлә энциклопедияси 11095 томдин тәркип тапти.

XVI ə. бешіда Мин империясинаң башқуруш системиси чоңкур боһранға учриди. Император дөләтлик ишларни жүргүзүшниң орниға көп вақтини әйши-ишрәткә беғишлиди. Дөләт ажизлап, Хитайнı XVI ə. оттурисида манжурлар бесивалди.

Япониядә қелиплашқан оттура әсирлик дөләтниң алайидиликлири. Японлуқтарниң ата-бовилири — ямото қәбилилири III—V əə. Япон аралиниң барлық қәбилилирини өзигө бекіндуруп, дәсләпки дөләтниң асасини салди. Дөләтни *тэнно*, йәни император башқурди. Бирақ XI—XIII əə. арилиғида императорлук накимийәт налсирап, сёгунларниң һөкүмранлиғи күчәйди.

Сёгунлар қол астида қувәтлик һәрбий отрядлири бар жирик феодаллар еди. Сёгунларниң қозғилаң көтириш сәвәплири төвәндикичә: X әсирниң иккінчи йеримидин башлап Япониядә феодаллық хусусий

Мин империясинаң императори Чжу Юаньчжан

йәр егиликлири — сёэн пәйда болди. Йәр егилири — даймёлар туюқ, йәккіләнгән егилик жүргүзди.

X—XII əэ. жирик йәр егилиригә айланған феодаллар күчийип, мәркәзгө бекиништин баш тартти. Әлдә сәясий чечилаңғулук йуз бәрди. Провинцияләрдики жирик йәр егилири хусусий һәкүмранлиққа интилип, өз ара феодаллық урушлар болуп турди. Жирик феодалларниң өз ара токунушлири вактида һәrbийләрниң роли хелә өсти. Мошу асаста Япониядә “шәмшәргә сигиниш” овж елип, жәңгиварлық хисләтләр аләнидә тәрипләнди. Аләнидә һәrbий-феодаллық тәбәкә — *самурайлар* қелиплашти.

Тонуп-билиш

Самурайлар — оттура әсирлик япон җәмийитидә муһим роль атқурди. “Самурай” сөзи японниң *saberi* — “хизмәт қилиш” сөздидин чиққан. Самурайлар һәrbий хизмәтчиләр болди, улар өзлириниң ғожайынлириға адил, садиқ хизмәт қилишқа тегиш болди.

XI—XIII əсирләрдике Япония

1180—1185-жж. арилиғида йүз бәргән феодаллар арисидики күрәштө сёгун Минамото ғәлибә қазанди вә *Миномото сёгунати* қелиплашти. Сёгунат — самурайларға таянған феодаллик дәләт болди. Сёгунат императорниң сәясий тәсирини ажызлитиш мәхситидә әл пайтәхтини Камакура шәниригө йөткиди. Әнді император пәкәт диний башчыла болуп қалди. Япониядикі сёгунат системиси йеңі дәвиргичә сақланди.

Самурай

?

Ениқла

Хәритиге қарап Японияниң географиялық алаһидиликлирини ениқлаңладар.

1603—1868-жж. арилиғида *Токугава сёгунати* һөкүмранлиқ қилди. Пайтәхти Эдо (назирқи Токио) шәнири болди. Әлни биртуташ өз назаритидә тутушқа тиришқан Токугавиلىқтар аналини төрт ижтимаий топқа бөлди. Бу: самурайлар, деханлар, қол һұнәрхенләр вә содигерләр. Буларниң арисидики әң жуқарқи топ *ақсүйәк самурайлар* болди. Токугава сёгунатиниң муһим вәзипилириниң бири — европиلىқтарни әлдин қоғлада, христиан динини тәқипләш болди. Бу “*йепиқ ишик*” сәясити дәп аталди. Бу сәясәт бойичә әлгә чәт әлликләрниң келиши мәнъий қилинди. Бу сәясәт дәвридә пәкәт Хитай вә Голландия биләнла алақылар сақланди. Чәт әлликләр билән мунасивәтниң үзүлүши ички ишләп чиқиришниң риваражлинишиға ижабий тәсир қилди. Капиталистик санаәт (өй ишләп чиқириши вә мануфактурилар) пәйда болушқа башлиди.

Ядінда сақла!

Асман оғли — Хитай императори, “Мәңгүлүк хошаллық” деген мәнани билдүриду.
Юнлә — император Чжу Диниң һөкүмранлиқ қылған дәвриниң шиари.
Самурай — Япониядикі һәrbий хизметчиләр.
Сёгунат — самурайларға таянған феодаллик дәләт.

Билимиңни тәкшүр

1. Хитай вә Японияниң дәләт башқуруш системисини өз ара селиштуруңладар.
2. Самурайлар деген кимләр?
3. Сёгунат системисиниң алғындылығы немидә?
4. Юнлә вә Токугава һакимийтити Фәрип һөкүмранлириниң һакимийтидәк чөксиз болдыму?

§ 21. ОСМАН ИМПЕРИЯСИДИКИ МОНАРХИЯНИҢ АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

Будәристө:

- Осман империясинин шәкиллиниш тарихи билән тонушимиз;
- Осман империясики монархиялык һакимиәт шәклиниң алаңидиликлирини ениқлаймиз.

Тирәк сөзләр

Оғуз
Селжук
Осман
Бейлик (әмирлик)
Империя

Ойлан

Немишкә селжуклар Мәркизий Азия йеридин кетишкә мәжбур болди?

Селжуклар дөлитиниң шәкиллиниши.

Түрк дөлитиниң дәсләпки очиғи XI ə. ахириға қәдәр Кичик Азия йеридә қурулди. Уни қурған Мәркизий Азиядин чиққан түркий тиллиқ қәчмән қәбилиләр — *селжуклар* еди. Селжуклар оғуз қәбилилиригә тәэллук еди. XI ə. бешида түркий қәбилиләрниң бири болған қипчаклар күчийип, оғузларни қисип чиқиришқа башлайды. Селжуклар йетәкчилигидики оғузларниң бир бөлиги ғәрипкә қарап силҗийду. Мәркизий Азия йеридә турақлишалмиған улар, нери қарап силҗип, Иран йеридики Фәзнәвийләр дөлитиниң йерини бесивалиду. Улар бу йәрдә *Улук Селжук дөлитини* тәшкилләп, басқунчилиқ жүрүшлирини техиму давамлаштуриду. Селжуклар XI ə. оттурисида Кичик Азиягә басқунчилиқ жүрүшлирини башлайды. Кичик Азия бу кәмдә Византия империясигә бекинатты. 1071-ж. селжук султани Алп Арсланниң әскири Манцикерт йенида Византия әскирини вәйран қилиду. Мошу вақиттин башлап селжуклар Кичик Азия йерини пәйдин-пәй бесивелишқа киришиду.

Осман дөлитиниң шәкиллиниши вә империягә айлиниши. Кичик Азия йеригә Мәркизий Азиядин түрк қәбилилириниң қонуш йөткиши моңғол басқунчилиқлири вақтида қайтидин жәнланды. 1219—1221-жж. моңғолларниң Оттура Азиягә жүрүши вақтида, Ертөгрыл йетәкчилигидики түркмәнниң қайы қәбилиси түркмән даласидин ғәрипкә қарап силҗиган еди. Улар XIII ə. 30-жж. Кичик Азиягә йәтти. Ертөгрыл чегарилиқ азғина йәрни Селжук султанидин икта сұпитидә алди, шунин үчүн чегарини күзитишкә мәжбур болди. XIII ə. ахирида селжукларниң ажизлишиши шарайтида Кичик Азияниң ғәрбидики йәрләр мустәқил бейликләргә (кичик

әмирликләр) бөлүнүп кәтти. Осман дөлити мошундақ бейликләрниң асасида қелиплашти. 1281-ж. Ертоғыл вапат болғандын кейин, унин оғли Осман йеңи бейликниң асасини салды вә у *Осман бейлиги* дәп аталди. Мошу бейликниң асасида 1299-ж. *Осман дөлити* қурулиду.

Османниң оғли *Орхан бей* 1326-жили Мәрмәр деңизи вә Қара деңизгічө болған Қичик Азияниң шималий-ғәрип бөлигини толук өзигө бекіндурди. Османлар өзлириниң жүрүшлирини *газават*—муқәддәс уруш дәп елан қилди. Чүнки улар асасөн христианлық Византиягә қарши қаритилди. Бу дәвирдә крест жүрүшлири бираз пәсийип, крестчиларни өз йәрлиридин қоғлап чиққан мусулманлар, әндиліктә өзлири христиан әллиригә қарши дин-етиқат йолидики муқәддәс урушқа көтирилгән еди. Мана шуңлашқому ғазават урушлири мусулманлар арисида аммивий қоллашқа еришти. Дин йолидики күрәшчиләр *гази* дәп аталди. 1453-ж. әтиядда султан *Мехмед II Фатих* өзиниң 10 миңлик талланма әскәрлирини Византияниң пайтәхти *Константинопольга* қарши әвәтти. 50 күн мабайнида қоршавда болған шәһәр 1453-ж. 29-майда, тәслим болди, император өлтүрүлди. Мехмед II шәһәр намини *Стамбул* дәп өзгәртип, өз империясиниң пайтәхти дәп жәкалиди. Қедимдин Гәрип вә Шәриқни өз ара бағлаштурғучи “алтун көрүк” дәп аталған Константинополь шәһириниң елиниши Осман дөлитиниң күч-қувитини ейтарлық дәриҗидә ашуруп, даңқини чиқарди.

Еникла

Константинопольни елишниң Осман дөлити үчүн өһмийити қандақ?

Осман һөкүмранлириниң күч-жигәри билән қурулған мунтәзим армия Европа вә Азиядә басқунчилиқ жүрүшлирини техиму давамлаштурушқа мүмкінчилік яратти. Йеңи қелиплашқан империя, мусулманлық Шәриқтә йетәкчи держава болуш һоқуқи үчүн талаشت.

Түркләрниң мәмлүклик Мисирни бекіндуруши. Бир чағларда қудрәтлик дөләт болған мәмлүклик Мисир XVI ə. бешіға қәдәр хелила ажызлишип кәтти. Ички сәясий боһран вә һәрбий қувитиниң кемийиши бу өлниң мусулманлық Шәриқтики абрайини чүшәрди. У мусулман дуниясида адәләтлик орнитишқа, ташқи дүшмәнләрдин қоғдашқа қабилийәтлик күч болалмай қалди. Бу рольға әнди Осман империяси талаشت. Мошу сәвәптин икки дөләт арисида

Мехмед II Фатих

уруш башланди. 1516—1517-жж. болған жәнzlәрдә түркләр толук ғалиййет қазанды. Мәмлүк султанлириниң ғожилиқлири Осман империясинин қол астиға өтти.

Издән

Мәмлүк султанлириниң ғожилиқлириға Мисирдин башқа йәнә қандақ йәрләр кирди? Қошумчә мәлumat мәнбәлиридин издәңлар.

Түрк-Иран мунасивәтлири. Кейинки оттура әсирләрдә Иран йеридә *Сефеви сулалиси* һөкүмранлиқ орнатты. Сулалиниң тириги көчмән түрк қәбилилири болди. Шунлашқа дөләттә түркий қәбилиләр йетәкчи орунда болди. Йәрлик хәлиқ — парслар бекиндилик һаләттә болди. Вақит өтүп, Сефевилар йәрлик аһалиниң қоллишиға егә болуш мәхситидә исламни дөләтлик дин дәп жәкалиди. Сефевилик Иран мусулманлық Шәриқтиki интайин құдрәтлик дөләтләрниң бири болди. Мәмлүклик Мисир тар-мар қилинғандын кейин у Османлик Түркійәниң асасий рәқивигә айланды. Икки дөләт узаққа созулған уруш жүргүзди. Урушниң асасий сөвәви — чегарилық йәрләр үчүн талаш (Әрмәнстан, Грузия, Ирак йәрлири) еди. Урушниң баници — диний аразлиқлар болди: Осман дөлитидә исламниң *сүннә* үйнилиши дөләтлик дин болса, Иран *шиәлик* мәзһәпни дөләтлик дин дәп жәкалиди. Узаққа созулған уруш давамида икки тәрәп новәтму-новәт ғалиййет қазинип турди. Бирақ ахирқи нәтижидә Түркійә тәрәп бесим болуп Ирак, Фәрбий Грузия вә Фәрбий Әрмәнстан йәрлири Осман империясинин қол астиға өтти.

Издән

Интернет яки тарихий китаплардин пайдилинип, оттура әсирлик Ирандикى Сефевилар сулалисиниң һөкүмранлиғи тоғрилиқ ейтип беринлар.

Осман империясиниң Ғәриптиki басқунчилиқлири. Шәриқтиki дүшмәнлири мәмлүклик Мисирни бесивелип, Сефевилик Иранни бекиндүрғандын кейин, Осман империяси техиму күчийип, Ғәрипкә басқунчилиқ жүрүшлирини башлиди. Осман султани Сулайман I 1521-ж. Белград шәһирини бесивалди. Бу ғәлибә Османларниң Европиға ичкириләп киришигә йол ачти. Османларниң Европидики асасий рәқиви — Рим Паписиниң йетәкчилигидә крест жүрүшлирини әмәлгә ашуруп кәлгән Италия, Испания, Португалия, Австрия, Германия, Венгрия, Польша дөләтлири болди. Европидики

уруш һәрикәтлири түркләр үчүн утуқлуқ башланди. Бу дәвирдә Европида Реформация, Германиядә деҳанлар уруши жүрмәктә еди. Европинин өзилгүчи хәлиқлиринин бир бөлиги түркләрни өзлирини өз ғожайынлиринин өзишидин қутқазғучилар ретидә қобул қылди. Мұқәддәс Рим империяси (Германия) бу кәмдә Франция билән уруш жүргүзүватқанлықтын, Франция түркләрни өзинин иттипақдиши дәп несаплиди. Франция түркләргө қолидин келишичә ярдәмләшти. Бу хил вәзийәт түркләрниң Европидики ғәлибилиригә ижабий тәсир көрсөтти.

1526-ж. түркләр Венгрияниң бир бөлигини бесивелип, венгр тәхтигә өз адимини олтарғузди. Түркийә Кипр арили үчүн Венеция билән урушти. Урушниң беришида Түркийә Кипринин өзи бөлигини бесивалди. Бирақ Йәроттура деңизи үчүн Венеция, Австрия, Испания, Генуя вә башқа дөләтләр Түркийәгә қарши иттипаққа бирләшти. Һәл қылғучи жәң Лепанто шәһиридә (Патраикос қалтуғыда) болди. Бу жәндә түрк флоти мәғлуп болуп, 224 кемисидин айрилди. Бирақ бу жәң урушниң беришиға тәсир қиласынди. Иттипақдашлар арисидики зиддийәтләрни түркләр өзи үчүн оңушлуқ пайдиланди. Улар тез арида йеңи флот тәшкилләп, урушни муваппәқийәтлик тамамлиди. 1573-ж. шәртнамә бойичә Венеция Кипри Түркийәгә беришкә мәжбур болди. Үмумән, бу кәмдә Осман империяси вә Европа державилири арисида мәлум стратегиялик тәңпунлук орниди.

Осман империясинин мәмурый-башқаруш системиси. Осман империяси феодаллық монархия түридики, бир мәркәзгә бекінған дөләт болди. Дөләтниң алай һөкүмрани *султан* болди. У дөләтниң зайирлиқ һәм диний рәһбири еди. Европинин мутлақ монархлиридин алайидилиги — Осман султанлиринин һакимийити мәлум дәриҗидә чәклиқ болди. Улар дөләттә жақаланған диний қәдрийәтләрниң даирисидин чиқалмыди. XVI—XVII əə. 15 султанниң 6 си шәриәт қаидилирини бузғанлиғи үчүн тәхттин чүширилип, уларниң иккиси өлүм жазасыға кесилди. Султан өз һакимийитини әң алай дин башчилири вә жирик қоманданлардин ибарәт империялик кеңәш (*диван*) билән бирлишип жүргүзди. Империяниң һәрбий-мәмурый системисини *Улук вәзир* башқарди.

Ениқла

Осман империясинин мәмурый системисини тәрипләп беріңлар. Униң Европа әллиридики мутлақ монархияләрдин пәрқини ениқлаңлар.

Сулайман I Қануний вақтида империя өзинин әң гүлләнгән “алтун дәврини” баштın өткүзди. Һакимийәт сода вә шәһәрләрниң

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

тәрәққиятини қоллиди. Аһали сани тез өсти. Ички вә ташқи сода жанланди. Бирақ мошуниндін кейин көп узимайла Осман империяси чүшкүнлүк дәвригә қәдәм ташлиди. XVI əсирнің ахидидін башлап османларниң басқунчилик урушлири пәсийишкә башлиди. Уруштын чүшидиған олжиниң азийиши сәвәвидин дөләт ғәзниси кемиди. Селик вә мәжбүрийәтлөр өсти. Һәрбий феодаллар армиядикі хизмети үчүн алған ғожилиқлирини өзиниң хусусий мұлкигә айландурушқа башлиди. Әнди уларниң көпчилиги һәрбий жүрүшләргө қатнишиштин ваз кәчти. Әскәр сани жиддий кемип кәтти. Осман дөлитиниң боһрани, ички зиддийәтлөр түркләрниң басқунчилик пааллиғини сезиләрлик һалсиратти.

Осман империясидики бу боһран 1618—1622-ж. һөкүмранлиқ қылған султан Осман II ниң вақтида очук ипадиләнди. Һакимийәт бешига 14 йешида кәлгинигө қаримай, Осман II дөләттиki келәңсизликләрни рәтләп, султан һакимийитини күчәйтишкә бар күчини салди. У, әң авал, султанға қарши дайим ғулғула уюштуридиған янычарларни тарқитип, армиядә исланат жүргүзмәкчи болди. Бирақ униң бу һәрикити әмәлгө ашмиди. Әксичә, янычарлар султанға қарши новәттиki исиянини уюштуруп, султанни тутқунға елип, өлтәрди. Үмумән, Осман империяси тарихиниң 1579—1683-ж. арилиғидики дәври илмий тарихнамидә “теввкуф”, йәни ҹушкүнлүк дәвери дәп аталди.

Ядинаңда сақла!

Селжүқ — Мәркизий Азиядин чиққан түркій тиллиқ көчмән қәбилиләр.

Қайы қәбилисі — Түркмән даласидин Кичик Азиягә көлгөн көчмән қәбилә.

Осман бейлиги (һөкүмранлиғи) — Осман бей асасини салған Кичик Азияниң шималий-ғәрбидики кичик әмирлик.

Кичик Азия — Азияниң ғәрбидики йерим арал, һазирқи Түркійә территориясиниң мәркизий бөлиги.

Янычарлар — Осман империясиниң турақлиқ пиядә өскири, улар шундақла полиция, күзәт, зәрүр болғанда һәттажазалаш хизмәтлириниму атқурған.

Иқта — һәрбий хизмети үчүн бериледиған йәр үлүши.

Билимниңи тәкшүр

1. Осман империясиниң шәкиллинишидикі селжуктарниң роли тоғрилиқ сөзлөп беріңдер.
2. Османларниң Иран билөн урушлириниң сәвәвии ениқлаңдар.
3. Туркләрниң Европидики басқунчилик урушлири һәккідә немиләрни били силәр?
4. Осман империясидики боһранниң сәвәплирини ениқлаңдар.
5. “Түркләрниң Константинопольни елиши” мавзуусида эссе йезиндер.

СОДА, ҚОЛ ҺҮНӘРВӘНЛИК ВӘ АЛӘМНИ ӨЗЛӘШТҮРҮШ

§ 22. УЛУҚ ИПӘК ЙОЛИ

Улуқ Ипәк йоли — Фәрип вә Шәриқ арисидики көрүк. Қедимий дәвирләрдин башлапла һәрқандақ дөләтниң тәрәкқиятида сода вә һүнәрвәнчилик алайидә муһим роль ойнайды. Бирақ оттура әсирләрниң бешида Фәрбий Европа әллиридә сода вә һүнәрвәнчиликниң, умумән шәһәрлик наятниң тәрәкқиятида чүшкүнлүк — тохтап қелиш йүз бәрди. Бу Европидики феодаллық түзүмниң алайидиликлиригө бағлиқ еди. Балдурқи оттура әсирләрдә жирик йәр мұлұқдарлигиниң өсүшигә бағлиқ, Европада сәясий вә ихтисадий наят шәһәрләрдин — *вотчиниларга* авушти. Бу егиликниң натуралишишиға елип кәлди.

Шәриқ әллиридә болса мәйли шәһәрләрниң, мәйли сода вә һүнәрвәнчиликниң тәрәкқиятида болсун, чүшкүнлүк йүз бәрмиди. Әксинчә оттура әсирләрдә Шәриқтә хәлиқарылық сода баричә қизғин жүрди. Бу шәриқлиқ феодализм алайидиликлириниң бири болди. Хәлиқарылық содиниң қизғин жүрүшигә, шундақла қедим дәвирдә қелиплашқан Улуқ Ипәк йолиму зор тәсир йәткүзди.

Издән

Оттура әсирлик Европа тарихини ядиңларға елип, егиликниң натурал түригә көчишиниң сәвәплирини ениқлаңлар.

Будәристә:

- Улуқ Ипәк йолиниң хәлиқара сода вә сәяһәттикиролини ениқлаймиз;
- Улуқ Ипәк йолиниң һәрхил тарихий дәвирләрдиң әһвалини билимиз.

Тирәк сезләр

Улуқ Ипәк йоли
Сода
Карван
Товар
Мәдәнийәт

Оттура әсирләрдә Ипәк йолиниң ролиниң наһайити муһим болғанлиғи шунчилік, барлық жирик дөләтләр униңға өз назаритини орнитишқа тиришиду. Умумән, Ипәк йолиниң тарихида, пүткүл йолни бирла дөләт өз назаритидә тутқан бирнәччә дәвирләр болди. Булар: VI әсирдики *Түрк хақанлиги*, VIII—XII әсирләрдики *Әрәп*

Улук Ипек йоли

хәлипилиги, XIII əсирдики Чинғиз хан империяси вə XIV əсирниң ахиридики Әмир Төмүр дөлити дәвирлири.

Ойлан

Сүрәткә қарап, Улук Ипек йоли бойидики сода қатниши тоғрисида сөзләп беріңлар.

Түрк хақанлиғи дәвридики Улук Ипек йоли. VI—VIII əсирләрдә Улук Ипек йоли өзиниң әң гүлләнгән дәврини бешидин өткүзді. Бу кәмдә Алтайниң түркй тиллиқ хәлиқлири Йәттису вə Мәркизий Азия йеридә *Түрк хақанлигини* тәшкиллигән еди. Түрк хақанлиғи тарихта дәсләп Евразия далалирини вə қедимий олтиришлиқ цивилизациялик тәвәләр — Соғда вə Бухарини бир дөләтниң қол астиға бирләштүрди. Бу тәвәләр болса Улук Ипек йолиниң бойидики муһим, нуқтилиқ зиминалар болуп несаплинатты. Түркләр Хитайдин — Йәроттура деңизиғичә болған сода-сетиқниң тосалғусиз жүрүшигө мәнпийәтдар болған Византия билән сода мұнасивәтлирини яхшилашқа интилди. Түркләрниң бу сәясәтни өмәлгә ашурушиға соғда содигәрлири ярдәмләшти. 567-ж. Соғдилиқ содигәр *Маниах* түрк әлчилирини Византияниң пайтәхти — Константинопольға башлап барди. Түрк әлчилирини Византия императори һөрмәт билән қарши алди. Маниах билән биллә Түрк хақаниниң ордисиға Византия әлчиси *Земарх* көлди. Икки әл арисида сода мұнасивәтлирини тәрәққий өткүзүш тоғрилиқ шәртнамә түзүлди.

• Ениқла

Немә сәвәттин оттура өсирлик Шәриқтә содинин роли төвөнлимиди? Немишкә хәлиқара сода йоллири өз паалийитини тохтатмиди?

Улук Ипәк йолинин вәйран болуши. Улук Ипәк йолинин соң қисмиға назарәт орнатқан қувәтлик империяләр парчиланғандын кейин бу йол билән мәнидиған сода карванлиринин бехәтәрлиги төвәнләп кәтти. Шунлашқыму бу сода йоли пәйдин-пәй вәйран болушқа башлайды. Униң үстігө XV өсирниң ахири вә XVI өсирниң бешидики Улук географиялық кәшпиятлар вә йеңи йәрләрниң ечилишидин кейин, қуруқлуқтыки сода йоллиринин әһмийити пәйдин-пәй пәсийишкә башлиди. Эксинчә әндиликтә деңиз қатниши вә су йоли арқилик жүк тошуш тез тәрәкқий әткәнликтин, Ипәк йолинин әһмийити кемип, иккинчи орунға чүшүп қалиду. Деңизда үзүшниң тезлиги, кемиләргө бесилидиған товар көләминин көплиги, товар тошушниң селиштурма налда әрзән болуши — XV Ә. ахиридин башлап қуруқлук арқилик өтидиған сода йоллирини вәйранчилиққа әкәлди. Бирақ Улук Ипәк йолинин бәзи тармақлири хелә вақитқичә өз әһмийитини йоқатмиди. Тажикстан, Авғанстан, Пакстан, Һиндстан вә Хитайни бағлаштуридиған тармақ арқилик XX Ә. бешиғичә жүк тошуш турақлық давамлашти.

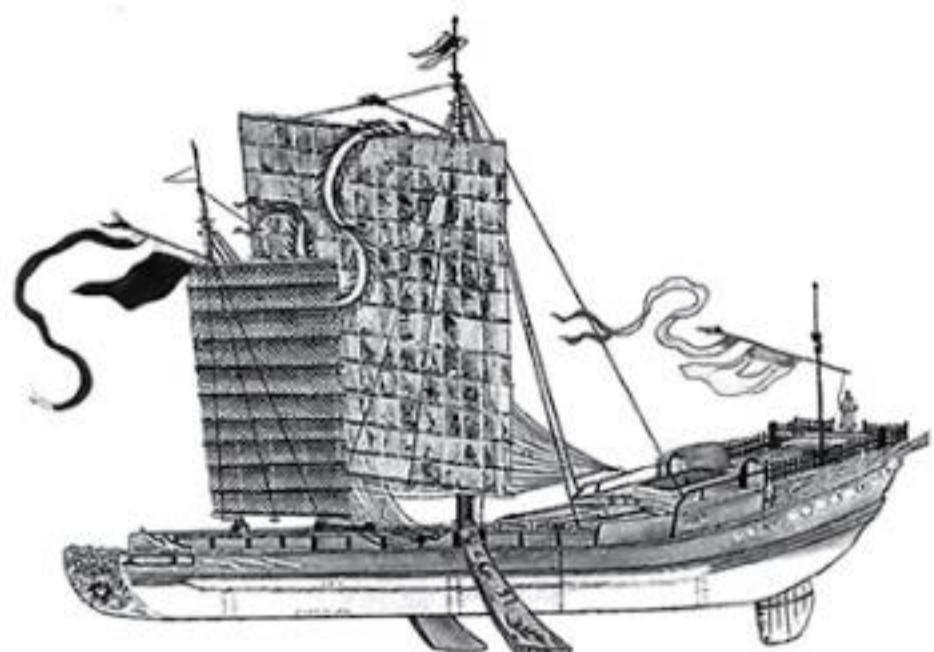
• Ениқла

1. Түрк хақанлиғинин Улук Ипәк йолинин тәрәкқиятидики әһмийити қандақ?
2. Улук Ипәк йолинин вәйран болушиға қандақ әһвалларсәвәп болди?

Шуниң билән Улук Ипәк йоли та XVI өсиргичә Шәриқ вә Фәрип оттурисидики өз ара мунасивәтләрни тәминлигән муһим йол болди. Хитайниң көплигән товар-мәһсулатлири мошу йол арқилик Оттура вә Фәрбий Азиягә һәм Европиға үзлүксиз тошулди. У яқтнан якут, сапал, йеза егилик зираәтлири вә хуш пурасылар, дорадәрмәкләр Хитайға тошулди.

Шәриқ вә Фәриптики хәликләр Ипәк йоли арқилик өз ара мәдәний тәсирлинишкә чүшүп, йеңи илғар мәдәнийәтни қелиплаштурди. Улук Ипәк йоли пәкәт сода йолила болуп қалмай, бәлки дуния мәдәнийитини (цивилизация) өз ара бағлаштуруп, инсанийәт жәмийитинин тәрәкқиятиға өчмәс үлүш қошти.

Чжен Хә экспедициялири. Хитай тарихида Мин империясинин (1368—1644) императори Чжу Ди (Юнлә) (1403—1424) һөкүмранлық қилған дәвир алайдында муһим дәвир болди. Униң дәвридә Мин

Чжэн Хэ флотиниң кемиси

деңиз экспедицияләрни уюштурушиниң асасий сәвәви — Хитайниң ташқи содисини жәнландуруш еди.

Ениқла

Чжу Ди сәяситиниң алайыниликлири немидә? 20-параграфниң материалини оқуп, билиминчарни толуқтуруңлар.

XV əsирдә Хитай кемилири Һинд океани арқылык йәттә мәртә деңиз сәяһитини өмәлгә ашуриду. Бу сәяһетләр вақтида Хитай эскадрильясини бир адәм — хитай əлчиси вә флот адмиралы Чжен Хэ башқурди. Униң йетәкчилигидики флотниң деңиз сәяһетлири Минлик Хитай тарихидила өмәс, шундақла дуния тарихидиму алайидә əһмийэткә егә болди. Бу экспедиция өз миқияси бойичә Колумбниң деңиз сәяһитидин кам болмиди. Экспедицияниң илмий нәтиҗиси ейтарлык зор болди: экспедиция əзалири барған йәрлирини хәритигә чүшәрди; медицина үчүн əһмийити бар шипалик гияларни издәп, таллаш билән шуғулланди. Чжу Ди һөкүмранлиғиниң дәсләпки жиллири жабдулушқа башлиған Чжен Хэ флоти 250 кемидин ибарәт болди. Униң 40—60-и нахайити чоң кемиләр еди, мундақ кемиләрни “гәзина кемиләр” дәп аташти. Экспедиция тәркиви 27—28 мин адәмдин ибарәт болди.

Издән

Хрестоматиядик ижәдвәлгә қарап Чжен Хэ сәяһетлириниң тәрәққият диаграммисини ясаңлар.

Флот кемилири шу замандыки Европа кемилиридин бирнәччә һәссә көләмлилік болди. Кемиләрниң көләмидики пәриқтин бөләк,

империяси алайидә гүлләнди. Өзидин бурунқи һөкүмранлар билән селиштурғанда у Мин империясини дунияниң төрт бурушиға етирап қылдурушқа тиришти. Униң əлчилири Хитайниң барлық жирақ-йекин хошна əллиригә берип, уларниң Хитайға болған бекіндилиғини шәртлик һалда болсыму етирап қылдурушқа тиришқан. Чжу Ди ниң миқияслик

Хитай вә Европа экспедициялириниң башқиму алайдиликлири бар еди. Атап ейтқанда, европилиқларға қариғанда хитайлиқлар йеци йәрләрни бесивелишқа мәнпийәтдар болмиди. Улар барған йәрләрниң хәлқидин Хитай императорини пәкәт шәртлик рәвиштила етирап қилдуруп, Нанкинға соға-саламлири билән әлчиликләрни өвәтишини тәләп қилди. Мин сарийи бу әлчиликләрни униндинму зор һөрмәт вә соғилар билән қобул қилип, узитип турди. Шундақла, европилиқлардин пәриқләнгән һалда, хитайлиқлар өзлири барған йәрләрдә фактория яки сода базарлирини ечишқа тиришмиди. Хитай деңизчилириниң асасий мәхсити жирақ-йеқин әлләр билән достлук вә әлчилик мунасивәтләрни орнитиш болди. Хитай деңизчилири өзигә дүшмәнлик нийәт билдүргән әлләргила оқ атти.

Ениқла

Чжен Хәйетәкчилигидики Хитай деңиз экспедициялирини Европа экспедициялири билән селиштуруп, алайдиликлирини ениқла.

Ядинаңда сақла!

Улуқ Ипәк йоли — Шәриқ вә Ғәрип әллирини бағлаштурған сода йоли.

Маниах — түрк әлчилигини Византиягә башлап барған соғдилиқ содигәр.

Земарх — Түрк хақанлығы ордисиға кәлгән Византия әлчиси.

“Ғәзинә кемиләр” — Чжэн Хә флотидики жирик кемиләр.

Билимниңи тәкшүр

- Содиниң тәрәққий етишидә Улуқ Ипәк йоли қандақ роль ойниди?
- Түрк хақанлигиниң Улуқ Ипәк йоли бойичә сода-сетиқниң риважлинишиға тәсири тоғрилиқ сөзләп беріндлар.
- Улуқ Ипәк йоли арқылы қандақ мәдәний алакиләр өмөлгө ашурулди?
- Улуқ Ипәк йолиниң чүшкүнлүккө учраш сөвәплири немидә?
- Чжэн Хә экспедициясиниң асасий мәхсити қандақ еди?

§ 23. УЛУҚ ГЕОГРАФИЯЛИК КӘШПИЯТЛАР ВӘ ЙЕҢИ ЙӘРЛӘРНИ ЕЧИШ ДӘВРИ

Будәристө:

- Улуқгеографиялык кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечишниң шәрт-шараитлири һәм нәтижилирini;
- Улуқгеографиялык кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечишниң Америка хәлиқлиригө тәсирини өниқлаймиз.

Тирек сөзлөр

хәритә
каравелла
навигациялык
қураллар
Америка
географиялык
кәшпиятлар вә йеңи
йәрләрни ечиш

Географиялык кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечишниң шәрт-шараитлири. XV əсир вә XVI əсирниң биринчи йеримида йеңи сода йоллири ечилди. XV əсирдике географиялык кәшпиятлар илим вә техникиниң тәрәкқияти билән зич бағлинишлик болди. Йеңидин ечилған йәрләрни хәритигө чүшириш *картографияниң* риважлинишиға тәсир қилди. XV əсирниң ахириға қәдәр очук деңизде кеминиң турған жайини дәл ениклайдиған *навигациялык қураллар* (*компас, астролябия*) йетилди. Каравелла дәп атилидиған кеминиң йеңи тури пәйда болди. У йәлкән арқилик шамалға қарши саатиға 22 км илдамлик билән үзді. XVI əсирниң бешіда экватор сизиги көрситилгән дәсләпки хәритиләр пәйда болди.

X. Колумбниң Америкини ечиши. XV əсирниң ахирида йеңи йәрләрни ечишқа испанлиқтарму арилишишқа башлиди. 1492-жили испан корольлири Фернандо II вә королева Изабелла I ниң ярдимидә Генуялик деңизчи Христофор Колумб (1451—1506)

сәяһәткә чиқиду. Испан короли вә Колумбниң оттурисидики өз ара келишим бойичә, X. Колумб йеңидин ечилған йәрниң вице-короли вә адмирал унванини һәм у йәрдин чүшкән дарамәтниң ондин бир бөлигини алидиған болди.

Ойлан

Улуқгеографиялык кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечишниң сәвәплири немидә?

1492-жили 3-августта Палостин чиққан 3 каравелла жәнубий-ғәрипкә қарап йолға чиқти. Канар араллири арқилик өткән Колумб бирнәччә күндин кейин Сарагоса деңизиға йетиду. 1492-жили 12-октябрьдә Багам араллириниң биригө йетип келиду. Өзиниң дәсләпки сәяһити беришида Колумб Куба аралини ечип, униң шималий қирғақлирини тәтқиқләйdu. Кубани Япон араллириниң

бира дәп һесаплиған Колумб Фәрипкә қарап үзүп, Гаити (Эспаньола) арилини ачиду. Гаитидин алтунниң өң көп еңтиятини тапиду. Эспаньолида өз әкипажиниң бир қисмини қалдуруп, форт салдуриду. Бу бәкиниш Йеңи йәрләрдики дәсләпки истеңкамларниң бири болди.

Тонуп-билиш

Америка қитъесини дәсләп ачқан Христофор Колумб еди, бирак у һаятиниң ахириғичә өзиниң йеңи материкни ачқанлиғини билмиди. У йәрниң йеңи қитъә-материк екәнлегини тунжә мәртә испатлиған Америго Веспуччи болди.

Шуниндин кейин Колумб Америкиға бирнәччә сәяһетни әмәлгә ашуриду. Бу сәяһетләр беришида Кичик Антилья, Пуэрто-Рико, Ямайка, Тринидад араллири ечилип, Мәркизий Америкиниң яқилири тәтқиқ қилиниду.

1502—1504-жиллири Колумб төртинчи қетим сәяһеткә чиқип, дунияни айлинип чиқмақчи болди. Бу мәртә Колумб Кубаниң жәнуп тәриpidә йеңи материкни тепип, Караб дәңизиниң жәнубий-ғәрип қирғаклирини тәтқиқ қилди. У Атлант океанини қуруклуктын Жәнубий деңиз вә Азия қирғаклири бөлүп ятқанлиғини испатлиди. Бирақ адмирал Атлант океанидин Һинд океаниға чиқидиган йолни тапалмиди. Юкатан яқилири арқылы үзгәндә Колумб тәрәққият дәрижиси хелә жуқури қәбилиләр билән учрашти. Бу Колумбқиң болған Америка цивилизациясиниң егилири — майя қәбилилири еди. X.Колумб 1506-жили вапат болди.

Васко да Гама. 1497-жили Васко да Гама сәяһеткә чиқиду. У Африка яқилири билән Һиндстанға апиридиған йолни ачмақчи болиду. Изгү үмүт түмшүгини айлинип өтүп, португаллиқтар Һинд океаниға чиқип, Замбези дәриясиниң вадисини ачиду. Африка яқилири билән шималға қарап үзүп, Васко да Гама Мозамбикниң әрәпләр билән сода қилишидиған шәһәрлири — Момбас вә Малиндени ачиду. 1498-жили Васко да Гама башқурған сәяһетчиләр кемиси Калькутта портиға келиду. Һиндстанға деңиз арқылы ясалған сәяһет 10 айға созулди. У йәрдин таамға дәм беридиган һәрхил нәрсиләр қачиланған кемиләр Европиға бир жил мабайнida үзүп, йетип келиду. Йолда әкипажиниң үчтін иккиси қаза болиду. Васко да Гама экспедициясиниң утуғи Европиға наһайити зор тәсир йәткүзди. Әндиликтә португаллиқтарға Һиндстанни езишкә зор мүмкінчиликләр ечилди. Португаллиқтар Һинд океанидин әрәпләрни қисип чиқирип, деңиз содисини өз қолиға алди.

Фернан Магеллан (1480—1521) — Португалияниң деңиз сәяхәтчеси. Магеллан дәсләпки қетим Йәрниң шартәхлит екәнлигини, Дуниявий океанниң биртуташлиғини испатлиди. 1519—1521-жиллири Молукк (Индонезия) араллириға апиридиған ғәрип йоллирини издәшкә чиққан экспедицияни башқурди. Африкиниң ғәрби билән үзүп, Атлант океани арқилиқ Жәнубий Америкиниң шәрқий қирғиғиға йәтти. Қитъәниң жәнубини тәтқиқ қилип, 1520-жили қуруқлуқ билән Отлук Йәр тақим араллири арисидики боғаз (назирқи Магеллан боғизи) арқилиқ Жәнубий Америкини айлинип өтти. Теч океан арқилиқ ғәрипкә қарап үзүп, Азиядикі Филиппин араллириға йәтти.

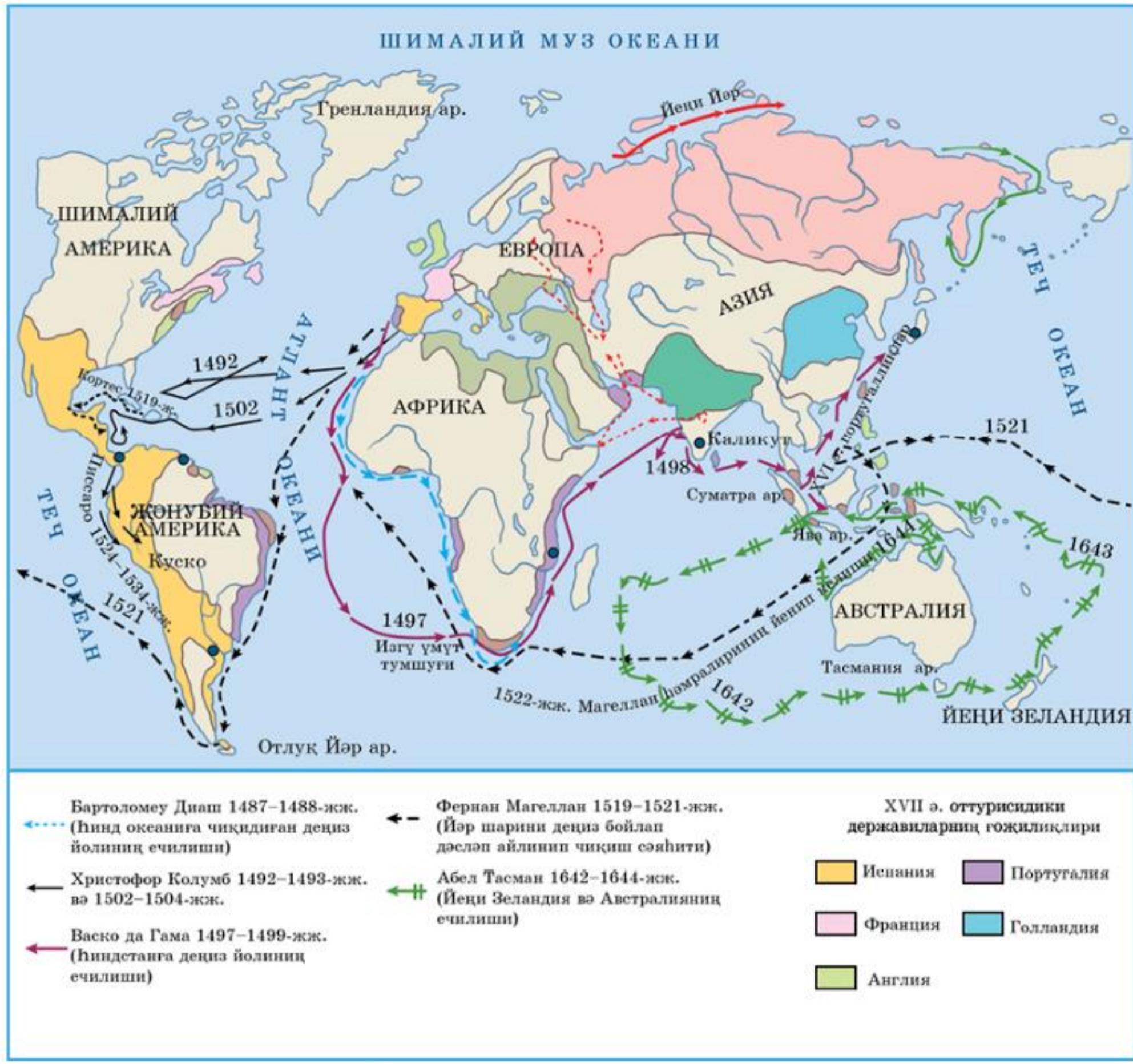
Магеллан — астрономия вә навигация (кемә жүргүзүш пәни вә сәнъити) бойичә яхши билим алған, 20 йешида дәсләп қетим деңизда үзгән сәяхәтчи. У Испания короли Карлос I ни Молукк араллири Португалиягә өмәс, Испаниягә тәэллүк болуши керәк дәп ишәндүрди. Униңға йетиш үчүн өзигө яхши тонуш шәрқий боғаз йолини тәклип қилди.

1519-жили сентябрьдә 5 кемидин тәшкил тапқан флотилия йолға чыкти. Флотилия Жәнубий Америка қирғаклириғиңе йәтти, боғуз издәш һәрикити мартниң ахириғиңе созулди. Қаттық соғ вә боран башланғандын кейин, жасур деңизчилар Патагониядә тохташқа мәжбур болди.

1520-жили октябрьдә кемиләр араллар арисидики әгир вә ховуплук йол арқилиқ көптин күткән боғазға йетип кәлди. Деңизчилар бу жайда йәрниң төрт булуцидин соғ шимал шамили чиқип туридиғанлиғини ениқлиди. Әтраптика араллар үнүмсиз вә аһалисиз жай болуп көрүнди, бирақ түнгә қәдәр деңизчилар минлиған отларни көрди вә шуңлашқа у йәрни *Отлук йәр* дәп атиди. Магеллан ачқан боғаз кейинәрәк униң исми билән аталди.

Магеллан Молукка араллиридин уларни 3-4 күнлүкlasses=йол тосап туриду дейишин қайтмиди. Бу океани Магеллан тинич һава райи үчүн Теч океан дәп атайду, чүнки деңизчилар бу йәргө һава райи хелә теч вақтида дуч кәлгән.

Теч океан бойичә үзүш төрт айға созулди вә адәм ейтқусиз еғирчилиқтарни бешидин өткәзди. Ахирида көптин күткән “Йәр!” дегән аваз аңланды. Қөп кечикмәй сәяхәтчиләрниң алдида Филиппин арали пәйда болди. Мошу қирғақниң бир тәрипидә намәлум турғунлар яшайдекән. Шу турғунлар билән тоқунушта 1521-жили 41 йешида Фернан Магеллан вә 247 адәм қаза болди. Шундақ қилип, экспедицияниң барлық тәркивидин 1 кемидә 18 адәмла елигө аман қайтиду.

Улук географиялык ечишлар

Ениқла

Ф.Магелланниң Йэр шарини айлинип чиқыш йолини хәритидин көрситиңлар.

Географиялык кәшпиятлар вә йеци йәрләрни ечишиниң нәтиҗилири. Конкистаниң дәсләпки басқучида европиликлар қиммәт металлар қанлирини бесивалса, униң иккинчи басқучидин башлап кан орунлирини системиلىқ рәвиштә булашқа киришиду. Мустәмликләшниң түси кәсқин өзгириду. Басқунчилар йеци йәрләрниң егилигини өзләштүрмиди, Европидин әкелингән нәрсиләрни алтун вә күмүчкә авуштуруп турди. Улар Америкидики мустәмликләргә пәкәт бейиш мәхситидиля кәлди. 1503—1565-жиллар арилиғида Испаниягә Америка мустәмликлиридин 181,3 миң тонна алтун, 16,8 миң тонна күмүч в.б. байлиқлар тошуп әкетилди.

Издән

Европа вә мұстәмликә әлләр үчүн Улуқ географиялык кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечишниң мәхсити вә нәтижиси қандақ болди?

XV—XVII əsирләр арилиғидики географиялык кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечиш, умумән алғанда, аләмниң кәлгүси тәрәкқиятиға зор тәсир көрсөтти.

Ойлан

Географияллккәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечиш болмиса, Америкиниң қедимий мәдәнийити қандақ болатты? Бу жәриянни пәкәт прогрессив һадисә сұпитидә қараштурушқа боламду?

Билимиңни тәкшүр

1. Колумбниң деңиз сәяһитини өтраплиқ қоллиған испан корольлири қандақ мәхсөтлөрни көзлиди?
2. Улуқ географиялык кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни ечишниң шәрт-шаралтлири қандақ болди?
3. Америкиниң қедимий турғунлири цивилизациясиниң алайдиличирини тәһлил қилип, ейтеп бериңлар.
4. Васко да Гама, Фернан Магеллан тоғрилиқ немиләрни билисиләр?

§24. XV ӘСИРДИКИ АМЕРИКА ХӘЛИҚЛИРИ. ДӘСЛӘПКИ МУСТӘМЛИКӘ ИМПЕРИЯЛӘР (ПОРТУГАЛИЯ, ИСПАНИЯ)

Х. Колумбниң ачқан йери Америка яқилириға йеқин орунлашқан тақим араллар еди. Колумб вә униң адәмлири “Һиндстанға көлдүк” дәп ойлиди вә шуңлашқыму улар йәрлик хәлиқни *индуслар* яки *индеецлар* дәп аташти. Бу нам та һазирғичә сақланмақта.

Ойлан

Америкиниң йәрлик хәлқи немә сәвәптин “индуслар” яки “индеецлар” дәп аталды?

Будәристә:

- Америкиниң йәрлик аһалисисинң “индуслар, (индеецлар)” дәп атилиш сәвәвини ениқлаймыз;
- Йенси қитъәниң ахирқи дәләтлириниң тарихи билән тонушимиз;
- дәсләпки мустәмлике империяләрниң қурулуш өһвалини ениқлаймыз.

Бирнәччә жылдин кейин итальянлик sodигәр *Америго Веспуччи* Колумб тапқан йәр Һиндстан әмәс, бәлки тамамән йенси йәр екәнлигини дәлилләп, уни “*Йені дуния*” дәп атиди. 1507-жили Мартин Вальдземюллерниң “*Космографиягә киришмә*” намлық китави йорук көрди. Китапта Америго Веспуччиниң бирнәччә хәтлириниң мәтини берилди. Китапниң муәллипи йенси ечилған қитъәни Америго Веспуччиниң һөрмитигә “*Америка*” дәп аташни тәклип қылди. Мошуниндин кейин “*Америка*” нами Европида бесилған хәритиләргә киргүзүлди. Шундақ қилип, йенси йәргә уни дәсләп ачқан X. Колумбниң әмәс, бәлки кейин кәлгән А. Веспуччиниң нами берилди.

Америкиға адәмләр миладидин авалқи 35 миң жил бурун һазирқи Сибирьдин кәлгән. Улар Америкиниң иккى бөлигигә топ-топқа бөлүнүп орунлашқан. Уларниң бәзилири овчилик, бәзилири белиқ овлаш, башқилири болса деханчилик билән шуғулланди. Пәйдин-пәй уларниң ариси жирақладап, өзлириниң өз ара уруктуққанчилиғи унтулуп, һәрқайси айрим қәбилиләргә айланди. Уларниң һәрқайсинаң өз тили вә урпи-адәтлири можут болсима, бирақ сиртқи түри охшаш болди. Европиلىқлар кәлгичә Америкада 300 дин көп индеец қәбилилири яшиди. Европиلىқлар Америкиниң йәрлик хәлиқлирини терисиниң рәңги қизил-қоңур болушиға бағлиқ “*қизил тәнликләр*” дәп атиди. Индеец қәбилилириниң

Тирәк сезләр

Индеецлар
Йенси дуния
Тепанеклар
Ацтеклар
Теночтитлан
Инклар
Конкистадор
Мустәмлике империя

Х.Колумбниң Йеңи Йәргө дәсләп келиши. Рәссам Дж. Вандерлин

әжәдатлири бир болғини билән, уларниң Америкиниң тағлиқ, орманлиқ яки түзләңлиқ йәрлиригә орунлишишиға, йәни шу йәрләрниң географиялық вә климатлық шарайтлириға бағлиқ, мувапиқ һалда, тәрәкқият басқучлириму һәрхил болди. Жәнубий вә Мәркизий Америкиниң бәзи наһийәлиридә индеецларниң әжайип мемарчилиққа егә жирик шәһәрлири, тәрәкқий әткән цивилизацияси можуут болди. Дәсләпки шәһәрләр бу йәрләрдә техи миладиғичә Х əсирдә пәйда болған еди.

Ойлан

Америка нами қандақ чиқти? У нам башқичә болуши мүмкінмеди?

Ацтек дөлити. Шималий чөллүк тәвәдин ацтеклар XIV əсирдә һазирки Мексикиниң мәркизий наһийәлиригә, заманивий Мексика шәһири орунлашқан түзләңлиліккә келип, 1325-жили шу йәрдә Теночтитлан шәһирини салди. Теночтитлан нами “Бүркүт қонған кактус” яки “Таш кактус шәһири” дәп тәржимә қилиниду.

Тонуп-билиш

Мексикиниң дөләтлик гербида тиймиғида иланни иливелип, кактус үстидә олтарған бүркүтниң тәсвири селинған.

XIV əsirde Мексика түзләнлигидә *тепанек* қәбиләвий иттипақи күчийип, *ацтеклар* уларға бекінда болуп, елим-селиқ төләп турди. Ацтеклар башқа қәбилиләр билән иттипақ қуруп, тепанекларға қарши дайим күришип көлди. Нәтижидә 1429-жили тепанекларға өгир зәrbә берип, ацтек дөлити Мексика түзләнлигидики қувәтлик күчкә айланди. XV əsirniң оттурисида Монтесум I həkүмранлиғи вактида ацтеклар йәрлик қәбилиләрниң көпчилигини бесивелип, өз дөлитини жирик империягә айландурди. Ацтек дөлитиниң ахирки həkүмрани Монтесум II 1503-жили һакимийәт бешиға көлди.

Ойлан

Йеңи қитъәдә Ацтек вә Инк дөләтлири қандак қуулди?

Инклар дөлити — Жәнубий Америкада можут болған дөләт. Инклар XII—XIII ə. Урумбамба дәрияси борйида Куско шәһирини салди. Бу тәвәдә 200 дин көп ушшак шәһәр-дөләтләр болди. Инк дөлити хошна қәбилиләрдин қоғдиниш үчүн Куско шәһириниң әтрапиға бирләшти. Инклар өз дүшмәнлирини вәйран қилип, 1438-жили “*Tay-an тинсүйү*” (Дунияниң төрт ели) дөлитини қурди. Куско шәһири мошу дөләтниң пайтәхтигә айланди. XV əsirniң ахирки чаригидә Инк həkүмранлириниң басқунчилиқ жүрүшлири нәтижисидә Инклар дөлитиниң территорияси назирки Перу, Боливия, Эквадор, Аргентина йәрлирини өз ичигә алди.

Издән

Қошумчә мәнбәләрдин ацтек вә инклар мәдәнийитини өз ара селиштурup, қисқичә эссе йезинчлар.

Х. Колумбниң наһайити мунбәт вә тәбиий байлиқлири мол йеңи йәрни тапқини тоғрилиқ йецилиқ тез арида пүткүл Европиға тариди. Йеңи қитъәдин өзигә йәр елишни көзлигән европиликлар Америкаға үмүт билән көз салди. Колумб итальянлик болсиму, униң экспедициясини испанлиқлар дөлити жабдуғанлиқтин, Испания həkүмранлири өзлирини Америкини бекіндуруушқа həқлиқ дәп hесаплиди. Португалия həkүмранлириму йеңи қитъәниң байлиқлиридин өз үлүшини елишқа тиришти. 1494-жили икки әл өз ара шәртнамә түзүп, Португалия назирки Бразилия йәрлирини, әнді Испания болса Америкиниң башқа йәрлирини егәлләйдіған болуп келишишти.

Америкини Испаниягә бекіндуруш үчүн кәлгән қураллық топлар *конкистадорлар* (бесивалғучилар) дәп аталди. 1518-жили

кәмбәғелләшкән дворян Эрнан Кортес Мексикини бесивелишқа Испания королидин рухсөт алди. 508 қураллық адәмни 11 кемигә олтарғузған Кортес Мексикиға йетип келиду. Ацтеклар дөлитиниң қол астиға күчәп киргүзүлгөн бәзи индеец қәбилилириниң наразилиғини пайдилинип, Кортес уларни бир-биригө қарши найдаққа селип, бир қәбилини иккинчисиниң қоли арқылы қиришқа башлиди.

1520-жили Отумбадики жәндө Кортес Ацтек дөлитиниң асасий күчлирини вәйранә мәғлубийәткә учратти. 1521-жили болса конкистадорлар Теночтитланни бесивалди, йәрлик турғунларниң көпчилигини қиривәтти. Ацтеклар дөлити вәйран қилинип, униң пайтәхтиниң орниға Мехико шәһири селинди. Мустәмликә дәвридә Мексикиниң йәрлик аһалисиниң бир бөлиги һөрхил ағриқлардин вә еғир иштин қаза тапти.

Мексикиниң йәрлик аһалисиниң нопус саны		
1519-ж.		21 миллион адәм
1565-ж.		2,5 миллион адәм

Ойлан

Дәсләпки мустәмликә империяләр қандақ қурулди?

Испанларниң Америкидикі иккінчи жирик ғәлибиси — конкистадорларниң Инклар дөлитини тар-мар қилиши. XVI əсирдә инклар бесивалған йәрләрниң барлығыда Инк һөкүмранлириға қарши наразилиқ күчийип, 1525-жили пухралар уруши башлинин кәткән еди. Мошу əһвални пайдилинип, Франциско Писарро 1531-жили 180 адәмдин ибарәт қураллық топ билән Инклар дөлитини бекіндуруушқа атлиниду. Испанлиқлар өң үнүмлүк, мунбәт йәрләргө чирко вә өйләрни селип, аһалилық маканларға айландуруушқа башлайду. Конкистадорлар йәрлик хәлиқниң қонуш, турақ-жайлирини вәйран қилип, көйдүрүп, йәрлик аһалини еғир қара ишларға мәжбурлаш, униңға көнмигәнләрни уруп-соқуп, рәһимсиз жазалиди. Йәрлик хәлиқни христиан диниға күч билән етиқат қилдуруп киргүзди. Европиلىқлар Америкидикі индеец цивилизациясини вәйранчилиққа учратти. Индеецлар қаттық наразилиқ вә қаршилик көрсәтти. Улар XVIII əсирниң ахиригичә басқунчиларға қарши қураллық күришини тохтатмиди. Европиلىқлар уларни пәкәт милтиқ вә зәмбирәкниң күчи биләнла йәнди. Европиلىқлар жысманий еғир ишларда пайдилиниш үчүн Африкадин адәмләрни көпләп әкелишкә башлиди вә уларни қулға айландурди.

Мәркизий вә Жәнубий Америкиға испанлиқлар вә португаллиқлар һөкүмранлық қилди. Кейин бу тәвәләрни *Латин Америкиси* дәп аташти. Бу нам мошу тәвәдә *роман* (латин) тили топиға ятидан испан вә португал тиллириниң тарилишиға бағылған чиққан. Латин Америкисиниң *назирқи йәрлик хәлқи* — бурунқи индеецлар, европилиқлар вә африкилық хәлиқләрниң арилишип кетишидин қелиплашти. Латин Америкисиниң барлық әллири испан тилида сөзлишиду, пәкәт Бразилиядә португал тили бесимлиққа егә.

Америкиниң ечилиши, деңизлар арқылы Азиягә баридан йолниң тәпилиши илим-пән үчүн улук йеңишлиқ болди. Бирақ бу Азия, Африка, Америка хәлиқлириниң тарихида бирнәччә әсирләргә созулған дәһшәтлик мұстәмликләш дәвригә йол ачти. Европиниң тәрәккүй әткән, күчлүк әллири Азия, Африка, Америка йәрлирини күч қоллинип бесивелип, өзлириниң мұстәмлиқисигә айландурди. *Мұстәмлиқ* дәп өз мұстәқиллигидин айрилип, башқа дөләткә бекінда болған әлләрни еитиду, әнді бу әлләрни бесивелип, өзигә бекіндерған дөләтни болса *метрополия* дәйду.

Қедимий Грекиядә чәт йәрләрни бесивалған жирик грек шәһәрлирини *метрополия* — *Ana-шәһәр* дәп атишатти. Бирақ метрополияләр мұстәмликләр үчүн ана ролини атқурмиди, әксинчә, уларниң тәбиий байлиқлирини булап-талап, йәрлик хәлиққә ят тил вә динни зорлукчә тәңип, киргүзүп, йәрлик хәлиқләр мәдәнийитиниң тәрәккиятиға зор тосалғулук вә қолайсизлиқларни пәйда қилди. Мұстәмлиқә өзгүгә чүшкән хәлиқләр басқунчиларға қарши узак вә еғир миллий-азатлик күрәш жүргүзді.

Билимиңни тәкшүр

1. Хрестоматиядә берилгән материалларни пайдилинип, майя, ацтек вә инк мәдәнийәтлириниң жуқури дәриҗидә болғанлиғини испатлаңлар.
2. Ацтеклар вә Инклар дөләтлириниң сәясий тәрәккият дәрижисини ениқлаңлар.
3. Америка нами қандақ пәйда болди?
4. “Конкистадорларниң Америкидикі индеецлар дөләтлирини тар-мар қилиши — мұстәмлиқе сәясәтниң башланмиси” мавзусида эссе йезип көрүңлар.
5. *Мұстәмлиқ*, *метрополия* деген чүшәнчиләрниң мәнасини тәрипләңлар.
6. Хрестоматиядә берилгән Тордесильясс шәртнамисини пайдилинип, метрополия вә мұстәмлиқе әлләр оттурисидики өз ара мунасивәтләрни чүшәндуруңлар.

ҚАЙТА ӨРЛӘШ ДӘВРИ

§ 25. ФӘРБИЙ ЕВРОПИДИКИ ҚАЙТА ӨРЛӘШ ДӘВРИНИҢ МӘДӘНИЙИТИ

Бұдәристө:

- Қайта өрләш дәвриниң мәдәнийитини;
- Униң сәнъеттәрек-қиятини қандақ өзгәрткенлигини билимиз.

Тираж сөзлөр

Қайта өрләш
гуманизм
Ренессанс

Италиядыки Қайта өрләш дәври. Кейинки оттура әсирләрдә Европиниң рохий-мәнивий тәрәққияти йеңи басқучқа көтирилди. Буржуазиялик мұнасивәтләр аләмни зайирлиқ түрғуда чүшинишкә йол ачти. XVI әсирдә мәдәнийәт гүллинип, Қайта өрләш дәври башланди. Европидики Қайта өрләш дәври XV ә. ахири вә XVII ә. 1-он жиллиғини өз ичигә алди. Қайта өрләш, дәсләп, Италиядә қелиплашти. Италияниң зайирлиқ, жәмийәт тәрәққиятиға жарап берәләйдиған, гүлләнгән бай шәһәрлири Қайта өрләш дәвриниң асасий мәркәзлири болди. Шәриқ әллири билән Фәрипниң географиялық кәшпиятлар вә йеңи йәрләрни

ечиш беришида мәдәний алмишишлирини Қайта өрләш дәвриниң шәрт-шараитлири сүпитидә қараштурушқа болиду. Қайта өрләш мәдәнийитиниң башланған макани — Флоренция шәһири. Уни Қайта өрләш мәдәнийитиниң “алтун бөшүги” дәп атайду.

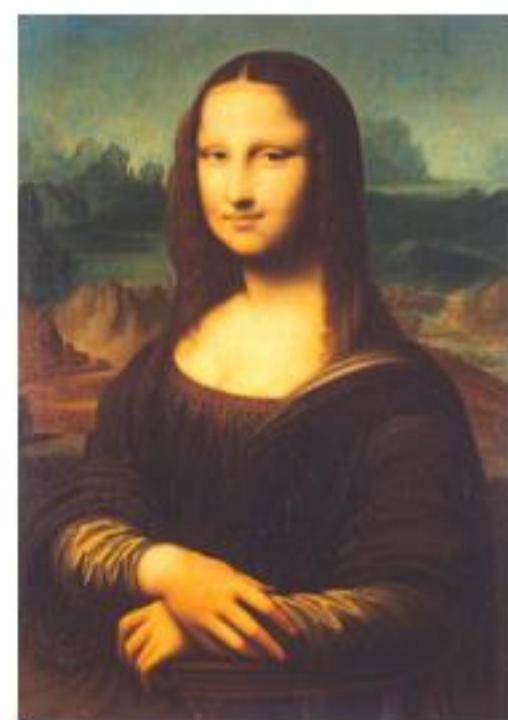
Ойлан

Италиядыки Қайта өрләш дәври жәмийәткә қандақ өзгіришләрни елип көлди?

Қайта өрләш дәври сәнъет тәрәққиятини қандақ өзгәртти? Қайта өрләш мәдәнийәтниң йеңи түрлиригә йол ечиپ, Европа әллиридики капитализмниң тәрәққиятиға шараит яратти. Бу дәвирниң мәдәнийити *бюргерлар* — яш буржуазияни өзиниң паалийәт даирисигә жәлип қилди. XVI әсир — Қайта өрләш мәдәнийитиниң гүллиниш дәври болди. Бу дәвирниң асаси гуманизм, йәни адимийлик болди. XVI ә. биринчи йеримида гуманизм Фәрип вә Мәркизий Европини

өз ичигे алған жәмийәтлик һәрикәткә айланди. Қайта өрлөш мәденийити Нидерландия, Германия, Венгрия, Франция, Англия, Испаниядә өз әксини тапти. Адәм вә тәбиәт — Қайта өрлөш дәвринин, көтөргөн асасий мәсилиси болди. Бу гуманизмда *натурфилософия* дәп атилиду.

Леонардо да Винчи (1452—1519-жж.) — итальянлик рәссам, мемарчи, алим, кәшпиятчи, язғучи. Леонардо да Винчи Флоренцияға йеқин йәрдә нотариус аилисидә дунияға көлгөн. Математика, тәбиәтшұнаслиқ илими, механика саһалирида ачқан көплигөн кәшпият вә лайиһилири тәбиәтшұнаслиқтика мүһим тәжрибә болди. У өзидин кейин түрлүк саһаларға беғишлиған итальян тилида йезилған 7 миң бәттин ибарәт қол-язмиларни қалдурди. Аләмни аң вә сезим арқилиқ тонуп-билиш — XVI əсирниң илғар мутәпәккүрлириниң йетекчи принципи еди. Бу хил дуния тонушни қелиплаштурғучиларниң бири — Леонардо да Винчи — илим вә наятниң өз ара зич бағлинишини тәрғип қылди. У Йәрни асман жисимлириниң бири, дәп һесаплиди. Аләмниң яритилишини диний турғудин чүшәндүрүшни қобул қылмиди. Тәбиәтшұнаслиқтика сәнъәтниң орни илим билән тәң дәп һесаплиди.

Леонардо да Винчи.
Мона Лиза
(Джоконда)

Ойлан

Леонардо да Винчиниң рәссамчилиқ сәнъитидики йеңи-лиғи немидә әкис етилди?

Тонуп-билиш

Леонардо да Винчиниң “Мона Лиза” яки “Джоконда”намлиқ әсәри пүткүл дунияға мәшһүр. Джокондиниң билинәр-билинмәс күлүмсіриши — сирлиқ вә тәкрапланмас һадисә. Униң пүткүл қияпитидә қандақтур бир мәхпийәтлик йошуруулғандәк әкис етилип, у гоя аллиқандақ бир сирниң ечилидиғанлиғини, дил арзусиниң рояпқа чиқидиғанлиғини билидиғандәк сирлиқ қарайду. Бу әсәр һазир Парижниң Лувр музейида сақланмақта.

Леонардо да Винчи Милан шәһиридә инженер, гидротехник хизметини атқурди. Архитектор сұпитидә “минсиз шәһәр” лайиһисини түзүп чиқти. Алим, инженер сұпитидә у тәжрибигә, әмәлий ишқа көп көңүл бөлди. Дунияни тәжрибә арқилиқ тонуп-билиш әң

Микеланджело

муһим дәп һесаплиди. Механика саһасиғиму көп көңүл бөлүп, “механика — математика илиминин жәннити” дәп атиди. У тейилиш, сүркилиш коэффициентини ениқлиди. Гидравликині тәтқиқ қилип, каналлар вә ирригациялик системиларниң лайиһисини яси迪.

Леонардо да Винчи өз кәшпиятлири арқилик өзи яшиған замандин ейтарлық озуп көтти: металлургиялық пәшләрниң, тоқума станок, яғачни қайта ишләш машинилириниң, су асти кемиси, танк, учуш аппаратлири вә парашютниң әскизлирини яси迪. Шунин билән

биллә Леонардо да Винчи медицина саһасидimu зор йеңиلىқтарни ачти. Адәм көзиниң түзүлүшини тәтқиқ қилип, адәм өзалириниң курулмисини ениқлап, адәм устиханлириниң, нерв системилириниң орунлишишини тәрипләп язди. Шунлашқиму Леонардо да Винчини Қайта өрләш дәвриниң “аммибап адими” дәп аташқа болиду. Униң рәссамчилиқ саһасиға қошқан үлүшими интайин зор. Рәссамниң әмгәклири инсанийәт мәдәнийитиниң қиммәт, надир ғәзнисини қелиплаштуриду. Мәсилән, Леонардо да Винчи аял гөзәллигиниң гуманистик идеалини 1503-жили сизған Мона Лиза (Джоконда) портретида ярқын әкис әттүрәлигән. Һаллиқ шәһәр аялиниң қияпитини адәм бойидики пүткүл инсаний сезим-ниссиятларниң алайидә бир назук, әйнән уйғунлуғида әкис әттүрүп берәлигән. Бу надир өсәр һазир Париж шәһириниң Лувр музейида сақланмақта. Шундақла униң “Мадонна Литта”, “Мадонна Бенуа”, “Джиневра де Бенчиниң портрети” намлиқ мәшһүр картиналири бар.

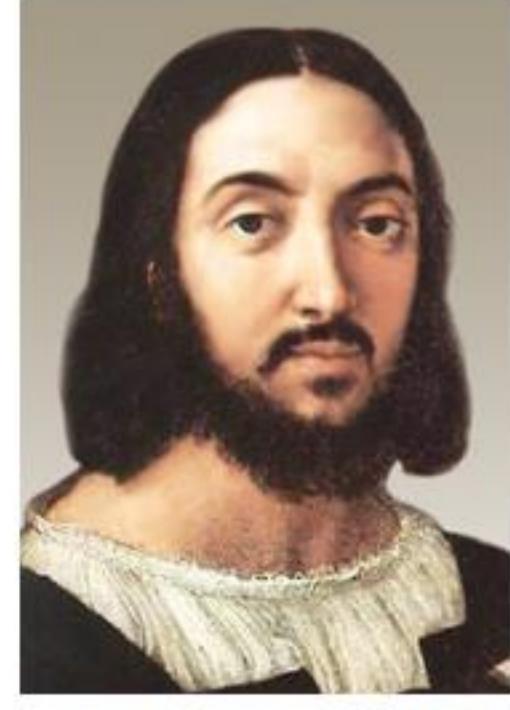
Микеланджело Буонарроти (1475—1564) — Италиялик улук һәйкәлтараш, рәссам, мемарчи, шаир вә мутәпәккүр. У 1475-жили Капрезе шәһиридә көмбәғәлләшкән дворян аилисидә дунияға кәлгән. Дадиси уни өзгә адәмләрниң тәрбийисигә бәргән. У шу яқта жүрүп, йезиш вә сизишин илгири, сапалдин нәрсиләрни ясашни үгиниду. 1488-жили дадиси Микеланджелони рәссам Доменико Гирландайониң тәрбийисигә бериду. Бир жилдин кейин Микеланджело Флоренция шәһириниң һакими Лоренцо де Медичиниң қол астидики даңлиқ һәйкәлтараш Бертолъдо ди Джованниниң мәктивигә авушиду. Медичи болғуси мәшһүр ижаткарниң бойидики қабилийәт вә интилишни қоллап, уни тоғра ижадий йөнилишкә йетәкләйди. 1490—1492-жиллири Микеланджело Медичи сарийида хизмет қилиду.

Ойлан

Микеланджело өз әсәрлиридә адәм бойидики қандақ инсаний хисләтләргә һәрмәт билдүрди?

Микеланджелониң ижадий паалийити Италияниң икки — Флоренция вə Рим шәһәрлири билән зич бағлинишлик. Өз бойидики тәбиий дит вə қабилийәт жәһәттин елип қариганда Микеланджело, әң алди билән, һәйкәлтараш болди. Флоренциядә у өзиниң әң мәшһур әсәри — “Давид” скульптурисини ясиdi. Бу әсәр шундин буян адәм бәденинин, униң тәбиий гөзәллигиниң үлгә-эталони болди. Рим шәһиридә һәйкәлтараш “Пьета” мәшһур әсәрини бәрпа қылди. Рәссам өз замани үчүн тәңдиши йоқ илғар ой-тәпәккүрлирини бәдий рәссамчилиқ сәнъитидә әйнән петичә әкис әттүрди. Рим Паписи Юлий II ниң буйрутмиси бойичә Сикстин капеллисiniң төписигә библиялик мавзудики аләмниң яритилиши тоғрилиқ 300 тәсвирдин ибарәт рәсимләрни ясиdi. Папа Павел III ниң мәслиһити бойичә “Тамук соти” намлиқ фрескини ясиdi. Униң Ватикан вə Капитолийдики һәйкәлтарашлық ишлири өзиниң миқияслиқлиғи, бирпүтүнлүги, көркәмлиги вə улуғварлиғи билән кишини һәйран қалдуриду һәм һеликәм наяжанға салиду. 2007-жили Ватикан архивидин Микеланджело Буонарротиниң ахирки әсәрлириниң бири — Әвлия Петр гүмбизини базилика өрнәкләш мавзусиға беғишланған иши тепилди. Микеланджело һәйкәлтараш, рәссам сұпитидә мәшһур. Шуниң билән биллә униң көпчилик арисиға таралған шеирлиrimу бар. Бизниң заманимизға униң 300 чә шеирлири յетип кәлди.

Рафаэль Санти — улук рәссам, һәйкәлтараш, Умбрий мәкти-виниң көрнәклик вәкили. У 1504-жили Флоренциягә келиду. Бу йәрдә Рафаэль Леонардо да Винчи, Микеланджело, Бартоломео делла Порталар билән тонушиду. Леонардо да Винчи вə Микеланджелониң һүнири билән тонушуп, өз ара тәжрибә алмаштуриду. Униң Флоренциядә ясиған дәсләпки әсәри “Мадонна Солли”. Рафаэль ижадийитиниң тәтқиқатчилири бу портретни сизишта у “Джоконданиң” тәсиридә ишлігән дәп тәкитлимәктә. Флоренциядә Рафаэль жигирмичә мадонnilарниң обизини яритиду. (“Грандук мадонниси”, “Чинигүл тутқан мадонна”, “Мадонна Иоанн Чоқундурғучи вə Барилек Николай билән” в.б.). Мадонnilарниң мәзмүни бир-биригә охшаш болғини билән, уларниң һәрқайсисиниң өзигө хас аләнидилликлиrimу бар. Рәссамға уларниң сүритини сизиш тоғрилиқ буйрутмилар көпләп чүшиду.

Рафаэль Санти

Леонардо да Винчи. Мәхпий баш қошуш

Рафаэль Рим шәһиригө келип, Рим Паписинин сарийига рәссаам сүпитидә рәсмий ишқа орунлишиду. Униңға Станца делла Сеньятура фрескисини ясаш тапшурулиди. У адәмниң интеллектуал һәрикитиниң төрт тури — диний илим, қанун, поэзия, философияни әкис әттүридиған фрескини ясап чиқиду. Рәссаамниң “Парнас” әсәридә тоққуз мұза вә мәшһур он сәккиз грек, рим, итальян шаирлиринин оттурисида турған Аполлон тәсвирләнгән. Рафаэльниң “Сикстин Мадонниси” — униң әң тәңдашсиз әсәрлириниң биридур. Бу әсәргө буйрутма бәргүчи — Әвлия Сикст чиркосинин монахлири еди. Көплигән диний мавзудики әсәрләр билән биллә Рафаэль түрлүк портретларниму сизди. 1512-жили у “Папа Юлий II” вә “Кардинал Алессандро Фарнезе” намлиқ портретларни сизди. Рафаэльниң һәйкәлтараш сүпитидики әң карамәт әсәри — Әвлия Петр собори (ибадәтханиси). Рафаэль Санти 1520-жили 37 йешіда Римда вапат болди. Бизниң заманимизғичә униң 400 чә әсәрлири йәтти.

• Ениқла

Қошумчә мәлumat мәнбәлиридин пайдилинип, Рафаэльниң “Мадоннилирини” атап берәләмсиләр?

Билимнің тәкшүр

1. Леонардо да Винчиниң рәссаамчилиқ сөнъитидики мәшһур әсәрлирини ата.
2. Микеланджелониң һәйкәлтараш сүпитидики мәшһур әсәрини биләмсөн?
3. Қайта өрлөш дәври сөнъет тәрәкқиятини қандақ өзгәртти?
4. Төвөндө берилгән Лувр вә Эрмитаж сайтилириға виртуал сөяһөт жүргүзүп, Леонардо да Винчи, Рафаэль Санти, Микеланджело Буонарроти әсәрлири билән тонушуңлар.

<https://www.louvre.fr>

<http://hermitagemuseum.org>

§ 26. ГУМАНИСТЛАР ҒАЙИЛИРИНИҢ ОТТУРА ӘСИРЛИК МӘДӘНИЙӘТ ТӘРӘҚҚИЯТИҒА ТӘСИРИ

Альбрехт Дюрер (1471—1528) — немис рәссами, яғачни оюп өрнәк-нәқиши селишниң (ксилография) мәнири, ғәрбий европилиқ Ренессансниң көрнәкликтік вәкиллиринин бири. Балилиғидинла рәссам болушни арман қылған Дюрер тәсвирий сөнъетни Италиядә үгиниду. “Апокалипсис” намлық гравюрилар серияси униңға рәссам сұпитидә шөһрәт әкелиду.

Шималий Европида автопортретниң мұстәқил жанр сұпитидә қелиплишиши Дюрерниң исми билән бағлинишлик. Бизниң заманимизға рәссамниң миңға йекін әсәрлири келип йәтти. Уларниң ичидә пейзаж, портрет, һәрхил адәм, өсүмлүк вә найванатларниң тәсвири бар. Дюрерниң исими да Винчи вә Рембрандтларниң қатарида туриду. Альбрехт Дюрер 374 ксилографюра вә 83 мис гравюриларни ясиган. Дюрер библиялық сюжетлар билән биллә реал наят, турмуш-мәишийәт көрүнүшлириниму мәниранә әкис әттүргән. Униң яғачтин оюп ясиган гравюрилириниң ичидики әң мәшһүр әсәри “Адәм вә Ева” (1504). Мәшһүр гравюрилириниң бири — “Төрт салт атлиқ” дәп атилиду. Бу сүрәттики салт атлиқлар — Эпидемия, Уруш, Ачарчилик вә Әжәлни әкис әттүриду. Рәссам рәсимви яғачқа оюп яси迪 вә уни мис пластинкиға көчәрди, андин уларни бояп, қәғәзгө басты. Гравюра мана шундақ пәйда болди.

Дюрер хәлиққә математик сұпитидиму көң тонулди. У геометриялық фигуриларни қелиплаштуруш нәзәрийәси вә шрифтларни тәтқиқ қилди. XIX әсирдә Дюрерниң нәзәрийәсигө илмий экспертиза ясалды.

Дюрер сизма геометрияниң асасини салди, “Меланхолия” намлық гравюрисида сехирлиқ квадратни әкис әттүрди вә 1 дин 16 ғичә болған санларни қайси тәрипидин несаплиғандиму 34 сани чиқидиғандәк етип орунлаштурди. Униң “сехирлиқ” квадрати та бүгүнгичә тепишмақ болуп несапланмақта.

Будәристә:

- гуманистларғайи-лириниң оттұра әсирлик мәдәнийәт тәрәққиятиға тәсирини ениқлаймыз.

Тирәк сөздәр

Альбрехт Дюрер
Рембрандт
Диего Родригес де Сильва Веласкес
Лувр

Альбрехт Дюрер

Ойлан

А Дюрерниң портрет сизиш маһарити тоғрилиқ пикиринлар қандақ?

1515-ж. у яғачқа ясалған дәсләпки үч гравюрисида асман алиминиң Шималий вә Жәнубий йерим шарлирини, Йәрниң шәрқий йерим шарини көрсөткән. Аталмиш сәнъәт әсәри интайин баһалиқ илмий әсәр болуп несаплиниду. Униң географиялық хәритисидә Европа, Азия вә Африка әкис әттүрүлгән.

Рембрандт Харменс ван Рейн (1606—1669) — голландиялық рәссам вә һәйкәлтараш, Голландия тәсвирий сәнъитиниң жирик вәқили. Рембрандтни 13 йешида рәссамчилик мәктевигә бериду. У 1623-ж. башлаپ Амстердам шәһиридә тарихий, мифологиялық, библиялық сюжетлар мавзусиға рәсим сизишқа мәшиқлиниду. Рембрандт — голландиялық бәдий сүрәт мәктевиниң вәқили болғанлықтан, униң ижадийитидә мошу мәктәпниң стили очуқ әкис етилиду. Өзиниң дуния тонуши бойичә Рембрандт реалист болған. Униң һәрқандак мавзудики әсәрлиридин реализмни һис қилишқа болиду. Һәтта рәссамниң әпсанивий-мифологиялық мавзудики сүрәтлириниң өзидин мәлум һәққанийлик көзгә уруп туриду. Грек вә аял худалириниң тәсвирини Рембрандт шу дәвирдики голландлықтарниң қияпитидә әкис әттүриду. Униң грек аял худасини әкис әттүргән әсәри “Даная” дәп атилиду. Диний мавзуларға йезилған сүрәтлиридики тәсвирләргә өз заманиниң кийимлирини кийдүриду. Рәссамниң диний мавзуларға бегишлиған әсәрлиригә: “Кресттин чүшириш”, “Эммаусқа кетиватқан Христос вә униң шагиртлири”, “Ағриқларни давалаватқан Христос” гравюрилири ятиду. Рембрандтниң мой қәлимігә тәэллүк портретлар адәмниң

қияпитидики алайылыларни әйни петичә әкис әттүрүпла қоймай, бәлки униң мимикисини, дуния қаришини, шәхсий адәмгәрчилик хисләтлирини яққал әкис әттүриду. Рәссам өзи ясиған адәмләрниң хизмәт паалийәтлирини қошумчә штрихлар арқылы ениқ тәсвирләйдү. Мәсилән, “Каллиграф”, “Анатомия дәриси”, “Тоқумичилар гильдияси” әсәрлири. Ярқын ипадилитин истисна болуш Рембрандт әсәрлириниң фламанд мәктевигә нисбәтән пәриқлик алайылылар несаплиниду. Рәссамниң алайылә зор утуғи — униң йорук вә көләңгүни дадил пайдилиниш маһарити

Рембрандт

еди. У йоруқниң ярдими арқылық адәмнинң жән-дуниясини ениң әкис әттүриду. Мәшһур әсәрлирининң бири — “Адашқан оғулниң қайтип келиши”ни рәссам һаятиниң ахидида ясиған. Рәсимдә адәмгә хас сезим вә һиссиятлар, чүшкүнлүк һәм меһриванлик әкис етилгән. Үниң әсәрлири Париждики Лувр мирасгабында вә Санкт-Петербургтики Эрмитажда сақланмақта. Рәссамниң әсәрлири өз вақтида мунасип баһаланмиди. Рембрандт намратчилиқта қайтиш болди, уни хәлиқниң мәблиғиғә кәмбәрәлләр қәбирстанлиғига йәрлиди. Һазир Рембрандтниң әсәрлири пәкәт Голландияниңла әмәс, бәлки пүткүл инсаныйәтниң қиммәт ғәзнисигә айланди.

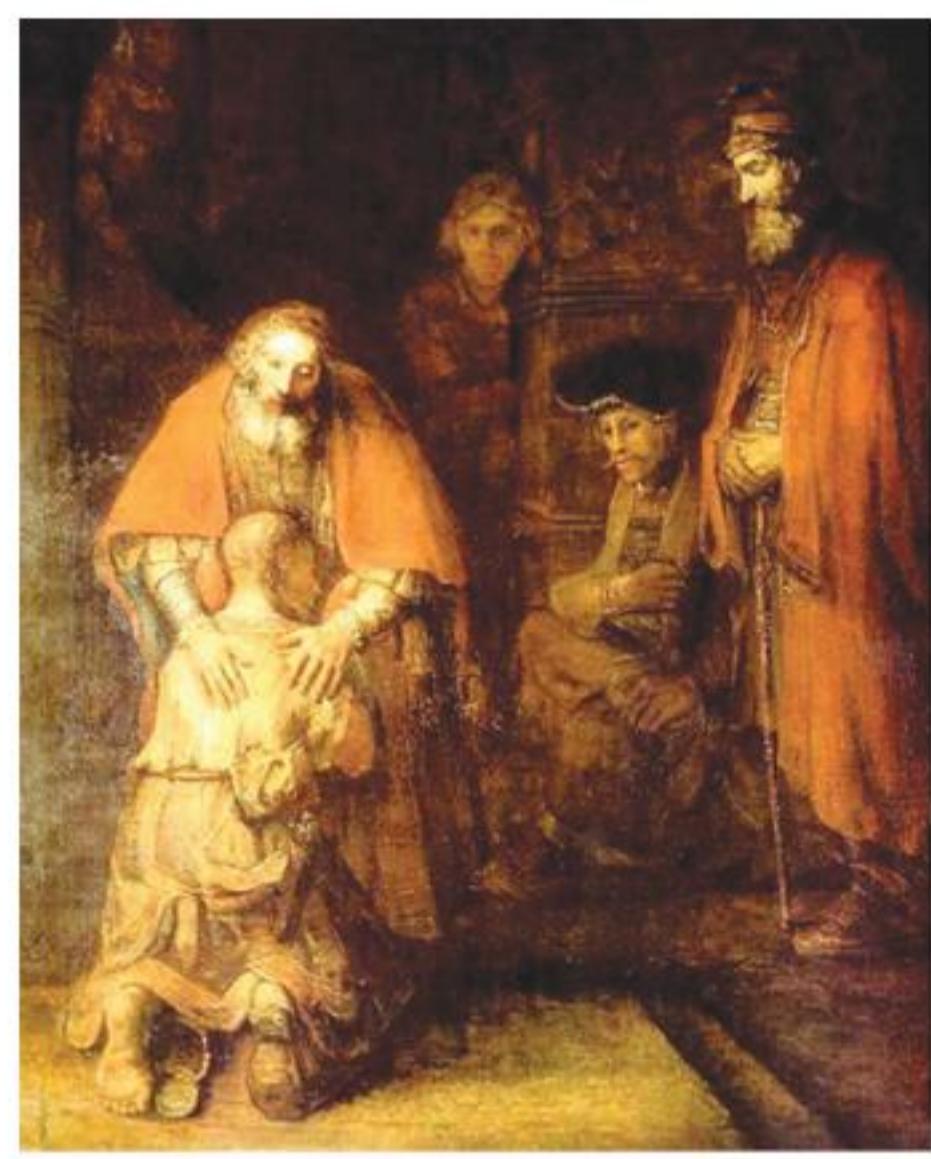
Ойлан

Рембрандтәсәрлири қандақ һис-туйғуларға аласланған?

Диего Родригес де Сильва-и-Веласкес (1599—1660) — XVII ə. бүйүк һәйкәлтараш, рәссам, дипломат. У дуниявий рәссамчилиқ сәнъитигә төһпә болуп қошулуған мәшһур әсәрләрниң муәллипи. Рәссамни Испания короли Филипп IV көп жәһәттин қоллайды. Диего мәшһур рәссамлардин көп нәрсиләрни үгиниду. Рәссам яшиған шәһәр Севилья — өз заманиси үчүн яхши тәрәкқий әткән портлук шәһәрла болуп қалмастин, шундақла пүткүл Испаниягә өз монастырьлири, ипиги, шаир-язғучилири вә рәссамилири билән мәшһур еди. Диего Веласкес 17 йешида Севилья рәссамлар корпорациясигә әза болиду. Шу вақиттин башлап Диегониң өзигә хас ижадий йоли башлиниду. Веласкес Испания король сарийиниң рәссами болушни арман қилиду. Шу мәхсүттә у Мадридқа келип сарайдики даңлиқ шәхсләрниң дикқитигә еришиш үчүн “Шаир Луис де Гонгора-и-Артте портретини” салиду. Яш рәссамниң бу интилиши утуқсиз болуп, Севильяға қайтип кетиду.

Еникла

Веласкесәсәрлиринин алайдишлиги немидә?

Рембрандт. Адашқан оғулниң қайтип келиши

Диего Родригес де
Сильва-и-Веласкес

Најатни дикқет билән күзитишни билидиған адәм сұпитидә Диего өз ижадийитиниң дәсләпки басқучида өсәрлирини аддий адәмләрниң наятиға бегишлиди. У һүнәрвән, ашпәз, устиларни иш үстидә әкис әттүрди. Веласкес асасини салған жанр “бодегонес” дәп аталды (испан тилида “трактир”, “өрзән ашхана” мәнасида). Рәссамниң шу жанрға ятидиған өсәрлиригө: “Қери ашпәз аял”, “Дәстихан бешидики икки яш жигит”, “Деканниң наштиси” (1618-ж.) намлық өсәрлирини аташқа болиду. Бу рәсимләрдә аддий адәмләрниң күндилік наяты, турмуш-мәишийити һәққаний ипадиләнгән. 1623-жили Мадридқа кәлгән Веласкес Испания королиниң сарийига рәссам ретидә қобул қилиниду. Веласкес король Филипп IV ниң портретини сизиду. Испанияниң гүллиниш дәври бир өсиргә йеқин давамлишиду вә бу дәвир дәләтниң “алтун әсири” дәп атилиду. Испаниядә сәнъет өсәрлиригә асасий буйрутма бәргүчиләр король вә феодаллар, шундақла чирко йетәкчилири еди. Шу сәвәптин Диего Веласкесниң ижадийитидә диний мавзуға селинған рәсимләр билән мәшһүр шәхсләрниң портретлири бесим болди. “Инфанта Маргарита” — Веласкесниң тонулған рәссам вақтида сизған даңлиқ өсәри. Униңда рәссам адәмниң өзигө хас мүжәз-хулқи вә ташқи қияпитиниң алайидиликлирини әжайип мәниранә әкис әттүриду.

Издән

XVII ə. рәссамлири тәсвирий сәнъеттәқандақ йеңилиқ яратти?

Тонуп-билиш

Веласкес “Инфанта Маргарита” өсәридә адәмниң пәқет өзигила хас алайидә мүжәз-хулқини мой қәләм арқилиқ мәниранә әкис әттүргән. Униң қәбридики ядикарлиқта “һәқчил рәссам” деген сөз йезилған.

Билимиңни тәқшүр

1. А.Дюрер, Рембрандт вә Веласкес ижадийити һәққидә сөзләп берилдәр?
2. Рембрандтниң “Адашқан оғулниң қайтип келиши” рәсимидин қандақ көй-пиятни байқашқа болиду?

§ 27. ШӘРИҚЛИҚ РЕНЕССАНС

Оттура әсирлик Шәриқ әллири мәдәниятиниң алаһидиликлири. Оттура әсирләрдә Шәриқ әллири бирнәччә цивилизациялик тәвәләргө бөлүнди. Атап ейтқанда: мусулман, һинд вә Жирақ Шәриқ цивилизацияси. Бу цивилизацияләр мәлум бир динларниң асасида шәкилләнди. Мәсилән, VII әсирдә Әрәбийәдә пәйда болған *ислам дини* оттура әсирлик мусулман цивилизациясиниң шәкиллинишигә асас болди. Ислам-мусулман цивилизацияси өз заманиниң ән илғар цивилизацияси сұпитетидә аләмниң барлық хәлиқлиригә дәрлик наһайити зор тәсир көрсөтти. У Шәриқниң барлық тәвәлиригә (Жирақ Шәриқ, Оттура Шәриқ вә Йеқин Шәриқ), шундақла Фәрбий Европа мәдәнийитигimu тәсирини йәткүзді. Мусулман мәдәнийити оттура әсирләрниң ахирида Европида пәйда болған Ренессансниң қелиплишишиға шәрт-шараитларни яратти.

Мусулман мутәпәккүрлири — әл-Фарабий, әл-Кинди, Ибн Рушд вә башқылар Қедимий грек философлириниң әмгәклирини әрәп тилиға тәржимә қилип, уларға чүшәндүрмә-изәһ язи. Мусулман дәвридә мәдәнийәт кәскин тәрәкқийләнгәчкә, тарихчилар уни “мусулманлық Ренессанс” дәп атиди. Кейинәрәк, Европа алимлири грек философлириниң әмгәклири билән мошу әрәп тилидики нусқиси арқылы тонушти.

Оттура әсирлик һинд цивилизацияси *индуизм дининиң* асасида қелиплашти. Һинд цивилизацияси Жәнубий Азияниң Һиндстандин башқыму көплигән әллиригә (Непал, Бирма, Индонезия, Малайзия в.б.) тариди. Әнди Жирақ Шәриқ цивилизацияси оттура әсирлик Хитай мәдәнийитиниң асасида шәкилләнди. Униңға шундақла Һиндстандин Хитайға келип орникән буддизм диниму аләнидә тәсир қилди. Бу цивилизацияниң шәкиллинишигә Жирақ Шәриқ әллири — Япония вә Кореяләрму өз үлүшини қошти.

Оттура әсирлик Шәриқ әллириниң динлири илим-пән вә маарип тәрәкқиятиға тосалғу болуп, тәқиплимиди. Бу исламғому, жирақ-шәриқлик динлар — конфуцийлик, буддизм, даосизм вә һинд динлириғому тән болди. Шуңлашқыму Шәриқ әллиридә оттура әсирләрдә мәдәнийәт вә пән аләнидә риважлинип, көплигән илмий-

Будәристә:

- Оттура әсирлик Шәриқ хәлиқлириниң мәдәнийитигә динларниң тәсирини ениқлаймиз;
- Буддизмниң Хитай йеригө келиши һәккидә билимиз;
- Оттура әсирлик түркій мәдәнийитиниң алаһидиликлирини ениқлаймиз.

Тираж сөзлөр

Шәриқлик Ренессанс
Мусулманлық
Ренессанс
мәдәнийәт
дин

технико-технологиялық кәшпияттар рояпқа чиқти. Алимлар оттура өсирләрдики Шәриқ мәдәнийитиниң алайында тәрәкқиятиға бағытты болды.

Ойлан

Оттура өсирләрдә Шәриқ әллиридә мәдәнийетниң тез сүръеттәтәрәккүй етишиниң шәрт-шараитлири қандақ болди?

Оттура өсирләрдики Хитай мәдәнийити. IV—V өсирләрдә Хитайда буддизм дини кәң тарқилишқа башлиди. Бу дин Хитайға Һиндстандин кәлгән еди. Қедимий дәвирдә қелиплашқан йәрлик конфуций вә даосизм динлири охшаши, бу динмү, адәмләрни изгүлүккә һәм төзүмлүккә үндиди. Оттура өсирләрдә Хитайда сәнъет, әдәбият вә илим-пән алайында гүллининп, тәрәккүй әтти.

Ениқла

Таңдәври Хитай мәдәнийитиге қандақ өзгиришләрни елип көлди?

Таң дәври Хитай поэзиясиниң “алтун өсири” болди. Мошу дәвирдә Хитайниң улук шаирлири Мэн Хаожан, Ван Вэй, Ли Бо, Ду Фу, Бо Цзюй-и в.б. яшап, өзлириниң даңлиқ өсәрлирини язди. Уларниң өсәрлири дуниявий классикиниң алтун фондига қошулди.

Хитайда география илимиму яхши риважлининп, хитай сәйяһлири Һиндстанға, Оттура Азиягә сәпәргә чиқти. 645-жили Һинд йеригә сәяһәткә барған Сюань Цзянъ һинд хәлиқлириниң тарихи һәккүдә китап язди.

Оттура өсирләрдә Хитайда медицина, астрономия илими, қол һұнәрхөнчилик вә сода яхши тәрәккүй әтти. Оттура өсирләрдә Япония Хитай мәдәнийитиниң тәсиридә болди. Бу дәвирдә, әң алды билән Хитайдың Япониягә буддизм дини тарқилиду. VI өсирдә будда дини билән биллә кәлгән Хитай мәдәнийити япон мемарчилік вә тәсвирий сәнъитидә өз тамғисини қалдурди.

Мэн Хаожан

Ениқла

Оттура өсирләрдә япон еғиз ижадийити вә мифологиясында қандақ ейтарлық өзгиришләр йүз берди?

Һинстан мәдәнийити. Оттура өсирлик Һиндстанда һәрхил диний етиқатлар қатар могут болди. Йәрлик хәлиқниң көпчилиги етиқат

Таж-Мәһәл мәқбәриси

қилидиған асасий дин — *индуизм дини* болди. Балдурқи оттура әсирләрдә шәкилләнгән индуизм динида қедимий брахманизм дининиң асасий қаидилири сақланди. Һиндлиқларниң ишәнчәтиқати бойичә адәмниң жени (рохи) бу наятқа бирнәччә мәртә қайтип келиду. Индуизм диниға етиқат қылғучилар асасий үч худа — *Браhma, Вишну, Шива худалирига* тавап қилди.

Мусулманлар һөкүмранлиғи вақтида Һиндстаниң мәдәнийити алайды гүллинип, тәрәққий әтти. Болупму, Улук Моғол һөкүмрани Жаһаншаш дәвридә селинған Таж-Мәһәл мәқбәриси дуния карамәтлириниң бири болуп несаплиниду.

Издән

Оттура әсирлик Һиндстанда илим-пән қандақ тәрәққий әтти? Таж-Мәһәл мәқбәрисиниң селиниш тарихи тоғрилиқ немә билисиләр?

Түркійәниң оттура әсирлик мәдәнийити. Оттураәсирлик Түркійәдә һәм еғиз әдәбиятидиму, һәм язма әдәбияттиму *сопилиқ гайиләр* бесим болди. XIII әсирдә йезилған дәсләпки язма әдәбият әсәрлириниң қатариға Ахмед Факихниң “Тәғдир китави”, Шейад Хамзаниң “Йұсүп вә Зұләйхә” қиссиси, Ашиқ пашаниң “Сәргәрданниң китави” намлиқ әсәрлирини ятқузушқа болиду. Сопилиқ әдәбиятниң әң көрнәклиқ вәкили Жалалидин Руми болди. У Түркійәдике дәсләпки сопилиқ тәшкилат — Мевлеви тәриқитиниң (*тәриқәт* яки *сұлук* (әр. йол) — һәқиқәтни (һәк) ғәйри-тәбиий тонуп-билиш вә мәнивий йүксилиш усули) асасини

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

салди. Руминиң әң мәшһүр әсәри “Мәснәвий-и-мәнәвий” — сопилиқ философияның мәшһүр өрниги, сопилиқниң өзигө хас қамус-энциклопедияси болуп несаплиниду.

XIV—XV әсирләр поэзиясидә Низамий Гәнжәвийниң ижадийити алайидә орунни егәлләйдү. Униң мәшһүр “Бәш дастани” (“Мәхпий ғәзнә”, “Хисрав вә Шерин”, “Ләйли вә Мәҗнун”, “Йәттә пәри”, “Искәндәрнамә”) түрк әдәбиятиның тәрәкқиятиға салмақлық тәсир йәткүзді, Ахмед, Йұсуп Нәби, Мимар Синан охшаш шаирларниң романтикилиқ поэзияси мәйданға кәлди.

Оттура әсирлик Түркийәдә тәбиәтшунаслиқ пәнлири яхши тәрәкқий әтти. Математика, астрономия саһалирида тәтқиқатлар елип барған Лутпи Такади бирнәччә әмгәклирини елан қилиду. Географ һәмдә адмирал Пири-реис (Муһиддин Пири-бей) 1513-жили дуния йүзиниң хәритисини, 1523-жили болса деңиз атлисини түзүп чиқти.

XV—XVII әсирләрдә Түркийәдә мемарчилиқ сәнъити яхши риважланды. Шәһәрләрдә мәдрисә, мәқбәрә, гүмбәзлик мазар, монча, һаммам, һавузлар көпләп селинди. XV—XVII әсирләрдә әмәлий сәнъэт кәң риваж тепип, сапал-керамика, тоқумичилиқ, жип егириш, гиләм тоқуш саһалири тез риважланды.

• Ениқла

Оттура әсирлик Түркийәдә илим-пәнниң қайси саһалири алайидәтәрәккий әтти?

Яйнда сакла!

Жирақ Шәриқ — Шималий-Шәриқ, Шәриқ вә Жәнубий-Шәриқ Азияни өз ичигә алидиған тәвә-регион (Хитай, Япония, Корея).

Оттура Шәриқ — Европа вә Пакстан арилиғидики Ғәрбий Азия йәрлири.

Йеқин Шәриқ — Ғәрбий Азия вә Шималий Африка тәвәси.

Шәриқлиқ Ренессанс — оттураәсирлик Шәриқтә мәдәнийәтниң гүллиниши.

Сопилиқ — Исламниң бир йөнилиши, униңға өмәл қылғучилар алайидәтәқвадар болушни тәргипләйдү.

Билимиңни тәкшүр

1. Оттура әсирләрдики Шәриқ өллириниң мәдәнийитидики алайидиликләр тоғрилиқ сөзләп бериңлар.
2. Хитай вә Японияниң оттураәсирлик мәдәнийитини тәрипләңлар.
3. Силәр Һиндстан тарихи вә мәдәнийити тоғрилиқ немиләрни билдиңлар?
4. Оттура әсирләрдики Түркийә мәдәнийити тоғрилиқ өтраплиқ тохтилинлар.

РЕФОРМАЦИЯ

§ 28. РЕФОРМАЦИЯНИҢ СӘВӘПЛИРИ ВӘ УНИҚ ЕВРОПА ӘЛЛИРИГӘ ТАРҚИЛИШИ

Оттура әсирлик Европидики һөкүмран дин католик дини вә чиркоси болди. Бу дин илим-пәнниң, маарипниң тәрәққиятиға тосалғу болди. Католик чиркосинин башчиси — Рим Паписи еди.

XVI ə. католик чиркоси пәқәтла пайда тепиши ойлиди. Мәсилән, улар “гунасини кәчүрушни ахчиға сетивелишни” ойлап тапти. Чирко вә диндики мошу хил чүшкүнлүк вә хурапатчилиқ қәлб көзи очук, билимлик адәмләрни жиркәндүрүп, уларниң наразилиғини пәйда қилди. Университет студентлири вә оқутқучилири жәмийәтниң нұксанлиригини, католик чиркосинин гәлітә пәтвалирини өз әсәрлиридә қаттық тәнқитлиди. Мундақ адәмләрни *гуманистлар* дәп атиди.

1517-ж. Мартин Лютер исимлиқ дин хизмәтчisi өзиниң “95 тезис” намлиқ әсәридә католик чиркосини қаттық тәнқитләйдү. Бу вақиә католик чиркосиға, католик диниға қарши *реформация* дәп атилидиган һәрикәтниң башлинишиға түрткә болди. Сәвәви XVI ə. католик чиркоси боһранға учриди. Чиркони ички жәһәттин қайта қурушқа тиришқан интилишлар утуқсиз аяқлашти. М.Лютерниң йеңи диний ғайилириниң тәсири католик чиркосиға қарши һәрхил оппозициялық һәрикәтләргө зор қоллаш пәйда қилди. Мошундақ шарайтта Германиядә Папаниң һөкүмранлиғини йоқитишни көзлигән реформациялық һәрикәт башланди. Реформация — XVI ə. Фәрбий вә Мәркизий Европида кәң қанат йейип, асасөн католик диниға қарши күришиш түрини қобул қылған жәмийәтлик һәрикәт. Бу һәрикәт Германиядә М.Лютерниң тәшәббуси билән башланди. Реформация қоллиғучилириниң асасий шиари өрзән чиркони тәләп қилиш болди.

Будәристә:

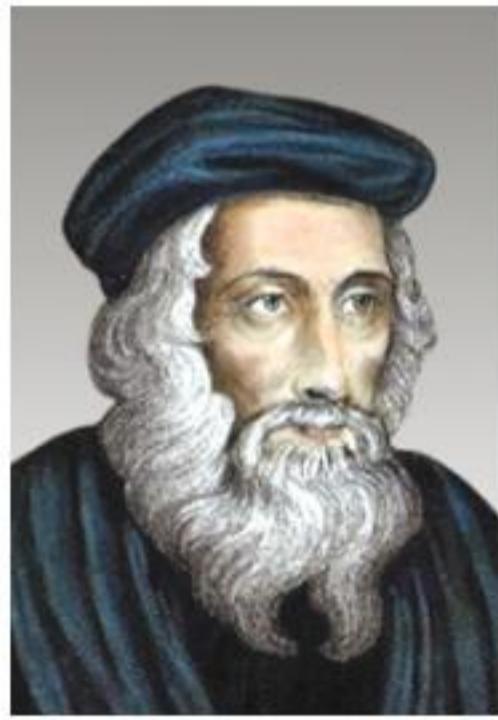
- жәмийәтлик һаяттики, адәмниң дүния тонущидики динниң ролини ениқлаймиз.

Тирәк сөздәр

Реформация
Мартин Лютер
Католик чиркоси
гуманизм
протестантизм
Лютер илими

Ойлан

Реформациялык һәрикәтниң асасий тәләплири қандақ болди?

Джон Виклиф

Ян Гус

Жан Кальвин

Реформация нәтижисидә христианликниң йеңи йөнилиши — *протестантизм* пәйда болди. Униң асасий екимлири: *лютеранлик* вə *кальванизм*. М.Лютерниң тәшвиқ қилиши билән Германиядә башланған реформациялык һәрикәт Европа миқиясидиқи зор вақиә болди вə Европиниң башқа әллиригә, әң алди билән Швейцария вə Нидерландиягә тариди.

XVI ə. иккинчи йеримидин башлап Реформация Венгрия вə Чехиядә қанат яйди. Европидиқи реформаторлук һәрикәтниң мәшһүр вәкиллири Джон Виклиф, Ян Гус, Жан Кальвинлар болди.

Реформация умумән прогрессивлик роль атқурди. У католик чиркосиниң мәнивий һөкүмранлиғиниң ажызлиши, Римға бекінмайдыған диний жамаәләр вə чиркониң пәйда болуши вə бәзи әһвалларда миллий чиркоға айлинишидин әкис етилди. Зайирлиқ һакимийәтниң мұстәһкемлиниши вə миллий дәләтләрниң тәрәққиятиға шарайт ясалди.

Реформация сәясәт вə һоқуқ мәсилилиригә йеңи турғудин яндишип, вақит өткәнчә буржуазиялық-демократиялық әркинликниң мәктиwigə айланди. Дин қелиплишиватқан йеңи жәмийәт шарайтиға маслишип, униң егилик, әмгәк этикисиниң шәкиллиништеге тәсир қилди. Мәдәнийәт әркин тәрәққий етип, рационалистик илим кәң тарқалди.

Реформациялык илимларниң ичидә шу дәвирниң тәләплиригә жавап берәлигән йөнилиш — *кальванизм* болди. Кальвин илими бойичә дунябайлық — әң еғир синақ, униңдин чүшидиган дарамәтни тоғра пайдыланмаслик техиму чоң гуна болди. Кальванизм бойичә ахча һәрқачан айлинимда болушқа тегиши: санаэттә, содида,

несийә саңасида вә өсүмхорлуқ арқилиқ бу ахчидин пайда тепишму әйип болуп несанланмайды дейилди. Намратлиқ, кальвилистларниң ойичә, алий хисләт әмәс еди. Әмгәк адими униңға барлық күчини сәрип қилип һәптисигә алтә, һәтта нажәт болса йәттә күн ишләшкә тегиши болди. Йеңи динниң асасини Жан Кальвин салди. У аддийлиқ вә еғир бесиқлиққа үндиди.

Ойлан

Немишкә Реформация Европида тез тариidi?

Билимнің тәкшүр

1. Реформация деген немә?
 2. Реформацияның асасий йөнилишлирини атаңлар.
 3. Реформацияның Германиядә башлинишиниң асасий сөвөви немидә?

§ 29. МАРТИН ЛЮТЕР НАРАЗИЛИГИНИҢ ТАРИХИЙ ӘҮМІЙИТИ. РЕФОРМАЦИЯНИҢ НӘТИЖИЛИРИ

Будәристә:

- Германиядикі Реформация йетекчісі Мартин Лютер католик чиркосиға немишкә қарши чиққанлиғини, бу наразилиқниң қандак ақивәтләргө елип кәлгәнлигини билимиз;
- контрреформация үшінчесиниң пәйда болушини билимиз.

Тираж сөзләр

Гуманизм
Реформация
Мартин Лютер
“95 тезис”
Католик чиркоси

Католик дини адәмләрни гунадин пәкәт чиркола қутқузалайды дәп тәшвиқ қилды. Чирко гунани кәчүрүш тоғрилик грамотиларни сатти, аналидин селиқ жиғди. Католик чиркосиниң әзгүсигө қарши һәрикәт Германия тарихиға *Реформация* нами билән кирди. Бу һәрикәтни дин саһасиниң мутәхәсси, профессор Мартин Лютер (1483—1456) башлиди. У: “Гунадин қутулушниң асасий йоли Мұқәддәс китапни оқуш вә уиниңға толук ишиниш” деди. Лютер чирко рәһимсизлиги вә Папа индульгенциясигө қарши көзқарашлирини билдүридиған мурожиити — “95 тезисини” тарқатти. Лютер Папаниң зорлуғыға қарши күрәшни пүткүл немис миллитиниң иши дәп жақалиди. Униң пикричә, чирко вә дин егилириниң мәжбuriйәтлири пәкәт мұқәддәс китапниң мәзмунини үшіндүрүш, христианларни шу арқилик “ишиңчәтиқатқа” йетекләш еди.

М.Лютер дин башчилириниң пүткүл жәмиәткә һөкүмранлиқ қилиш интилишиға қарши чиқти. У Папа чиркосиниң рәһимсизлигидин қутулмақчи болған бюргерларниң хәниш-нийитини ипадиди. У дәләтлик мәһкимиләрниң һөкүмранлиғини күчәйтишкә чақирди, адәләтсизликкә қарши күч қоллинишни яқлымиди.

Адаләтликкә пәкәт тәшвиқ-тәрғибат, үшіндүрүш охшаш қануний йоллар биләнла жетиш зөрүрлигini тәқитлиди, тәзүмлүк-сәвириликкә үндиди. М. Лютерниң бу пикиригә дин тәшвиқатчиси *Томас Мюнцер* (1490—1525) қарши болди. У әзгүниң барлық түри вә зорлук-зомбиликларға чидиганларғыла худаниң кәчүрүмчан болидиғанлиғи тоғрилик үшінчини инкар қилди. Мюнцерниң пикиричә, адәмләрниң өзидин сирт, уларниң наяттики тирикчилигидин башқа нечқандай наят йоқ. Мюнцер монастырьлар, дворянлар вә князьларни, уларниң қәлъәлиригә

Мартин Лютер

Ойлан

Томас Мюнцер деханларға Реформация тәләплирини һәл қилишта қандақ йолни тәклип қилди?

қошуп вәйран қилишқа үндиди. У ижтимаий-ихтисадий тәңсизлик болмайдыған жәмийәтлик түзүмни тәрғип қилди. Уни қоллиған кәмбәрәл деханлар вә һұнәрвәнләр қозғилаң көтәрди. Қозғилаңчилар *анабаптистлар*, йәни “*башқиң чоқунгучилар*” дәп аталди. Улар чирко вә байларниң мал-дуниясини күч қолиниш арқилик тартивелип, йәрдә “жәннәт” орнатмақчи болушти.

Анабаптистлар һәрикити көплигөн тоқунушлардин кейин 1525-ж. аран бесип ташланди. Мюнцер һакимийәт қолиға чүшүп, өлүм жазасиға кесилди. Деханлар уруши *йеңилгәндін* кейин Германиядә *князьлик һакимийәт* күчәйди. 1530-ж. “*Аугсбурглиқ диний етиқат*” намлиқ һөҗжәт қобул қилинди. Униң бойичә чиркониң жетекчиси Папа әмәс, бәлки йәрлик князь дәп һесапланди. Диний урпи-адәтләргө сәрип қилинидиған чиқимни кемитиш көздә тутулди. Жәмийәттә йеңидин шәкиллиниватқан буржуазияниң тәливи — “*әрзән чирко*” бәрпа қилиш еди.

Ойлан

Реформациянемигә бағылған Германиядә башланди?

1555-ж. князьлар билән императорниң оттурисида Аугсбург келишими түзүлди. Униң бойичә князь хәлқиниң қайси динға етиқат қилишини өзи бәлгүләйдиған болди. Шундақ қилип, Реформациядин кейин Германияниң чечилаңғулиғи техиму күчәйди.

Реформация нәтижисидә христианлиқниң йеңи йөнилиши — *протестантизмниң* пәйда болғанлиғи вә униң асасий еқимлири *лютеранлик* вә *кальвинизм* болғанлиғи тоғрилик алдынғы параграфта өттүк.

Лютер илиминиң асасиға келәчәктиki жәмийәт вә ички зидди-йәтләр тәләплириниң доктриниси елинди. Униң илими пәкәт герман йәрлиригила әмәс, шундақла Нидерландия, Англия вә Скандинавия йәрлиригimu тариidi. Һәрбир әл вә жәмийәтлик топ яки король һакимийити көплигөн әһвалда Лютер илиминиң пәкәт өз мәнпийитигә мас келидиған тәрәплиринила алди.

Инглизлар XVI ә. 1-йеримида корольлук реформациядә Лютер ойлириниң бәзи көрүнүшлири, жұмлидин, чирко-монастырь

йәрлирини мусадирә қилиш, чиркони король һакимийитигә толук бекіндуруш ғайилиринила алди.

Ойлан

Мартин Лютер өзи диндар болуп туруп, немишкә католик чиркосиға қарши чиқти?

Контрреформация. Католик чиркоси Реформация билән куришиш үчүн *Иезуитлар орденини* қурди. У “Иисус жәмийити” дәп аталди. Бу күрәшкә Тридент Собориму қошулди. Тридент собориниң қараплири билән католик чиркосиниң принциплири күчәйтилип, һәм протестантлар, һәм гуманистларму жиғдий тәнқиткә учрап, оқуш мәнъий қилинған китапларниң тизимини елан қилиш тоғрилиқ қарап қобул қилинди. 1564-жили Папа Пий IV ниң вақтида “Мәнъий қилинған китапларниң индекси” толуктурулуп, қайта нәшир қилинди. Уларниң ичидә Коперникниң мәшһүр әсәрлири, Дантеңиң “Иләний комедияси”, Боккаччониң “Декамерони” вә гуманистларниң башқыму баһалиқ әмгәклири болди. Реформациягә қарши күрәш “контрреформация” дәп атилиду.

Издән

Қошумчә мәнбәләрдин һазир Европида яшаватқан адәмләрниң диний принциплири тоғрилиқ мәлumatлар билән тонушуңлар.

Реформацияниң үйелүштілігі. Шундақ қилип Реформация ғәлибиси жәмийәт тәрәққиятиға ярдәмлишип, пәқәт немис миллий мәдәниятиниң әмбәділігінде әмбәділік, бәлки һәм дуниявий мәдәнияттің қияпитиниң шәкиллинишигімү зор тәсир йәткүзди.

Реформация нечқандак ижтимаий-сәясий идеалларни рәсмий жақалындыру, жәмийәтниң түрлүк топ-группаларға бөлүнишини тәләп қылмасын, у гуманизм ғайилириниң шәкиллинишигә зор тәсир қилип, бәдий ижадийәтчиликтә ейтарлық утуқлар қазинилди. Реформация долқуни илмий кәшпият вә йецилиқтарни ачмасын, шу заман адәмлириниң аң-сәвийәсини өзгәртти һәм инсанийәт алдидан йеци роһий-мәнивий упукларни ачты. Адәм әркин ойлашқа мүмкінчилік елип, көп әсирлик чирко һөкүмранлиғидин қутулди. Дуния тәрәққиятиға, һәрикәт-паалийәтләргә йол көрситидіған еник үйенилишләр бәлгүләнди. Келәчәккә қаритилған бу үйенилиш адәмниң инсаний хисләтлири, изгүлүк, әқил-ой вә һар-вижданиға беваситә бағлининишилик болди.

Реформация буржуазиялық жәмийәт адиминиң шәкиллиниш жәрияни тезлитишқа түрткө болди. Һәқиқетәнму протестантлик ғайлар асасида дунияға йеничә қарайдыған буржуазиялық жәмийәт адиминиң қияпти пәйда болди.

Йәкүнләп ейтқанда, Фәрбий Европа әллиридә пәйда болушқа башлиған капитализм, индустрологиялық буржуазиялық цивилизацияниң гуманизми вә идеологияси протестантизм ғайлиридә можут болди. Протестантизм — йеңи жәмийәтлик түзүмниң вә униң илғар һәрикәт-паалийәтлириниң суръәтлик риважлинишиға дағдам йол ачты.

Билиминиңни тәкшүр

1. Мартин Лютер Реформацияни қандақ жүргүзүш керек деди?
2. “95 тезис” дегинимиз немә?
3. Томас Мюнцер хәлиқни қандақ һәрикәткә үндиди?
4. Протестантизм тоғрилиқ немиләрни билисиләр?
5. Немишкә европилиқ һөкүмранлар билән католик чиркоси Реформациягә қарши болди?
6. Реформация европилиқтарниң өзини тонуп-билиш вә дуния қаришиға қандақ тәсир йәткүзді?

ИЛМИЙ РЕВОЛЮЦИЯ

§ 30. АЛӘМНИҢ ҺАЗИРҚИ ИЛМИЙ ҚИЯПИТИНИҢ АСАСИНІ САЛҒУЧИЛАР ВӘ УЛАРНИҢ ИЗБАСАРЛИРИ

Бұдәристө:

- тәбиәтшүнслиқилими саһасидакимләр қандак кәшпият яраттиве йеңиilik ачти деген соалларниң жағававини издәймиз.

Тирәк сезләр

Джордано Бруно
Николай Коперник
Галилео Галилей
Иоганн Кеплер

Николай Коперник (1473—1543) — поляк алими. Коперник өз тәтқиқатлирида: “Йәр башқыму асман жисимлири билән биллә Күнни айлинип, дайим қозғилишта болиду”, дәп испатлиди. Krakow университетида билим алған Коперник билимини Италия-дә давамлаштуруп: Болонья, Падуя, Ферара университетирида канонлук һокуқни, медицинини, математикини, астрономияни оқуп үгәнді. У Флоренцияниң неоплатончилириниң әмгәклири билән тонушуп, кона латин вә грек тиллирини үгинип, гелиоцентристик система тоғрилик әмгәкләрни түп нусха бойичә оқушқа мүмкінчилик алди. Вәтинигә қайтип кәлгән Коперник Фромборк шәһиридики мунариларниң бирини обсерваториягә айландарап, асман жисимлирини тәтқиқләшкә башлиди. Алим илмий күзитишлириниң нәтижилирини “Асман жисимлириниң айлиниши тоғрилик” әмгигидә елан қилди. Бу йәрдә у Йәрниң бир орунда қозғилишсиз турмайдығанлиғини, бәлки Күн өзгә планетилар билән биллә айлинип жүридиғанлиғини математикилиқ асаста дәлиллidi. Коперникниң тәтқиқатлири астрономия вә аләмни тонуп-билиш саһасидиқи илмий кәшпият — йеңиilik болди, бирақ диндарларниң қаттиқ наразилиғи учриди. Униң илимиға Лютер Библиягә тайинип қарши чиқти. Коперникниң йеңиilik-ғайилирини дат астрономи Тихо Браге өз әмгигидә испатлап берди.

Издән

Немишкә Римдики Дж.Бруно ядикарлиғи лавулдағынған отниң йенида орнитилған?

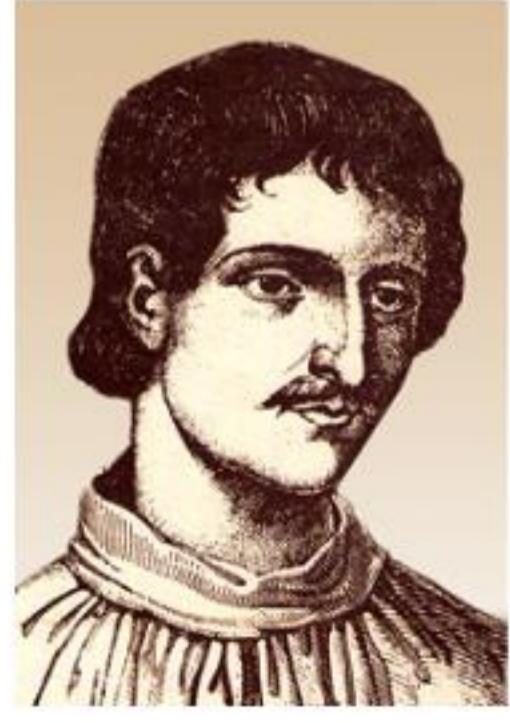

Ян Матейко. Николай Коперник

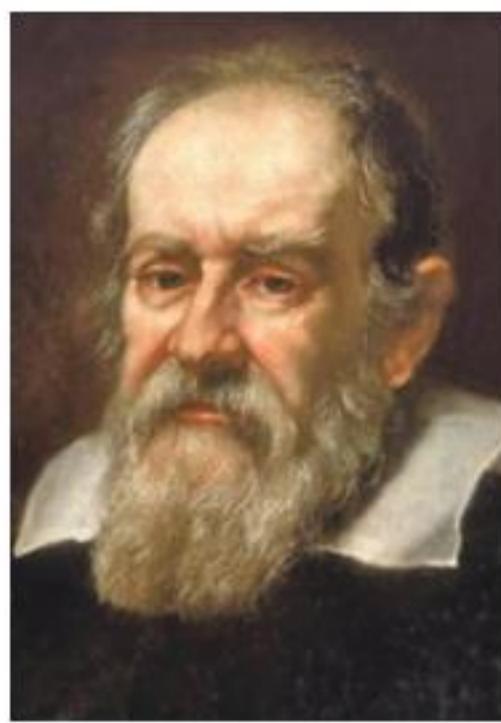
Ойлан

Коперник ғайилириниң илмий қиммити немидә?

Джордано Бруно (1548—1600) — аләмниң чәксизлиги вә Қуяш системисини системилаштуруш тоғрилиқ өз гипотеза-тәхминини билдүрүп, Коперник ғайисини қоллиди. У аләмниң чәксизлигини, Құн вә Йәрниң болса — көплигөн асман юлтұз һәм жысымлириниң пәкәт бири екәнлигини испатлиди. Коперник нәзәрийәсінин тәрәпдари сұпитидә у: Йәрниң Каинат мәркизи әмәслиги, бирак барлық планетилар Құнниң әтрапида айлинидиғанлиғи тоғрилиқ илимни қоллиди. Бу көзқараш чиркониң гелиоцентризм тоғрилиқ илимиға зит келәтти. Д.Бруно теология васитичилиғида аләм түзүлүшини тонуп-билиш мүмкин әмәс дәп несаплиди. Бруно өз билимини жетилдүрүш үчүн Италия, Франция, Англия, Германияни арилап чиқти. У Йәрдин бөләк башқimu планетиларниң можутлуғини вә Каинат алиминиң чәксизлигини дәлиллidi. Студенттарға лекция оқуди, өзиниң дадил илмий пикир вә көзқарашлири үчүн Виттенбергта 8 жилға түрмігө қамилип, отқа көйдүрүлүп өлтүрүлди. 1600-ж. униң китаплириму Римда көйдүрүлди.

Джордано Бруно

Галилео Галилей

Галилео Галилей (1564—1642) — гелиоцентризм илиминиң асасини салғучи. У өзи кәшип қилған телескопниң ярдимидә асман жысимирини 32 мартә йоғартип қарап, чоңкур тәтқиқлиди. Телескоп арқилич Құндики дағни байқиди, Йәрдин жирақ орунлашқан юлтузларни ачти. “Саманчи йолини”, Сатурнниң “үзүги”, Венериниң фазилирини байқиди. Бу тәбиэтшұнаслиқ илимпәнидики ағдуруш еди. Галилей өз йецилиқлирини “Юлтузлук хәвәрчи” намлық журналда елан қилди. Бирақ бу хил тиң пикирләр илғар мутәпәккүрләрниң қоллишиға еришкини билән, инквизиция тәрипидин инкар қилишқа вә тәқипләшкә учриди.

1616-ж. Коперник илими мәнъий қилиніп, тәқипләнди. Тәқипләшләргә қаримастин у Аләмниң иккі муһим — “Птоломейлик вә Коперниклик системиси тоғрилиқ диалог” намлық өмгөкни язди (итальян тилида). Бу өмгөкму Италиядә мәнъий қилинди. 1633-ж. сот мәжлисидә инквизиторлар Галилейни “Күн планетарлиқ системиниң мәркизидә орунлашқан, Йәр умумән Құнниң, жұмлидин, өз оқи өтрапида айлиниду” — дегән гелиоцентристик көз қаришидин ваз кечишкә мәжбурлиди. Диндарларниң тәқиплишигә қаримастин, Галилей өз илмий көзқарашлириниң пухтилиғини дәлилледи. Кейинирек пәйда болған ривайәтләр бойичә Галилей гоя Йәрниң Күн өтрапида айлинидиғанлиғига ишәнмәйдиғанлиғини етирап қилған болуп, тизлиниң олтарған петичә: “Бәрибир Йәр чөгиләйду!” — дегән екән. Бу — адәмниң әрқин ой-тәпәккүрини тунжуктуруп болмайдығанлиғини әкис әттүриду. Шундақ қилип, илим-пән динға қарши баш көтириду вә униң чаңгилидин бошап чиқиду. Коперникниң концепциясини немис астрономи **Иоганн Кеплер** (1571—1630) техиму йетилдүрди. У планетилар қозғилишиниң қанунийәтлирини ачти. Кеплер “Йеңи астрономия”, “Аләмлик уйғунлук” намлық әсәрлиридә Коперникниң планетилар қозғилиши тоғрилиқ, кәспиятини йетилдүрүп, планетиларниң эллипс линияси бойичә қозғилидиғанлиғини дәлилледи. Кеплер қанунлири, кейин Ньютон испатлайдыған, аләмниң тартилиш күчи тоғрилиқ қануининиң башланмиси еди.

Билиминиң тәкшүр

1. XV—XVII өз. аләмниң түзүлүшігә айт қандақ йеңи көзқарашлар пәйда болди?
2. Коперникниң илмий йецилиғи немидә?
3. “Бәрибир Йәр чөгиләйду!” — дегән қанатлик ибарини ким ейтқан?
4. И. Кеплер қандақ йецилиқтарни ачти?

ТӘКРАРЛАШ-ПИШШИФДАШ СОАЛЛИРИ

1. “Оттура әсирләр тарихи” чүшәнчесиниң мәниити немидә?
2. Оттура әсирләр тарихиниң дәвирлири қандақ?
3. Қедимий германликлар тоғрилиқ немиләрни билисиләр?
4. Франклар дөлитиниң асасини ким салған?
5. Іуналар вә уларниң һәрбий сәнъити һәккідә немиләрни билисиләр?

Іүн держависи Фәрбий Европа тарихида қандақ из қалдурди?

6. Силәр хәлиқләрниң “Улук көчи” тоғрилиқ немә билисиләр?

7. Улук Карл империясиниң орнида Европилик қандақ дөләтләр пәйда болди?

8. Қәлъә дегинимиз немә?
9. *Феодал* дегинимиз ким?
10. Рыцарълар тоғрилиқ немиләрни билисиләр?
11. *Бекіндилик басқучи* дегинимиз немә?
12. *Феодаллик рента* дегинимиз немә? Униң қандақ түрлирини билисиләр?

13. *Натураллик егилік* дегинимиз немә?
14. Славянларниң территорияси қәйәрдә орунлашқан?
15. Славянлар қанчә топқа бөлүниду?
16. Византия дөлити қәйәрдә орунлашқан?
17. Византияниң пайтәхти қайси шәһәр болди?
18. Юстиниан дегән ким?
19. Юстиниан ислаһатлирини атап, мәниитини көрситиңдер.
20. Ислам тарихида 610—1258-жж. арилиғида қандақ муһим вақиәләр йүз бәрди?

21. *Иижрийә* чүшәнчисигә тәриплімә берип, униң исламдикі әһмийитини ениңде.

22. Немә сәвәптин VIII—XII әэ. ислам мәдәнийитиниң “алтун әсири” дәп атайду?

23. Ислам дининиң илим-билимгә нисбәтән мәвқиәси қандақ болди?
24. Чингиз хан дөлитиниң сәясий қурулмисиниң аләнидилликлирини ечиң көрситиңдер.

25. Чингиз хан әвлатлири Евразиядә қандақ дөләтләрни шәкилләндүрди?
26. Оттура әсирлик шәһәрләр һәккідә немиләрни билисиләр?
27. Цехлар дегинимиз немә? Шәһәр үчүн цехниң қандақ әһмийити бар?
28. Крест жүрүшлириниң сәвәплири қандақ болди?
29. Саләнидин вә Султан Бейбарс тоғрилиқ немиләрни билисиләр?
30. Крест жүрүшлири мусулман әллиригә қандақ зәрдапларни елип кәлди?

31. Юнлә вә Токугава һакимийтити ғәрип һөкүмранлириниң һакимийтидәк чәксиз һакимийәт болдиму?

32. Юнлә һакимийтиниң Хитай тарихидики әһмийитини ениңде.
33. Токугава сулалиси ички сәяситиниң қандақ аләнидилликлирини байқидиң?

34. Немә сәвәптин Карл I вә Осман II мутлақ монарх болалмиди?
35. Инглиз парламенти қачан пәйда болди?
36. Йүзжиллик урушниң сәвәплири қандақ?
37. Жанна д'Арк дегән ким? Француз хәлқи уни немә сәвәптин пәхир тутиду?
38. *Мәркәзләштүрүлгән дөләт* дегәнни қандақ чүшинисән?
39. Осман империяси султанлириниң накимийтити ким чәклиди?
40. Улук Ипәк йолиниң Шәриқ вә Фәрип мәдәнийәтлирини йекинлаштуруштиki роли қандақ?
41. Хитайлиқлар вә европилиқларниң деңиз сәяһәтлириниң пәрки немидә?
42. Абсолютизм һәккүдә немә билисән?
43. Қайта өрләш дәвриниң вәкиллирини атап чық. Уларниң қандақ әсәрлирини билисән?
43. Шәриқтиki Ренессанс дуниявий мәдәнийәтни қандақ бейитти?
44. Мусулманлиқ Ренессанс Европидики Ренессансқа қандақ тәсир иәткүзді?
45. Географиялык кәшпиятлар вә йеңи әрләрни ечиш дәври қачан йүз бәрди?
46. Васко да Гама, Х.Колумб, Ф.Магелланлар тоғрилиқ немиләрни билисиләр?
47. XV ə. Америкиниң йәрлик хәлиқлири (**автохтон**) тоғрилиқ сөзләп бериллар.
48. Хитай поэзиясиниң “алтун дәври” қайси дәвир?
49. А.Дюрер, Рембрандт вә Веласкесларниң иҗадийити тоғрилиқ сөзләп бериллар.
50. Реформация қачан вә қәйәрдә йүз бәрди?
51. Мартин Лютер дегән ким?
52. Реформацияниң йәкүнлири тоғрилиқ тохтилилар.
53. Н.Коперник, Д.Бруно, Г.Галилей тоғрилиқ немиләрни билисиләр?

ПӘН БОЙИЧӨ ЖИЛЛИҚ ТӘКШҮРҮШКӨ БЕФИШЛАНГАН ТАПШУРМИЛАР

1. Һижрийә сезиниң мәнаси:

а) әлчилик;	б) орунбасар;
ә) қонуш ағдуруш (көчүш);	в) исламниң ғәлибиси.

2. Мәккиилер вә Мәдениилер арисидики дәсләпки жәң қәйәрдә болди?

а) Мәккә тұвидә;	б) Бадр тұвидә;
ә) Мәдинә тұвидә;	в) Ухуд тұвидә.

3. Төртінчи “тәқва хәлипни” ата:

а) Абу Бәкир;	б) Өли;
ә) Осман;	в) Өмәр.

4. Әрәп хәлипитидә әң дәсләпки монархиялық һакимийэт қайси сулалиниң вақтида қелиплашты?

а) Һөмәйиләр;	б) Фатимийләр;
ә) Аббасийлар;	в) Зайдлар.

5. Талас (Атлах) женидә кимләр ғәлибә қазанды?

а) хитайлықтар;	б) соғдилар;
ә) парсилар;	в) әрәп вә түркійләр.

6. “Қутадғу билик” дастанини ким язdi?

а) әл-Фарабий;	б) Маһмут Қәшқәрий;
ә) Йұсүп Хас Һажип;	в) Әхмәт Яссавий.

7. “Дивану луғәт-ит түрк” әсәриниң муәллипи?

а) әл-Фарабий;	б) Маһмут Қәшқәрий;
ә) Йұсүп Хас Һажип;	в) Әхмәт Яссавий.

8. “Дивану һекмәт” әсәриниң муәллипи?

а) әл-Фарабий;	б) Маһмут Қәшқәрий;
ә) Йұсүп Хас Һажип;	в) Әхмәт Яссавий.

9. “Иккінчи устаз” унвани кимгә берилди?

а) әл-Фарабий;	б) Маһмут Қәшқәрий;
ә) Йұсүп Хас Һажип;	в) Әхмәт Яссавий.

10. Крестчилар дөләтлириниң Йеқин Шәриқтиki сәясий әһвалға тәсири қандақ болди?

- а) крестчилар Йеқин Шәриқтиki сәясий әһвални толук өз қолида тутти;
- ә) крестчилар мусулман дөләтлиригә өз һөкүмранлигини жүргүзді;
- б) крестчилар мусулманларни бир-биригә қарши күч-күчлиди;
- в) крестчиларниң өмәс дөләтлири Йеқин Шәриқтә ейтарлық мүһим сәясий амил болалмиди.

11. 1250—1517-жж. арилиғида Йеқин Шәриқтә кимләр һөкүмранлиқ қилди?

а) селжүклар;	б) аюбийлар;
ә) мәмлүкләр;	в) фатимийлар.

12. 1203-жили болған жәндә Тимучинниң әскири кимләрни вәйранә мәғлуп қилди?

- б) парс цивилизацияси, япон цивилизацияси, һинд цивилизацияси;
 в) Мәркизий Азия, Евразия, Йеқин Шәриқ цивилизациялири.
- 26. Оттура әсирләрдә хәлиқләрниң Улук көч-көчигә түрткә болған Азиядин чиққан көчмәнләр:**
а) вандаллар;	б) франклар;
ә) остготлар;	в) һунлар.
- 27. Франк дөлитинин асасини салған ким?**
а) Карл Мартелл;	б) Хлодвиг;
ә) Гуго Капетта;	в) Улук Карл.
- 28. Константинополь (Назирқи Стамбул) шәһиридики Византия мемарчилігинин имарити — ибадәтхана:**
а) Кәәбә;	б) Василий Блаженный;
ә) Өвлия София;	в) Пантеон.
- 29. Юстинианниң һөкүмранлық қылған жиллири:**
а) 524—566-жж.	б) 527—564-жж.
ә) 527—565-жж.	в) 523—565-жж.
- 30. Варягларниң князи Рюрикниң Новгородқа князь болушқа чақирилған жили:**
а) 862-жил;	б) 907-жил;
ә) 882-жил;	в) 988-жил.
- 31. Рус христиан динини кимдин қобул қылды?**
а) Александрия Паписидин;	б) Константинополь Патриархидин;
ә) Иерусалим Патриархидин;	в) Рим Паписидин.
- 32. Һәрбий хизмет өтигини үчүн берилидіған йәр үлүши:**
а) обет;	б) оброк;
ә) феод;	в) титул.
- 33. Деханниң ғожайиниға йемәк-ичмәк яки ахча түридә дайым төләйдіған мәжбuriйити:**
а) селик;	б) бәдәл;
ә) оброк;	в) жәриман.
- 34. Барлық дин егилири киргән топ:**
а) рыцарьлар;	б) деханлар;
ә) содигәрләр;	в) дин егилири.
- 35. Тәбәкә дегинимиз:**
а) бирнәччә қәбилиләр бирләшмиси;
ә) һоқуқ вә мәжбuriйәтлири бирдәк адәмләрниң өн топи;
б) император вә корольларниң иттипақи;
в) һүнәрвәнләр иттипақи.
- 36. Шәһәрдә бир жил, бир күн яшиған адәм:**
а) баш әркинлигини алди;
ә) ғожайинни таллаш һоқуқини алди;
б) һүнәрниң бир түрини үгәнді;
в) хартия тайинлиған қаидиләргә беқинди.

37. Товар егилиги:

- а) армиядикі хизмети үчүн берилдіған егилик;
- ә) һұнәрвәнниң устиханиси;
- б) мәһсулатни базарда сетишқа чиқирип, пулға авуштуруш;
- в) өзи истимал қилиш үчүн мәһсулат йетиштүридиған егилик.

38. Бириңчи крест жүрүши башланған жил:

- а) 1095-жил;
- б) 1097-жил;
- ә) 1096-жил;
- в) 1098-жил.

39. Бириңчи крест жүрүшини тәшкиллігән Рим Паписи:

- а) Урбан II;
- б) Людовик IX;
- ә) Инокентий III;
- в) Григорий VII.

40. 1358-жили болған вақиә:

- а) Франция вә Англия оттурисидики шәртнамә;
- ә) Пуатье тұвидики жәң;
- б) Жакерия қозғилици;
- в) Англиядики деханлар қозғилици.

41. 1381-жили болған вақиә:

- а) Фландрия яқисидики Слейс тұвидики жәң;
- ә) Крейси тұвидики жәң;
- б) Уот Тайлер қозғилици;
- в) Франциядики деханлар қозғилици.

42. Ыз жиллик урушниң Франция үчүн сәвәплири:

- а) Англиядын Аквитанияни тартивелиш;
- ә) Шималий Америка йәрлирини бесивелиш;
- б) Англияниң бир бөлигини бесивелиш;
- в) Англиягә қәрзини төләштин ваз кечиш.

43. XV әсирдә Англиягә қарши азатлық қуришини башқурған король:

- а) Жанна д'Арк;
- б) Гильом Каль;
- ә) Карл VII;
- в) Эдуард III.

44. Францияни бирләштүрүш аяқлашқан дәвир:

- а) XV әсирниң ахири;
- б) XVII әсирниң ахири;
- ә) XIV әсирниң беши;
- в) XVI әсирниң ахири.

45. XIV әсирдіки Англия парламентидікі иккі палата:

- а) сенат, жамаәлдер палатиси;
- ә) дума, мәжлис;
- б) лордлар, вәкилләр палатиси;
- в) лордлар, жамаәлдер палатиси.

46. Франциядә Жакерия қозғилици ыйз бәргән жил:

- а) 1358-ж.
- б) 1376-ж.
- ә) 1302-ж.
- в) 1339-ж.

47. Ызжиллиқ урушқа қатнашқан дәләтләр:

- а) Англия вә Франция;
- б) Германия вә Россия;
- ә) Франция вә Польша;
- в) Англия вә Германия.

48. Франциядә дәләтлик тил ретидә француз тилини жарий қилған король:

- а) Людовик XI;
в) Ришелье;
б) Франциск I;
г) Людовик XVI.
- 49. Оттура әсирләрдики көпчиликни тәшкил қилидиган ижтимаий топ:**
а) шәһәрликләр;
б) һүнәрвәнләр;
в) деханлар.
- 50. Европидики абсолютизм қайси әсирдә өзиниң гүллиниш чекигә йетти?**
а) XV әсир;
б) XVII әсир;
в) XVI әсир;
- 51. Абсолютизмниң асасий бәлгүлири:**
а) феодаллық тарқақлиқни күчәйтиш;
б) һакимийәтни сайлинидиган тәшкилләргә бериш;
в) чәт өлкеләрни қошуверлиш;
г) феодал ақсүйәкләрниң мустәқиллигини сақлаш.
- 52. XV әсирдә Фәрбий Йәр шарини ачқан ким?**
а) Х. Колумб;
б) Дж.Кук;
в) А. Веспуччи;
г) Марко Поло.
- 53. XVI әсирдә Йәр шарини дәсләп айлинин чиққан ким?**
а) Х.Колумб;
б) Ф. Магеллан;
в) Р.Скотт;
г) Васко да Гамма.
- 54. Испанияниң гуманист язғучиси Мигель де Сервантесиниң мәшһур романы:**
а) Дон Кихот;
б) Утопия арали;
в) Дон Жуан;
г) Гамлет.
- 55. “Монна Лиза” (Джоконда)ниң муәллипи:**
а) Леонардо да Винчи;
б) Дюрер;
в) Рембрандт;
г) Рафаэль.
- 56. “Гуманизм” сөзиниң мәнаси:**
а) худачилиқ;
б) тәбиий;
в) адәмгәрчилік;
г) жәнисиман.
- 57. Гуманистик дүния тонуш дәсләп қелиплашқан әл:**
а) Нидерландия;
б) Италия;
в) Германия;
- 58. Католик диниға қарши илимни тәрғип қылғучилар:**
а) индульгенция;
б) еретик;
в) инквизиция;
- 59. Чиркониң гунани кәчүрүш тоғрилиқ мәхсус грамотилири:**
а) индульгенция;
б) буйна;
в) анафема;
- 60. Германиядикى Реформация дәниси:**
а) Мартен Лютер;
б) Ян Жижка;
в) Жан Кальвин;

61. Христиан дининиң асасий китави.

- а) Қуръан;
- б) Тәврат;
- ә) Инҗил;
- в) Кона вәсийэт.

62. 1600-жили чирко соти Джордано Брунони:

- а) дарға асти;
- б) кәчүрүм ясиidi;
- ә) ақлиди;
- в) отқа көйдәрди.

63. Оттура әсирләрдики астрономия вә химия пәнлириниң толуктуруулуп топлинишиға тәсир йәткүзгән пән саһалири:

- а) география вә тарих;
- ә) диний билим вә сәнъэтшунаслик;
- б) ботаника вә биология;
- в) астрология вә алхимия.

64. Фәрбий Европида XII—XIII əэ. университетларда оқутуш қайси тилда жүргүзүлди?

- а) француз;
- б) инглиз;
- ә) немис;
- в) латин.

АТАЛҒУЛАР ЛУГИТИ

Анналлар — қедимий римлиқ вә оттура әсирлик жилнамә. Аддай сөз билән ейтқанда, жил мабайнида йүз бәргән вақиәләрни хатириләш.

Абсолютизм — феодаллық дәләт шараптида пәйда болған һакимийәт түри. Монархниң қолида чәксиз алий һакимийәт топланды. Абсолютизм — һакимийәтниң кәң таралған бюрократиялык аппарати болуш билән биллә, тәқипләш-жазалаш тәшкілләрниң күчийиши билән, турақтық кәспий һәрбийләрниң тәшкіллиниши билән тәриплиниду. Абсолютизм вақтида тәбәқилик-вакаләтлик тәшкілаттарниң паалийити йоқитилди. Фәрбий Европида абсолютизм өзиниң жуқури пәллисигә XVII — XVIII ə. қол йәткүзди.

Аварлар — түркій қәбилидин чиққан көчмән хәлиқ. 550—626-жж. Дунай славянлириға, византиялыкләргә, франкиялықтарға қарши урушти. Миладиғиче VI ə. Дунай дәриясиниң вадисида “Авар хақанлиғи” дәп аталған дәләтниң асасини салди. Авар падишлиғини Улуқ Карл вәйран қилди. Бирақ, аварлар хәлиқ сұпитидә можут болуштин қалмиди. Аварлар металлдин һәрхил буюмларни ясашниң илғар технологиялирини өзләштүрди.

Азенкур — Франциядикі йезиниң нами. 1415-ж. 25-октябрьда инглиз короли Генрих V ниң әскири 1337—1453-жж. Йүзжиллик урушта француз әскәрлирини мәғлуп қилди. Урушниң нәтижисини инглизларниң тез қозғилидиған садақчилири һәл қилди. Инглиз әскәрлири Францияниң шималини вә Париж шәһирини бесивалди.

Англикан чиркоси — Англиядики Реформация дәвридә қелиплашқан чирко. Инглиз чиркосиниң йетекчиси сұпитидә Инглиз короли етирап қилинди. Шунинң билән биллә, король католиклик догматларниң, әнъәнә-дәстүрләрниң сақлиниши вә епископатларниң арилашмаслиғи тоғрилиқ жақалиди. Чирко Рим Паписиниң һакимийитини етирап қилмиди. Епископларни тайинлаш һоқуқи корольниң қолиға өтти. Чирко католик вә протестант чирколири арисида арилиқ орунни егәллиди. Чирко миллий аләнидиликләрни һесапқа елип, абсолютизмниң таянчисиға айланди.

Ақ вә Һал қизилгүлләр уруши (1455—1485) — Йүзжиллик уруштин кейин Англиядә дәләт ичидә уруш башланды. У оттuz жилға созулди. Урушниң сәвәви — феодалларниң иккى топиниң: коня аристократия вә йеңи ақсүйәкләрниң арисидики риқабәтчилик болди. Бир-бири билән дүшмәнләшкән иккى топ корольлук һакимийәткә өз сулалисиниң адимини әкелишкә тиришти. Коня аристократия Ланкастерларни қоллиди. Уларниң вәкиллири 1399-ж. тәхткә олтарған еди. Ланкастерларниң гербида һал қизилгүлниң тәсвири, әнді Йорк сулалисиниң гербида болса ақ қизилгүлниң тәсвири болди.

“Әркінликниң Улуқ Хартияси” — 1215-ж. диндарлар, рыцарълар, шәһәрликләрниң тәливи билән инглиз короли Иоанн қобул қилған грамота. Хартиядә король чирко сайлимиға арилашмаслиққа, король кеңишиниң рухситисиз селиқ жиғмаслиққа вәдә қилди. Хартия бойичә

баронлар кәң һоқуққа еришти, өзгө тәбәқиләрниң һоқуқлири нисбәтән аз болди.

Барокко — XVI ə. ахири вә XVIII ə. оттурисидики европилиқ сәнъэт стилиниң мәлум йөнилиши. Барокко сәнъитигә тәнтәнилик-монументальлик ансамбльлар хас.

Барон — Фәрбий Европида оттура әсирләрики король яки жирик йәр егәллигүчиниң вассали. Кейинәрек “барон” сөзи дворянлик титулға айланди.

Барщина — феодаллиқ рентиниң бир түри. Дехан феодалниң йеридә өз әмгәк сайманлири билән һәптиниң мәлум күнлири ишлиди. Мундак деханниң шәхсий әркинлигиму чәклик еди.

“Басқунчи” Вильгельм — Нормандия герцоги, 1066-ж. Англияни бесивалди.

Фәрбий Рим империяси — 395-ж. Рим империяси Фәрбий вә Шәрқий болуп иккигә бөлүнгәндеги кейинму, Рим шәһири Фәрбий Рим империясиниң пайтәхти болушни давамлаштурди. Фәрбий Рим империясиниң ахирқи императори Ромул Августул.

Баш штатлар — дин егилири, дворянлар, үчинчи тәбәқә вәкиллиридин (деханлар вә шәһәр буржуазияси) тәркип тапқан алий тәбәқилик вакаләтлик дәләтлик мәһкимә. Баш Штатлар 1302-ж. француз короли Филипп Көркәм IV ниң әдикти билән тәшкиллинип, 1614-жилғиң түрақлиқ чақирилип турди. Баш Штатларниң асасий вәзиписи селиқларни тайинлаш болди. 175 жил үзүлүштин кейин Баш Штатлар 1789-ж. король Людовик XVI ниң келишими билән дәләтлик ғәзинини толтуруш үчүн чақирилди.

Берендилаар — қедимий Русь билән мунасивәттә болған көчмән түркій қәбилиләр. Берендилаар тоғрилиқ мәлumat рус жилнамилирида 1097-жилдин башлап ейтилишқа башлайды.

Бюргерлар — Фәрбий Европиниң феодаллиқ шәһәр хәлқи. Цех қол һүнәрвәнчилиги вә содини ихтисадий асас қылған шәһәр тәбәқиси. Уларниң тәркиви һәрхил болди.

Вассалитет — Оттура әсирлик Европидики бир феодалниң — вассалниң — иккинчи сеньорға бекіндиліғи. Өз сеньоридин йәр үлүшини алған вассал, өз сеньориниң әскири тәркивидә хизмет бәжиришкә тегишилик болди. Жирик йәр үлүши бар вассалниң бәзидә өз вассали болди.

Вандаллар — Фәрбий Рим империясиниң шималий чегарисида яшиған герман қәбилилириниң бири. Бу қәбилиләрни Юлий Цезарь “германлиқлар” дәп атиди. Кейин бу нам Рейн дәриясиниң шәрқидин Дунайниң шималиғиң яшиған барлық хәлиқләргә айт қоллинилишқа башлиди. Германлиқларниң вандал қәбилисі Галлия вә Испания арқилиц өтүп, Шималий Африкини бесивелип, униң пайтәхти Карфаген шәһирини қошуп өз падишлиғини құрди. 455-ж. вандаллар Рим шәһирини бесивелип, шәһәрни илгири-кейин болуп бақмиған булаңчилиқ билән вәйран қиливәтти. Қөплигән сәнъэт әсәрлири вә мемарчилиқ ядикарлиқлири көйдүрүлди. Сәнъэт әсәрлири вә мәнивий қәдрийәтләрни мәнасиз йоқитиветишкә айт қоллинилидиған “вандализм” аталғуси мана мешуиниң кейин пәйда болған.

Варвар — римлиқлар өзлиридин башқа хәлиқләрни шундақ атиған. Сәвәви уларниң сөзи “вар-вар” деген тавуш, қиқасни әкис әттүргәндәк болуп көрүнәтти. Кейин бу сөз мәдәнийәтсиз адәмләргә аит қоллинишқа башлиди.

Варяглар — дәп қедимий Русъта Скандинавиядін чиққан хәлиқләрни ейтқан. Қедимий заман жилнамисида варягларни Русь дәлитиниң пәйда болуши билән бағлаштуриду.

Вестготлар — герман қәбилиси, готларниң ғәрбий тармиғи. III—IV ə. Днестр дәриясиниң шәрқидә яшиди. Хәлиқләрниң Улук көч-көчи дәвригә қатнашти. 418-ж. Жәнубий Галлиядә варварлық корольлуқни қурди. Униң мәркизи Тулуга шәһири болди. VI ə. оттурисида пайтәхт Толедо шәһиригә көчирилди. VIII ə. бешида вестготларниң дәлитини әрәпләр бесивалди.

Версаль — 1682—1789-жж. Француз корольлириниң резиденцияси. Париж шәһириниң әтрапи.

Византия империяси — 330-ж. Рим императори Константин I өз пайтәхтини шәриқкә — Қедимий грек шәһири Византияға көчәрди. Бу йәрдә Константинополь дәп атилидиған йеңи шәһәрниң асаси селинди. Рим империясиниң Ғәрбий вә Шәрқий болуп иккигә бөлүнүши, шәрқий провинциялириниң мустәқил дәләт болуп бөлүнүшигә елип кәлди. Византия империясиниң тәркивигә ихтисадий жәнәттин тәрәккүй әткән регионлар (тәвә, аймак) — Балқан йерим арили, Кичик Азия, Сирия, Египет кирди. Византиядә қол һүнәрвәнчилиги вә сода яхши риважланған шәһәрләр — Александрия, Антиохия, Константинополь болди. Византия содигәрлири Иран, Һиндстан билән сода ясиди. Византиядә императорлук һакимийәт сақланды. Содидин чүшидиған селиқ көләми мол болғачқа, улар күчлүк әскәр вә деңиз флотини турушқа қадир болди.

Германлиқлар — миладиниң I əсиридә шималий-шәриқ Европиниң бесим қисмини егәллигән қәбилиләр. Миладиғичә II ə. ахирида германлиқлар вә римлиқлар тунжа мәртә учрашти. Миладиғичә 58-ж. Юлий Цезарь уларға зәrbә берип, Рейн дәриясиниң нерисиға сүруп ташлайды. Миладиниң дәсләпки əсириридә герман қәбилилири Рим империясигә пат-пат һүжүм қилип, униң шималий чегарилириға ховуп төндүрди. Башқа қәбилиләр билән биллә германлиқлар Ғәрбий Рим империясини вәйран қилишқа қатнашти.

Готлар — миладиниң III ə. шималий герман қәбилилири готлар Балтиқ деңизиниң яқисидин, Қара деңиз яқисиға қарап силҗийду. Гот әскәрлири мошу йәрдин Греция вә Кичик Азия шәһәрлиригә һүжүм қилип турди. Готларға қарши күрәшләрниң беришида икки Рим императори қаза болиду. IV ə. готлар христиан динини қобул қилип, Шәрқий Рим империясиниң чегарисиға келип орунлишиду. V ə. бешида готлар Ғәрипкә қарап қозғилиду. Готлар дәсләп болуп Римға ховуп төндүрди. 410-ж. улар Аларихниң йетәкчилигидә Римни бесивелип, булап талайды. Кейин улар Ғәрбий Рим империясиниң чегарисида өз дәлитини тәшкилләйду.

Германия — Рейн, Висла, Дунай вә Скандинавия арилиғидики терриорияниң нами. Германия һәккүдә дәсләпки мәлumatларни миладиғичә IV ə. Рим мәнбәлиридин байқашқа болиду.

Герман қәбилилири — Одер, Рейн дәриялириниң арилиғида яшиған қәбилиләр. Фәрбий Рим империясиниң территориясигә улар миладинин V ə. кәлгән.

Герцог — оттура әсирләрдики дворянлик титул.

Гибралтар боғизи — “Гибралтар” сөзи әрәпниң “Джебель Тарик” — “Тарик теги” деген сөз бирикмисидин чиққан, боғазға бу нам Пиреней йерим арилиға бесип кирген әрәпләрниң қомандани Тарик ибн Зиядниң нөрмитигә берилгән.

Готика — оттура әсирләрдики мемарчилиқ стиль. Бу нам “гот” дәп атилидиған герман қәбилисисиниң намидин келип чиққан. Бу христианлик сәнъэт. Оттура әсирләрдә католик чиркосиниң тәсири наһайити күчлүк болди. Бу əһвал мемарчилиқтому өз әксини тапти. Европиниң түрлүк шәһәрлиридә наһайити һашамәтлик ибадәтхана — храмлар селинишқа башлиди. Улар таштин селинип, төписигә егиз мунарилар қоюлди, тамлириға йоған деризиләр, көркәм безәлгән аркилар қоюлди, төписиниң егизлиги шунчеликки, бәзидә униңға башни көтирип қарашниң өзи кишини аваричилиққа салиду. Шуңлашқа деризилиригә һәрхил әйнәкләрдин витражлар ясалды. Витражлар мифологиялық яки библиялық мавзуларда безәлди.

Готикилиқ соборларниң қурулушиның мурәккәп болушиға бағылыш, уларни бирнәччә жиллар, һәтта әсирләр мабайнида салди. Мәсилән, Милан Собори 600 жил мабайнида селинди! Соборлар оттура әсирлик шәһәрләрниң наятида алайидә роль атқурди. Уруш вақтида адәмләр уларға жиғилип, явдин қоғданди. Собор шәһәрниң һәрқандақ йеридин көрүнүп туратти. Собор тамлирида мәхсус орунлар қалдурулуп, у йәргә һәрхил һәйкәлләр (статуя) қоюлди. Собор тамлириға селинған сүрәтләр адәмләрниң худа алдиқи ажызлиғини көрсәтти. Готикилиқ стиль Франциядә, Германиядә яхши риважланди.

“Государь” — XVI ə. Италияниң сәясий әрбаби вә язғучиси Николла Макиавеллиниң 1513-ж. йезилған асасий әсәри. Униңда монархиялық дөләтни идарә қилиш принциплири әкис етилгән.

Гуманизм — XV—XVI ə. Қайта өрләш мәдәнийитигә аит жәмийәтлик тәпәккүрдә пәйда болған йөнилиш. Қайта өрләш мәдәнийитиниң идеяйи мәнийити гуманизм арқылы ипадиләнди.

Дворян — феодаллар топиниң әң үстәм тәбәккиси. Улар мирасқа берилдиған имтиязларға егә. Дворянларниң ихтисадий вә сәясий һөкүмранлиғиниң асаси йәргә аит феодаллық мұлукчилік болди. Жәмийәттиki орни жәһәттін улар иерархиягә бөлүнди. Феодаллық-абсолютлук дөләтләр қурулған чағда, улар король һакимийтиниң әтрапиға топлашты.

Жакерия — 1358-ж. Францияниң шималий-шәрқидә йүз бәргән феодализмға қарши қозғилаң, униң йетәкчиси Гильом Каль.

Иезуитлар — Реформация билән күришиш үчүн Рим Паписи Павел III 1540-ж. қурған “Иисус жәмийитиниң” әзалири. Уни шундақла

Иезуитлар ордени дәпму атайду. Орден тәшкілләнгәндін башлаапла Реформация тәрәпдарлирини тәқипләшкә башлиди. Орденниң асасини салған испан дворянин Игнатий Лойола. Иезуитларниң дәсләпки паалийити Париж шәһиридә башланды. XVII ə. бешида Орден өзалириниң сани 30 миң адәм болды. Башқа монархлар билән селиштурғанда иезуитларниң монастыры болмиди. Улар, адәттә, Европиниң һәрхил оқуш орунлирида паалийэт жүргүзди. 1574-ж. Орден 125 оқуш орнини өз назаритидә тутти. XVII ə. униң назаритидики оқуш орунлириниң сани үч һәссигә көпәйди. XVII ə. ахираға қәдәр иезуитлар әң тәсирилк һәмдә қувәтлик чиркони тәшкіллиди.

Игумен — православиялык чиркодики диний лавазим. Грек тилидин тәржимә қылғанда “йетәкчи” дегендә мәнаға егә.

Иерархия — төвәнки һакимийэт басқучиниң алий һакимийэт басқучиға бекиниши.

Иерусалим корольлуги — 1099-ж. Иерусалимни бесивалғандын кейин бириңчи крест жүрүшигә қатнашқучилар тәрипидин қурулған дәләт. Корольлукниң асасий һәрбий күчи иоаннитлар вә тамплиерлар ордени болды. 1187-ж. Мисир султани Иерусалимни бесивалди. 1291-ж. крестчиларниң Палестинидики ахирқи таянчи Акра шәһири ғулиди.

Империя — император башқұрған монархиялык дәләт түзүминиң бир түри. Империя һәрхил хәлиқләр вә территорияләрни бир сәясий мәркизи бар биртуташ дәләтниң қол астиға бирләштүриду. Оттура әсиrlәрдә әң қудрәтлик империяләр Муқәддәс Рим империяси, Монғол империяси вә Осман империялири болды.

Инквизиция — католик чиркосиниң трибунали, униң издәштүрүш, сот вә жазалаш функциялири болды. Христан дини рәсмий дин болуп елан қилинғандын кейин, өзгә һәрқандақ динға нисбәтән төзмәслик орун алди. 1084-ж. Рим Паписи Луций III бириңчи епископлук инквизицияни қурди. Инквизицияниң асасий вәзиписи — абрайи йоқаватқан католик чиркосиниң дүшмәнлири билән қуришиш вә шу арқилиқ бейивелиш еди. Шунлашқыму, инквизицияниң қурбанлири, асасән, һаллик адәмләр еди. Китап нәшир қилиш пәйда болғанда, инквизиция уларни өз назаритидә тутти. “Индекс” дәп атилидиган нәшир қилиш мәнъиј қилинған китаплар тизими елан қилинди. XVI ə. Германия вә Франциядә инквизиция өз паалийитини тохтатты. Жәнубий Европа, Испания, Португалиядә инквизиция өз паалийитини XIX ə. тохтатса, Италиядә бу һәрикәтләр пәңгәт 1870-ж. тохтилди.

Кальвинизм — Протестант дининиң асасий йөнилишилириниң бири. Униң асасини салғучи Ж.Кальвин. Швейцариядә буржуазиялык реформацияниң әң изчил түрини жүргүзүп, кальвинлик чиркони қурди. Кальвинизм — Европа әллири буржуазияси илғар топининиң дини. Ғәрбий Европиниң көплигән әллиридә бу динниң тәсири бесим. Кальвинизм буржуазияниң диний идеологияси сүпитетидә XVI ə. Нидерландиядикі, XVII ə. инглиз буржуазиялык инқилавиниң тәшкіллігүчі күчи болды.

Контрреформация — Фәрбий Европида Реформациягә қарши Папа жамаәси башлиған диний-сәясий һәрикәт. Контрреформация католицизм һөкүмранлық қылған дөләтләргә таянди.

Каравелла — XV ə. португаллиқлар кәшип қылған тез үзидиған йәлкәнлик йеник кемә. Каравеллининд тик вә қийсиқ паруслири бар үч мачтиси болди. Бу кемә һәрқандақ шамалда қозғалди. Бу кәшпият жирақ сәпәрләргә чиқишиңа йол ачти. X. Колумб мошундақ кемиләр арқылы Америка қитъәсигә йәткән.

Кардинал — католик чиркосинин диний өлүмаси. У епископтин жуқури туриду, бирақ Рим Паписидин төвән. Кардинални Рим Паписи тайинлайду.

Конкистадорлар — Америка ечилғандын кейин һәрхил Европа әллиринин вәкиллири у йәргә келишкә башлиди. Уларниң дәсләпкилири испанлықлар болди. 1501-ж. улар Куба вә Эспаньолиға Африкадын қара қулларни әкелишкә башлиди. 1516—1518-жж. испанлықлар Юкатан йерим арилини ачти.

Кортес — Фәрбий Европида Кастилиядә 1137-ж. пәйда болған тәбәқилик — вакаләтлик жиғин.

Қайта өрләш яки Ренессанс — V — XIII ə. оттура әсирлик Европа наягинин барлық саһалириға христиан чиркоси һөкүмранлық қылди. У дөләт сәясити вә аддий адәмләрниң наягини ениқлиди. Оттура әсирлик сәнъәт чиркони мәденийиләп, адәмләрниң ажизлигини әкис әттүрди. Вақитниң өтүши билән адәмләрниң наяты өзгәрди. Сода риважлинип, шәһәрләр селинди. Географиялық кәшпиятлар вә йеңи йәрләрниң ечилиши билән биллә адәмләрдә өзини тонуп билишкә, илим-пәнгә, гөзәлликкә дегән қизиқишиң пәйда болди. Мундақ жәриян дәсләп Италиядә башланди. Антика дәвридикидәк сәнъәткә болған қизиқиши Қайта өрләш дәври дәп аталди.

Жирақ Шәриқ — Шималий-Шәрқий, Шәрқий вә Жәнубий-Шәрқий Азияни өз ичигә алидиған территория.

Лютеранлық илим — XVI ə. Германиядә Реформация беришида М. Лютер илиминин асасида пәйда болған протестантизмниң асасий үөнилишлиринин бири. У Германия, Скандинавия әллири, АҚШ вә Балтиқ яқындаған тариди. Лютеранлар Инҗилни диний етиқатниң асасий мәнбәси дәп һесаплиди.

Лютеранлық чирко — XVI ə. Германиядике Реформация беришида пәйда болған протестантлық чирколарниң бири. Униң асасида — Папа һакимийитини, иконларни, һашамәтлик әнъәниләрни етирап қылмаслық билән диний мәрикиләрниң санини қисқартиш ятиду. Германиядә Лютеранлық чирко 1555-ж. Аугусбург диний тиничлик келишимигә мувалиқ рәсмий түрдә етирап қилинди.

Мәмлүкләр — һәрбий қуллар. Мисир, Сирия, Месопотамиядә XII—XIII ə. һакимийәт тутқан Аюбийлар сулалисиниң гвардиясини тәшкил қылған. 1250-ж. мәмлүкләр һакимийәт бешидики сулалини ғулитип, мәмлүк сулалиси султанлиғиниң асасини салди. Уларни 1517-ж. түрк-османлар тәхттин чүшәрди.

Монархия — пүткүл алий һакимийәт бир адәмниң — дөләт рәһбириниц қолиға топлиниду. Қедимий Шәриқ дөләтлириниң барлығы дегүдәк монархия түридә шәкилләнди. Грекия вә Римда Александр Македонскийниң держависидин өзгә монархиялық башқуруш шәкли болмиди. Фәрбий Европида кейинки оттура әсирләр дәвридә дөләтләр монархиялық башқуруш шәклигә өтти. Феодаллик жәмийәттә монархия дөләтниң асасий башқуруш түри болди. Капиталистик жәмийәттә у биринчи орунни республика (жұмһурийәт) берип, бәзи әлләрдә чәклик конституциялық монархия түридә сақланди.

Мануфактура — капитализмниң санаәтлик тәрәкқиятиниң иккінчи басқучи. Әмгәк тәхсиматиға асасланған капиталистик кооперация.

Мечит — мусулманлар Аллаға етиқат қилидиған ибадәтхана.

Миниатюра — тәсвиrlәш сәнъитиниң кичик форматтық жанри, китапларни безәндүрүштә пайдилиниду.

Мусулманлар — ислам диниға етиқат қилғучилар.

Реформация — католик чиркосиға қарши қаритилған мурәккәп сәяси-ижтимаий, идеологиялық һәрикәт. Реформация XVI ə. Германия, Швейцария, Англия, Франция вә башқа әлләрни өз ичигә алди.

Самурай — оттура әсирлик Япониядикі жәңғивар-феодал.

Сёгун — Япониядикі һәрбий һөкүмран.

Сейид (шайх) — исламғыч болған әрәп жәмийитидики қәбилә йетәкчиси.

Стратегия — уруш тоғрилиқ илим, узак вақитқа созулидиған уруш һәрикәтлириниң умумий плани, мурәккәп мәхсүтләргә йетиш усули.

Сопилиқ — тәқвадарлиқ вә алий роһанийәтни тәрғип қилидиған исламниң йөнилиши, классикилық мусулман философияси йөнилишлириниң бири.

Тактика — күрәш жүргүзүш сәнъити.

Йеқин Шәриқ — Алдинқи Азия вә Шималий Африкада орунлашқан территория нами. Территорияни Европиلىклар өзлиригә йеқин ятқан шәрқий тәвә болғачқа шундақ атиған.

Уот Тайлер қозғилици — 1381-ж. майда Лондонниң шималидикі бирнәччә йезиларда король әмәлдарлири өлтүрүлди. Сәвәви хәлиқ аммиси егир селиқ мәлчәри вә адәләтсиз қанунларға нарази еди. Қозғилаң Кент, Саффолк, Норфолк графлиқлирида йүз бәрди. Қозғилаң қисқа вақитниң ичидә 40 графлиқниң 25 ни өз ичигә алди. Қозғилаңниң асасий аймиғи Англияниң жәнубий-шәрқи еди. Қозғилаңниң йетәкчиси Уот Тайлер болди. У Йүзжиллиқ урушқа қатнашқанлиқтин һәрбий ишлар билән яхши тонуш еди. Лондонға йетип кәлгән қозғилаңчилар корольдин өз тәләплириниң бәжиралишини қәтъий тәләп қилди. Король қозғилаңчиларниң тәләплирини орунлашқа сахта вәдә берип алдап, Уот Тайлерни өлтәргүзди. Йетәкчисидин айрилған қозғилаң мәғлубийәткә учриди.

Хәлиқ жиғини — қедимий германлиқлардикі беші бош, әркін әр кишиләр қатнишидиған башқуруш тәшкили. Хәлиқ жиғини униң наятиға айт муһим мәсилеләрни һәл қилди. Хәлиқ жиғинини қедимий

германлиқларда ақсақаллар кеңиши башқурди. Өр адәмләр униңға қураляриғи билән келишти.

Христианлар — Иисус Христос (Әйса Пәйғәмбәр) илимини яқлиғучилар. Миладиниң I ə. Рим империясиниң шәрқидә, Палестинида пәйда болған. Христиан тәшкили дәсләптә өзиниң қатариға савати аз, аддий адәмләрни жәлип қылди. 325-ж. Рим империяси христиан динини дөләтлик дин дәп етирап қылғычә, бу динға етиқат қылғучилар һакимийәт тәрипидин тәқиپкә учрап турди.

Хәлиқләрниң Улуқ көч-көчи — IV—VII əэ. герман, славян, сармат қәбилилириниң Рим империясиниң территориялиригә қарап көчүши. Улуқ көч-көчниң икки басқуучи можут.

Шәрқий Рим империяси — 395-жилдин кейин Рим империясиниң шәрқий бөлиги шундақ дәп атилишқа башлиди. Униң пайтәхти Константинополь шәһири болди. Фәрбий Рим империяси ғулиғандын кейин у Византия дәп атилишқа башлиди.

Шәриқтика Ренессанс — оттура өсирләрдик Шәриқ мәдәнийитиниң алайды гүллиниши.

ИСИМЛАР КӨРСӘТКҮЧИ

Алексей I Комнин — 1081-ж. Византия императори. Комнинлар сулалисиниң асасини салғучи. Биринчи крест жүрүшиниң беришида селжуктардин тартивелинған Кичик Азияниң ейтарлық бөлигини Византиягә өткүзүп беришкә крестчиларни мәжбурлиған. Алексей I Комнинниң һөкүмранлық дәврини униң қизи Комнин Анна хатириләп йезип чиқкан.

Аттила — 434—453-жж. арилиғида һунларниң һөкүмрани. У өзиниң һөкүмранлиғиға түркій, герман вә башқиму қәбилиләрни бирләштүрүп, Рейндин Итилғичә созулған жирик империяни қурған. Аттиланиң туғулған жили вә йери намәлум. Униң йеши тоғрилиқ мәлumatни униң замандиши, Византия тарихчиси, 448-ж. Аттиланиң түр-қияпитини тәсвирилгән Приск Панийскийниң мәлumatлиридин елишқа болиду. Аттиланиң дадиси Мундзук һунларниң падиша уруғидин чиқкан. Һунларниң дәниси тоғрилиқ хатириләр герман қәбилилириниң батур-қәһриманлар һекайилиридә вә Скандинавия сагалирида сақланған. Хәлиқләрниң Улук көч-көч дәвридә пәйда болған герман қәбилилириниң ривайәт-дастанлирида Аттила улук һөкүмранларниң тизимида иккинчи орунда туриду.

Әттар, Фарид-әд дин Мұхәммәт ибн Ибраһим, көпинчә пәқәт Әттар (“доричи, тевип” кәспигә айт берилгән қошумчә. Яшиған жиллири намәлум) — XII ә. парсниң сопи шаири, көплигән дастан вә шеирларниң муәллипи.

Әхмәт Йұғнәкий, Йұғнәкий Әдіб Әхмәт ибн Мәхмут (XII ә. ахири — XIII ә. беши, Шәрқий Түркстан) — оттура әсирлик шаир, һаким, мутәпәккүр философ.

Әл-Фарабий Әбу Насир — Әбу Насир Мұхәммәт ибн Мұхәммәт Тархан ибн Узлағ әл-Фарабий әт-Түркій (870—950) — дунияға мәшһур мутәпәккүр философ, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логика, музыкашунас.

Әл-Кинди Әбу Йұсуп әл-Кинди яки Әбу Юсуф Йакуб ибн Исхақ (800—860/879) — әрәп философи, астрологи, математиги, тиббийшунас алим.

Берке (моңғ. Бэрх хан; түркчә Бәркә, Берик, Береке, Беркей; 1209—1266) — Жоши улусиниң бәшинчи һөкүмрани, Алтун Ордениң иккинчи әмири (1257—1266), Жошиниң үчинчи оғли, Чингиз ханниң нәвриси.

Бъондо Флавио (1392—1463) — италиялық гуманист, тарихчи вә археолог. Оттура әсирләрни түнжә қетим тарихниң алайидә дәври сүпитетидә бөлүп көрсәткән.

Веспуччи Америго (1454—1512) — исми туташ бир қуруқлуққа берилгән мәшһур итальян деңизчиси. Пиза университетини тамамлиған. У банкта ишләп жүрүп кемә қурулушини әтраплиқ тәтқиқ қылған, навигация вә астрономияни өзләштүргән, түрлүк хәритиләрни түзгән. У йеңи қитъәни тәтқиқ қылған экспедицияләргә қатнашти. Бу сәяһетләр һәккىдә униң кейинәрәк Европида нәшир қилинған хәтлиридә тәсвиirlәнди.

Газан хан (Газан хан), Махмуд (5-ноябрь 1271—11-май 1304) (моңғ.
Газан хаан, бәзидә Фәрип әдәбиятида лат. Casanus, Касанус дәйду) — Хулагу дөлитиниң илхани.

Генрих VII Тюдор — Англиядики Тюдорлар сулалисиниң асасини салғуши. Ақ вә Һал қизилгүлләр урушиға хатимә бәргучи. Уни оттура вә ушшақ феодаллар һәм һаллиқ шәһәрликләр қоллиған. У жирик феодаллиқ йәр егәллигүчиләргә қарши король һакимийтини күчәйтти.

Гутенберг Иоганн (1400—1468) — XV ə. оттурисида китап нәшир қилиш иши — мәтбәәчиликни вә китап бесип чиқиридиған станокни кәшип қилған.

Диоклетиан (284—305) — кейинки Рим империясиниң императори. У империяниң әһвалини турақландуруш үчүн мәмурий, һәrbий, селик ислаһатлирини жүргүзді. Чәксиз монархия орнатты, бу система доминант системиси дәп аталди.

Елизавета I Тюдор — инглиз ханиши. Тюдорлар сулалисиниң ахирқи вәкили. У Англиядә протестантизмниң орнишини қоллиди. Абсолютизмни мустәһкәмләш мәхситидә санаэт вә содини риважландурди. Сода вә мустәмлиқ сәясәтни күчәйтти. Ирландияни бесивелишқа көп күч чиқарди. Деңиздики һөкүмранлиқ үчүн Испания билән урушуп, ғәлибә қазанди.

Жанна д'Арк (1412—1431) — Йүзжиллик уруш вақтида француз хәлқиниң инглизларға қарши азатлиқ күришиниң тәшкилатчиси. Орлеан шәһири мошундақ азатлиқ күришиниң мәркәзлириниң бири болди. Орлеаниң елиниши инглизларға Францияниң жәнубиға йол ачиғанлиқтин, бу шәһәрниң стратегиялық әһмийити зор болди. Жанна д'Аркниң қатнишиши билән Францияниң көплигөн шәһәрлири азат қилинди. 1430-ж. 23-мартта Жанна д'Арк инглизларниң иттипақдиши болған бургундларниң қолиға әсиргә чүшиду. 1431-ж. 30-майда Руана шәһириниң мәркизий мәйданида Жаннани ересъ дәп әйипләп, отта көйдүрүп жазалайды. 1456-ж. Францияниң алий соти Жаннаға аит барлық әйипләрни йоққа чиқириду. 1904-ж. Папа Пий X Жанна д'Аркни “Әвлия” дәп елан қилиду.

Жәнибек хан (Чанибек, 1357-ж. вапат болған) — Алтун Орда хани (1342—1357), Өзбек ханниң үчинчи оғли.

Жебе ноян (ХII—ХIII ə. яшиған) — Чингиз ханниң әң ишәшлик қолбашчилириниң бири. Өсли исми — Жорғатай.

Жалал әд-дин Менгубәрди (Жалал әд-Дунийа ва-д-Дин Абу-л-Музаффар Менгубәрди ибн Мұһәммәд) (1199—1231) — ахирқи Хорезм шәни (1220-ж.), Өла-әд-Дин Мұһәммәдниң чоң оғли.

Жоши хан (1187—1227-жж.) — Чингиз ханниң чоң оғли. Моңғол қолбашчысы. Моңғол басқунчалиғидин кейин Қипчик даласида қурулған йеци дөләт — Жоши улусиниң асасчысы, Чингиз ханниң бәйбишәси, қоңырат қизи Бөртедин туғулған төрт оғулниң тунжиси.

Йұсұп Хас Һажип (Баласағуний) — шаир, мутәпәккүр, алим, дөләт әрбаби. У XI ә. Қараханийлар дөлитидә яшап, ижат қылған.

Иbn Рушд Мұһәммәд (1126—1198) — Европида Аверроэс деген исим билән мәшһүр, Кордово хәлипилиги вақтида Испаниядә яшиған оттура әсирлик әрәп алими вә философи.

Йорклар — Плантагенетларниң бир тарифи һесаплинидиған Англиядыки корольлар сулалиси. Йорклар Ақ вә Һал қызилгүлләр урушиниң беришида Ланкастер сулалиси билән тәхт үчүн талашти. Бу күрәшниң нәтижисидә тәхт Ланкастерларниң ширә түккіни Тюдорларниң қолиға өтти.

Кальвин Жан (1509—1564) — Реформация әрбаби, кальвилистлик чиркониң протестантлық йөнилишиниң асасчысы.

Кампанелло Томазо (1568—1639) — итальян философи, шаир, сәясий әрбап. Утопиялық илимниң асасчысы, монах-доминиканчи. 1598-ж. Калабрия шәһиридә испан һөкүмранлиғи қарши күрәшни уюштурғучи. У мошу паалийити үчүн 27 жил түрмидә олтарған. Шу йәрдә медицина, астрономия, физикиға айт көплигән мәшһүр әмгәкләрни язди.

Кепәк Хан (туғулған жили намәлум — 1326) — Чагатай дөлитиниң һөкүмрәни (1318—1326) Дува ханниң оғли. Кепәк хан Чагатай дөлитиниң бир мәркәзгә бекіндурушқа интилди.

Коперник Николай (1473—1543) — поляк астрономи, дунияниң гелиомәркәзлик системисини шәкилләндүргән. Асасий әмгиги — “Асман жисимлириниң айлиниши һәққидә”. Алим бу әмгигидә Йәр һәққидә вә планетиларниң Йәрни айлиниши тоғрилиқ йеңичә илгар пикирлирини дадил алға сүргән.

Кортес Эрнан (Эрнандо) (1485—1547) — испан конкистадори, кәмбәғелләшкән дворян аилисидә дунияға кәлгән, иккى жил Саламанка университетида оқуған. Мексикидики басқунчилиқ урушларға йетәкчилик қылған. Мексикини бесивалғандын кейин Кортес тәтқиқат ишлири билән шуғуллиниду вә Теч океаниниң араллирины тәтқиқләш мәхситидә мәхсус экспедицияләрни тәшкилләйдү.

Колумб Христофор (1451—1506) — Генуядин чиққан, Португалиядә яшиған. 1492—1493-жж. Багам араллирины ачқан. 1492-ж. Америкиниң ечилған жили болуп һесаплиниду. Мошуниндин кейинки үч экспедициясидә Колумб шималий вә шималий-шәриқ Америкиниң көплигән араллири вә яқа-қирғақлирини тәтқиқләйдү.

Конфуций (лат. *Confucius*); уттур мәнаси “Күң устаз” (551—479) — мәшһүр хитай мутәпәккүри вә ижтимаийшұнас философи.

Улук Константин I (288—337) — Рим императори. 326-ж. Константин Рим һакимийтитини Шәриққә көчәрмәкчи болиду. Шу жили Константинополь шәһириниң асаси селиниду. У Христиан динини дөләтлик динға айландурди.

Конрад III — Гогенштауфен сулалисидин чиққан немис короли вә Мұқәддәс Рим империясиниң императори. 1138—1152-жж. һөкүмранлиқ қылған. Иккінчи крест жүрүшини тәшкіллігүчиләрниң бири.

Фожа Әхмәт Яссавий (1093-ж., 1103, 1041 Сайрам (Испиджап) — 1166-ж. Түркстан (Ясы)) — түркій хәлиқлириниң кона мәдәнийитиниң тарихида алғандар орунға егемен мәшінур шаир, мұтәпеккүр философ.

Леонардо да Винчи (1452—1519) — италиялик мәшінур рәссам, һәйкәлтараш, мемарчи вә инженер. У гуманистик идеалларға жағап береләйдіған адәм һәйкелини ясиған ижаткар. Рәссам сұпитидә у адәмниң пәкәт ташқы қияпитиниң әмәс, шундақла униң аң-сезимлирини ипадиләшкә тиришқан. Инженер сұпитидә механика илимиға көплигән үециниліктарни әкәлди. У су астида үзидіған кемә, танк, учиған аппарат вә парашют тоғрилиқ заманиси үчүн үеци вә дадил пикир ейтти вә уларни әкис әттүргән эскиз-сизмиларни сизди.

Ли Юань (Гао-цзу 8-апрель 566-ж. — 25-июнь 635-ж.) — хитай императори (618—626), Таң сулалисиниң асасчысы.

Людовик VII — 1137-ж. башлап король, Капетинглар сулалисидин. Иккінчи крест жүрүшигө (1147—1149) йетекчилик қилған.

Людовик XI — 1461-ж. король, Валуа сулалисидин чиққан. Франция территориясини бирләштүрүш, мәркәзләштүрүлгән дөләт қуруш, король һакимийтини мұстәһкәмләш сәяситини изчил жүргүзгән әрбап. У өзиниң бирләштүрүш сәяситиге қарши чиққан феодалларға қарши құрәштә ушшақ вә оттура дворянларға таянды. 1481-ж. король домениға Анжу, Мена, Провансни қошувили билән Францияниң территориялық жәһәттин бирлишишини тамамлиди.

Лютер Мартин (1483—1546-жж.) — Германиядикі Реформацияның мәшінур әрбаби, немис протестантизминиң асасчысы. 1517-ж. у индульгенцияни сетьишқа қарши болуп, диндарларға өзиниң “95 тезисини” йоллиди. Лютер католиклиқ чирко вә Рим Паписиға қарши Германияниң пүткүл турғунлирини көтирип, кейинәрек шәһәрниң һаллық қатламлири билән феодалларниң мәнпийитини ипадилигүчиге айланди.

Магеллан Фернан (1480—1521-жж.) — португаллық деңизчи. Фәрбий деңиз йоли билән Азиягә апиридиған лайиһәниң муәллипи болуп туруғлук, у 1519-ж. бәш испан кемисидин ибарәт экспедициягә йетекчилик қилип, Атлант океанини кесип өтүп, Жәнубий Америкини айлинип, Отлук йәр арали вә Жәнубий Америка арисидики боғазни ачқан. Кейин бу боғаз униң исми билән аталди. Униң эскадриси аталмиш боғаз арқылы океанға чиқти. Магеллан бу океанға Теч дәп нам қойди. Бу океанда у Филиппин араллириғиңе йетип барди. 1521-ж. бу йәрдә Магеллан йәрлик турғунлар билән болған тоқунушта қаза болди. Аталған экспедиция жәриянида Йәрниң шар тәхлит екәнлиги вә Азия билән Америкиниң арилиғида океаниң можутлуғи дәлилләнді.

Мария Тюдор — 1553-ж. инглиз ханиш-королевиси. Мария Тюдор католицизмни қоллиди, Испания билән үеқинлашты. Бу Англияниң миллий мәнпийәтлиригө зит кәлди.

Маһмут Қәшқәрий (1029—1101) — мәшһур “Дивани луғәтит түрк” (“Түркій тиллар дивани”) әмгигиниң муәллипи. Толук исим-шәрипи Маһмут ибн әл Һұсәйін ибн Мұһәммәд. У Қараханийлар сулалисидин келип чиққан. Иссиқкөл әтрапидики Барсхан шәһиридә һәрбий вәзир аилисидә туғулған.

Маһмут Яловач — Хорезм тиҗарәтчisi, Чингиз ханниң Хорезмға әвәткән әлчилигигә йетәкчилик қилған.

Мұһәммәд (22-апрель 571-ж. Мәккидә туғулуп, 8-июнь 632-ж. Мәдинидә вапат болған) — ислам дининиң пәйғәмбири. Пүткүл ислам екім-мәзһәплиригә мувапиқ Алланиң ахирқи пәйғәмбири. Мұһәммәд Әрәбийәни биртуташ мусулман үммитигә бирләштүрүп, өзиниң илимини, сүннәтлирини вә Муқәддәс Қуръанни ислам диний етиқатиниң асасиға айландурди.

Минамото-но Ёритомо (9-май 1147-ж. — 9-февраль 1199-ж.) — Камакури сёгунатиниң асасчиси вә (1192—1199) унин дәсләпки һөкүмрани.

Мұһәммәд Хорезмшах, Мұһәммәд Өла әд-Дин Хорезмшах II (1169—1220, Каспий деңизидики Абескун арили) — Хорезм дәлитетиниң һөкүмрани. У Ануштекинлар сулалисидин чиққан. Өсли исми Қутуб әд-Дин Мұһәммәд, тәхттә олтарғандын кейин дадисиниң тәхәллуси Өла әд-Дин вә Сәнжәр II деген атақ алған.

Ода Нобунага (23-июнь 1534-ж. — 21-июнь 1582-ж.) Сэнгоку дәвридики Японияниң һәрбий-сәясий көчбашчиси, Япония тарихидики мәшһур самурайларниң бири, у пүткүл наягини өз елини бирләштүрүшкә бегишлиған.

Олег — 879-ж. Новгород князи вә 882-ж. Улук Киев князи. Скандинавиядә туғулған, Рюриклар сулалисидин чиққан.

Өмәр Һәйям — (18-май 1048-ж. — 4-декабрь 1131-ж. Нишапур) — мәшһур парс математиги, астрономи, шаир, философ.

Өзбәк хан, Мұһәммәд Султан Өзбәк хан (тәхминән 1280—1341) — Алтун Орда хани (1313—1341). Бату хан сулалисидин, Асқақ Төмүрниң нәвриси.

Писарро Франсиско (1471—1541) — испан конкистадори, Инклар дәлитетини бесивелип, уни хану-вәйран қилиду. 1535-ж. шу йәрдә Лима шәһириниң (назирқи Перу дәлитетиниң пайтәхти) асасини салди, индеецларниң қозғилицини рәһимсизлик билән бастурди.

Ричард II — 1377—1399-жж. инглиз короли. Платаганетлар сулалисиниң вәкили. Англия мәдәнийитидә ейтарлиқ из қалдурған әрбап.

Роджер Бэкон (ингл. Roger Bacon; 1214-ж. Илчестер, ингл. Ilchester, Сомерсет графлиғи, Англия — 1292-ж. Оксфорд, Англия; Әжайип доктор (лат. Doktor Mirabilis исми билән мәшһур), оттура әсирдики инглиз мұтәпәккүри, йеци заман тәжәрибелик илиминиң тәшәббускари, шәһәр қол һүнәрвәнчилириниң идеологи.

Рәшид әд-дин Фазуллах ибн Әб-уль-Хәйр Әли Хамадани (Рәшид әд-Доулә; Рәшид ат-Табиб — “Рәшид тибабәтчи”) (тәхминән 1247-ж. Хамаданда туғулған — 18-июль 1318-ж. Тербизда вапат болған) — парс

дөләт әрбаби, тибабәтчи вә қамусчи алим; 1298—1317-жж. Хулагу дөлитиниң вәзири.

Салаһидин — Мисир султани. Келип чиқиш жәһәттин курд, крестчиларға қарши утуқлуқ урушлар жүргүзгән. 1187-ж. 3—4-июльда Салаһидин йетәкчилигидики бирләшкән мусулман әскәрлири Хиттин түвидә (Палестинидики Тивериад көли) крестчиларни вәйранә мәғлубийәткә учратти, 1187-ж. 2-октябрьда Иерусалимни алди; 1189-ж. Сирия вә Палестининиң көп қысмини крестчилардин азат қилди. Учинчи крест жүруши вақтида Салаһидин мусулманларниң һәrbий қолбашчиси болди. Ички сәясәттә Салаһидин мәдрисә вә мечитларни салғузуп, аналидин жиғилидиган селиқ мөлчәрини кемитти. Крестчиларға қарши жүргүзгән утуқлуқ жәңлири вә өзидики яхши пәзиләтлири үчүн замандашлири униңға “Шәриқниң сәрхили” дегән қошумчә исим бәргән.

Сәәди Ширази, Муслиһиддин Әбу Мұһәммәд Абдуллах ибн Мушриғиддин (1203—10-ж. Шираз шәһири — 9.12.1292, шу йәрдә) — парс-таҗик әдәбиятиниң классиги. Шираз шәһириниң диндар аилисидә дунияға көлгән.

Сүбедей, Субәдей, Субәтай баһадур (туғулған-өлгән жили намәлум) — Чингиз ханниң һәrbий қолбашчиси. Монғол тарихида у “Дарабоз Сүбедей”, “Батур Сүбедей” атилиду.

Тоётоми Хидэёси (6-февраль 1536-ж. яки 26-март 1537-ж. — 18-сентябрь 1598-ж.) — япон һәrbий-сәясий әрбаби, Японияни бирләштүргүчі.

Толы (Төле) — Чингиз ханниң төртінчи оғли. Униңға 1227-ж. дадисиниң қара чаңғириғи — Монғулия йери тегиду.

Токугава Иэясу (31-январь 1543-ж. — 1-июнь 1616-ж.) — Минамото шаһзадиси, әлчи һәмдә қолбашчи, Токугава сёгунатиниң асасчиси. Ода Нобунага вә Тоётоми Хидэесиниң әң үеқин һәмраси һәмдә избасари. Япониядикі бирләшкән, мәркәзләшкән дөләтниң қурулушкини тамамлиғучи.

Тюдорлар — Йорклар сулалисими алмаштурған Англиядики корольлар сулалиси. Сулалиниң асасини салғуучи Генрих VII Тюдор. Тюдорлар һакимийәт жүргүзгәндә үеци дворянлар — джентриларға таянды. Тюдорларниң һакимийити һакиммутлақлық харктерға егә болди.

Урбан II — 1088-ж. 12-марттын — 1099-ж. 29-июльғичә Рим Паписи. Крест жүрүшлирини тәшкіллігүчі.

Усама бен Мунқис аш-Шейзарий (4-июнь 1095-ж. Сирияниң Шейзар шәһиридә дунияға көлгән — 1188-ж. Дәмәшкәтә вапат болған) — әрәп язғучиси вә һәrbий қолбашчи. Крестчиларға қарши жәңләргә қатнашқан.

Улук Карл — 768-ж. башлап франкларниң короли, 800-ж. башлап Ғәrbий Франк империясиниң императори. Пипинидлар сулалиси Карлниң исми билән *Каролинглар* дегән намға егә болған. Карлға техи наят вақтида “Улук” дегән қошумчә исим берилгән. Король сөзиниң өзи Улук Карлниң исимидин келип чиққан.

Угедей (моңғ. Өгөөдөй, 1186-ж. октябрь — 1241-ж. декабрь) — Чингиз ханниң үчинчи оғли, Монғол улусиниң иккінчи улук хани (1229—1241).

Франц Розенталь (нем. *Franz Rozenthal*; 31-август 1914-ж. Берлинда туғулған — 8-апрель 2003-ж., Нью-Хейвенда (АҚШ) вапат болған) — немис вә америқилиқ шәриқшұнас, семит тиллири, әрәп әдәбияти вә ислам динини тәтқиқ қылғучи алим.

Франциск I — 1515-ж. Франция короли. Һөкүмранлық қылған жиллири Францияниң мәнивий гүллинишигә зор үлүш қошти. Француз тилини дөләтлик тил мәртвисигә көтәрди.

Напиз Ширазий Шәмсиддин Мұһәммәд (тәхминән 1306-ж., Шираз шәһири — 1371, шу йәрдә) — парсниң мәшһүр лирик шаири. Қуръанни ядқа елип напиз-қари аталған. Өз заманисиниң әң илғар илмий муваппәқијәтлирини өзләштүргән.

Хлодвиг — Галлия территориясидә (назирқи Шималий Франция) франк қәбилисисиниң падишлиғиниң асасини салған, христиан динини қобул қылған. Хлодвиг Суассон территориясини бесивалди, алеман қәбилилирини бекіндурди, вестгот қәбилилириниң пүткүл йәр-зиминини пайтәхти Тулуза билән қошуп бесивалди, бретон қәбилилирини өзигә бекіндурди. Хлодвиг 46 йешида пүткүл Галлияниң һөкүмрани болди. 511-ж. Хлодвиг вапат болғандын кейин униң падишлиғи төрт оғлиниң арисида бөлүшкә чүшти.

Хулагу (1217-ж. — 1265-ж. 8-февраль) — моңғол хани, һәрбий қолбашчи. Чингиз ханниң нәвриси, Толы вә Сорхахтаниниң оғли, Мөңке вә Қубилайниң иниси. Алдинқи Азия йеридә қурулған Илханлар (хулагуитлар) дөлитиниң асасчысы вә һөкүмрани.

Чжэн Хэ (1371—1435) — хитай сәйяхи, деңиз флотиниң йетәкчеси, дипломат, йәттә жирик миқияслиқ һәрбий-сода экспедициялириниң йетәкчеси.

Чжу Ди — хитайдыки Мин сулалисиниң үчинчи императори (2-май 1360-ж. — 12-август 1424-ж.). Чжу Ди император Чжу Юаньчжанниң оттуранчи оғли, уни сулалиниң иккінчи асасчысы дәп атайду.

Чжу Юаньчжан — (21-октябрь 1328-ж. — 24-июнь 1398-ж.) — Мин империясиниң асасчысы вә дәсләпки императори (1368—1398).

Чагатай хан (моңғ. *Цагадай*) — Чингиз ханниң иккінчи оғли. У дадиси вапат болғандын кейин назирқи Оттура Азияниң бәш дөлитиниң йәр-зимининиң бесим бөлигини вә шималий Иранни өз әнчисигә алди. У 1241-жилғичә, йәни вапат болғычә шу йәрләрни идарә қылди. Чагатайнин қол астидикі йәрләр кейинәрәк Чагатай улуси дәп атилип кәтти.

Чингиз хан (моңғ. *Чингис хаан*), әсли исми *Темучин* (моңғ. *Тэмужин*) — Азиядә дәсләп биртуташ дөләт қурғучи, заманисиниң наһайити жирик һәрбий вә дөләт әрбаби. Қедимий урук башчысы Есугей баһадурниң алисисидә туғулған.

Юнлә — “мәңгүлүк хошаллық”, Мин империясиниң үчинчи императори Чжу Диниң (1360—1424) тәхәллуси.

Юстиниан — Византия императори, қомandan, реформатор-ислаһатчи. Кейинки антиқилиқ дәвирниң әң мәшһүр монархлириниң бири. Юстиниан һөкүмранлиғи дәвридә Рим әнъәнилиридин Византиялик һакимийәт

башқуруш әнъәнилиригә өтти. Фәрбий Рим империясинаң көп қисмини бесивалди. Юстиниан Рим һоқуқлириниң асасида “Пухралиқ һоқуқлар топлимени” яздурди. Константинополь шәһиридики Өвлия София ибадәтханиси әслигә кәлтүрүлди. Униң һөкүмранлиғи дәвридә Византиядә “эпидемия” йүз бәрди вә Византия тарихида селиқ қисими һәм императорниң чирко сәяситигә қарши Ника дәп аталған жирик қозғилаң йүз бәрди.

Ян Цзянь (Император Вэнь-ди) (21-июль 541-ж. — 13-август 604-ж.) — Хитай императори (581—618), Суй сулалисиниң асасчысы.

Ян Гуан — Суй сулалисиниң иккінчи вә ахирқи императори (604—601), Ян Цзянниң мирасхори.

Ярослав Мудрый — Рюриковичлар сулалисидин чиққан князь Владимир Святославичниң оғли. Аписи Полоцк ханиши Рогнеда. Ярослав Мудрыйниң вактида “Русская Правда” дәп аталмиш қанунлар топлими йезилди.

Учебное издание

**Көкебаева Гульжаухар Кakenовна
Мырзабекова Рыскелды Саламатовна
Картабаева Ерке Тамабековна**

**ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
(Средние века)**

Учебник для 6 классов общеобразовательных школ
(на уйгурском языке)

Дөрисликтө рәссам А.Дүзелхановниң өмгөклири пайдилинилди

Редактор *P. Fожамбәрдинев*
Бәдийи редактор *A. Ақыл*
Техникилық редактор *I. Тарапунең*
Компьютерда сөһипилигөн *Ч. Рузиеева*

Нәшриятқа Қазақстан Жүмһурийити Билим вә пән министрлигинин
№ 0000001 дәләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгөн

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

ИБ № 5781

Нәширгө 10.08.18 қол қоюлди. Формати 70x100^{1/16}.
Офсетлик қөгөз. Інтип түри “SchoolBook Kza”. Офсетлик нәшир.
Шәртлик басма тавиғи 12,9 + 0,32 форзац. Шәртлик бояқ һәжими 27,73.
Несапқа елинидиган басма тавиғи 8,30 + 0,54 форзац.
Тиражи 2500 данә. Бүйрутма №
“Мектеп” нәшрияты, 050009, Алмута шәнири, Абай проспекти, 143.
Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

